

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS

NOVA SERIES TOM. XXXII.

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

...a, dumál. *Ne ~*
... a cselekvés, tény, ho
ga lapot kapott.

szöveg ① fn **1.** Nyelvileg me
tatott v. beszédbeli) mondan
egésze. *Kézírtásos ~; kép alatti
meg!* | *biz* <Kif-ekben:> üres
Dalnak, (színpadi) zeneműnek
ból, m-okból álló része. *Ki írt*
szöveget ④ tn (és ts) ige *t*
...szél, dumál. *Ne ~j an*
...cselekvés, tény

REDIGIT
ÁRPÁD ZIMÁNYI

EGER, 2005

**AZ ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI
ÚJ SOROZAT XXXII. KÖTET**

**TANULMÁNYOK
A MAGYAR NYELVRŐL**

SZERKESZTI
ZIMÁNYI ÁRPÁD

EGER, 2005

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE
AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XXXII.**

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

REDIGIT
ÁRPÁD ZIMÁNYI

EGER, 2005

ISSN: 1216-59654

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Hekeli Sándor
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent: 2005. április Példányszám: 100
Készítette: Diamond Digitális Nyomda, Eger
Ügyvezető: Hangácsi József

Előszó

Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményeinek sorozatában rendszeresen jelentkezik a Tanulmányok a magyar nyelvről című kötet. Bevezetőnkben több újdonságról érdemes szólnunk, mindenekelőtt egy szervezeti változásról. A korábbi kiadványok a Magyar Nyelvészeti Tanszék gondozásában láttak napvilágot. A Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet kibővülésével, az oktatói létszám emelkedésével egyre határozottabban megkülönböztethetővé válik két egységünk, a most ötvenöt éves Magyar Nyelvészeti Tanszék, valamint az 1997 óta működő Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Ennek így is kell lennie, hiszen a sikeres akkreditáció után 2004 szeptemberében megindult egyetemi szintű magyar szakos képzésünk. A másfél évtizedes tanszék- és tantervfejlesztő munka immáron beérett, és az egyetemi követelmények indokolják a szervezeti átalakulást, sőt a továbblépést.

Újdonság az is, hogy kötetünkben besztercebányai oktatók írásai is szerepelnek. A közelmúltban született együttműködési megállapodás a Bél Mátyás Tudományegyetem Filológiai Kara és intézményünk Bölcsészettudományi Főiskolai Kara között, ennek jegyében örömmel közöljük a fiatal kollégák tanulmányait.

Végül: a Líceum Kiadó jóvoltából megújult a Tudományos Közlemények arculata, külső megjelenése is.

A szerkesztő

A nyelvi kategorizáció kognitív nyelvészeti keretben

1. A kognitív nyelvészet

Sok nyelvész régóta megfogalmazott vélekedése szerint a nyelv leglényegibb jellemzője az, hogy tudás, az emberi tudás része, egyik legfontosabb formája és egyúttal megjelenítője, ezért indokolt a nyelvet mint tudást közelebbről szemügyre venni. Ezt a feladatot hajtja végre a kognitív nyelvészet, a „megismerés-nyelvészet”, amikor a nyelvet a megismerés és a tudás felől közelíti meg, amikor a nyelv legfőbb funkciójának jelentések megformálását, hozzáférhetővé tételét és megértését tartja.

A nyelv tehát tudás. Ez a tudás mai ismereteink szerint nem zárt és merev rendszer, hanem az elme működése közben a megismerés része, tehát a nyelv is műveletek során, dinamikusan mutatkozik meg. A kognitív nyelvészet legáltalánosabb kérdései, amelyekre választ kíván adni, a következők.

- Hogyan alakulnak ki a nyelvi szerkezetek a világról való tudás alapján?
- Mi a tudás és a megismerés a nyelvben?
- Milyen viszony van a tapasztalati alapú világismeret és a nyelvi szerkezetek, a nyelvi jelentések között? Pontosabban: van-e közös jellemző vagy hasonló módszer, amellyel a világ dolgait megismerjük és nyelvi egységekben kifejezzük?
- Hogyan mutatható be ez a kapcsolat?
- Mennyire egyetemes a nyelvi tudás, és mennyire határozza azt meg az a kultúra és nyelv, amelybe az egyén belenő?

Az efféle kérdésekre a kognitív nyelvészet empiria és elmélet kölcsönhatásában kíván válaszokat adni. A nyelv kutatásában a jelentést alapvető fontosságúnak tartja, mert a nyelvi kifejezéseket valamely jelentés szerkezeti leképezésének tekinti, vagyis eszerint a nyelvi szerkezet szemantikai eredetű, a fonológiai pólussal alkotott szimbolikus kapcsolat dekontextualizált,

sematizált, emergens eredménye. Az így kidolgozott modellben a kognitív pszichológia lényeges szerepet játszik, de inkább háttérként, amely előtt a nyelvi adatokból elvont következtetések közvetítenek a nyelvi adatok és az elméleti megfontolások között. A kognitív nyelvészet úgy látja, hogy a világgal való interakción az elme információs struktúráinak közvetítésével történik, és a nyelv az információk megszervezésének, előhívásának és szállításának eszköze. A kognitív nyelvészet tehát elutasítja az objektivista ismeretelméletet, állítja viszont a nyelvi jelentés enciklopédikus és prespektivikus jellegét.¹

2. A kategorizáció

A megismerés elvonatkoztatások révén csoportosítja a világ dolgait (legyenek azok tárgyak, jelenségek, elvont gondolatok, érzések, cselekvések, folyamatok, tulajdonságok, viszonyok). Az ember életének minden pillanatában rengeteg kívülről jövő információt dolgoz föl, ill. hív elő hosszú távú emlékezeti tárából. Mai ismereteink szerint az elme nem gépiesen befogadja vagy felismeri a bejövő ingereket, hanem aktívan feldolgozza azokat. A valamely világbeli dologgal (például tárggyakkal) kapcsolatos észlelhető ismereteket az elme körülhatárolja, és kategóriaként kezeli. Miként a világ dolgait, úgy a nyelv egységeit mint példányokat is besoroljuk kategóriákba. A kérdés az, hogy mik a kategorizáció fő elvei.

A klasszikus filozófia, tudományfilozófia és az ezekhez kapcsolódó nyelvtudomány szerint a kategóriák meghatározásának a következő feltételei vannak:²

- a kategóriák szükséges és elégséges feltételek alapján határozódnak meg,
- a tulajdonságok binárisak (vagy megvannak a példányban, vagy nincsenek),
- a kategóriába tartozás igen vagy nem kérdése,
- a kategóriáknak pontos határaik vannak,
- a kategóriák minden tagja egyenrangú,
- az alárendelt fogalom a fölrendelt kategória minden tulajdonságával rendelkezik.

A mindennapi megismerés során azonban gyakran lehet tapasztalni, hogy nem így kategorizálunk. Van olyan bútor, amely lehet asztal, szék, zsámoly

¹ L. Langacker (1987), Lakoff (1987).

² Vö. Eysenck – Keane (1990/1997: 268–276), Taylor (1991: 22–24), Lakoff (1987: 5–154), Kiefer (2000: 92–119), Kertész (2001).

vagy éjjeliszekrény (éppen betöltött funkciójától függően is), így megnevezése is bizonytalan. Ismeretes, hogy a tudományos állatrendszertan és a mindennapi tapasztalaton alapuló állatmegnevezésekben megnyilvánuló kategorizáció nem feltétlenül egyezik, sőt a mindennapi besorolás kultúránként változó lehet. Például a *denevér* régi népi elnevezése *bőregér* (bár a denevér nem rágcsáló), ugyanakkor a tudományos rendszerezés is használja egyes denevérfajták megnevezésére a *nagy repülőkutya*, *kis repülőkutya* kifejezést, sőt a rágcsálók között megkülönbözteti a *földikutya* családját.

A tapasztalati alapú mindennapi megismerés nem a priori, nem szükséges és elégséges feltételekkel dolgozik, legalábbis nem mindig. Az 1970-es évek kognitív pszichológiai kutatásai kiderítették, hogy a világ megismerésében a prototípuselvként megfogalmazott elméleti képességek kiemelkedő szerepet játszanak. Erre a nem tudományos, „népi” megismerésre a következők jellemzők:³

- a kategóriába felismert tulajdonságok alapján sorolódnak be példányok;
- a besorolás fő elve a családi hasonlóság, az egyes tulajdonságok nyálábokba fogott és átfedő olvasatok sugaras készletébe rendeződnek;
- a kategóriába sorolás fokozat kérdése, vannak középponti, „jó” példányok, és vannak kevésbé jók, amelyek kevesebb tulajdonságnak felelnek meg;
- a kategóriák körvonalai nem határozottak, egymást átfedhetik.

A kategóriákba tehát addig sorol be valaki valamit, amíg annak valami okát látja, azaz olyan tulajdonságot fedez fel a dologban, ami a kategóriára általában jellemző. A tulajdonságok mentális feldolgozása tapasztalati alapú. A kategória központi példányai általában a legtöbb felismert tulajdonságnak megfelelnek, míg a szélső példányok kevesebb tulajdonsággal rendelkeznek. A kategória tartalmazhat prototipikus példányt (ez minden tulajdonságnak megfelel), vagy legjobb példányt (ebben az esetben a prototípus helye üres). A kategóriák nem egyetlen séma szerint jellemezhetők: egyes kategóriákban jobban érvényesül a fokozatosság (ilyen például a *madár*), más kategóriákban a centrum–periféria elv helyett inkább a sugaras elrendezés érvényesül (ilyen az *apa*). Kognitív pszichológiai kísérletek azt jelzik, hogy a természetes kategóriákban érvényesülő prototípuselv a mesterséges kategóriákban is működik.

A prototípuselv alapján történő kategorizáció szorosan összefügg a megnevezéssel. Ezt először a színnevek hierarchiájának földelésével sikerült

³ L. Rosch (1977), Eysenck–Keane (1990/1997:280–287), Taylor (1991), Geeraerts (1997: 10–22), Lakoff (1987: 5–154), Kiefer (2000: 92–119).

- csak a hierarchia legbalján álló színnevek kaphatnak kauzatív-inchoatív képzőt (a magyarban ez kiterjedtebb: *feketül, kékül, barnul*, de **narancsul*), ill. főnévképzőt (*fehérség, szürkeség*, de **narancsság*).

A pszichológiai kutatások során később megfogalmazódott, hogy a listán szereplő fokális színek egy-egy szintartomány legjobb, legkiemelkedőbb és legkönnyebben felismerhető példányai.⁶ A pszichológiai vizsgálatok tehát arra a következtetésre jutottak, hogy a nyelvi kategóriák kialakításában a perceptuális, kognitív tényezők szerepet játszanak,⁷ a színnevek nem önkényes elvont rendszert alkotnak, miképp a Saussure-féle felfogásból következik.

Alakvizsgálatok mutatták be a kategóriák példányainak a prototipikustól való fokozati különbségeit és az ebből eredő megnevezési különbségeket, továbbá a kategóriák közötti határok elmosódó jellegét: a CSÉSZE és a TÁL különböző változatait az edények magasságának, szélességének és fülei számának (1, 2, 0) változtatásával ismertették föl a megkérdezettekkel.⁸ Még ismertebb a nevezetes MADÁR kísérlet, amely kilenc másik kategóriával együtt a prototipikalitás jellemzőit kutatta, vagyis azt, hogy az adott kategóriában mely példányok számítanak jó, tipikus példánynak, és melyek kevésbé.⁹ A MADÁR kategória nagy, sok példány tartozik bele, ezek meglehetősen különböznek egymástól, egyúttal a kategóriába való besorolás alapját adó tulajdonságok jól meghatározhatók. Az E. Rosch által végzett kutatások szerint a megkérdezett amerikaiak a következőképpen sorolták be a madarakat a prototipikus madárnak való megfelelés szerint (a kísérletben több mint 50 madárfajta szerepelt):

A legelsők	A középsők	A legutolsók
vörösbecy	héja	strucc
veréb	holló	cinege
bluejay	sármány	emu
am. barázdabillegető	papagáj	pingvin
kanári	sárjárom libuc	denevér
feketerigó		
galamb		
pacsirta		

A lista egyszerre mutat egyetemes jellemzőket (a struccra vagy a pingvinre kevesebb madártulajdonság jellemző, mint a verébre vagy a galambra, a

⁶ Vö. E. Rosch (1973).

⁷ Vö. Heider (1971: 447). (Heider Eleonor Rosch korábbi neve.)

⁸ William Labov (1973) felmérése volt ez.

⁹ Vö. Rosch (1975).

denevér pedig nem madár, bár repül) és kultúrához kötődő jellemzőket (a cinegét Közép-Európában nem tennék a strucc és az emu közé). A példányok elrendezése itt lineáris, a legelső a madár prototípusának leginkább megfelelő példányok, a legutolsók pedig a legkevésbé. Az így megmutatkozó kategória tulajdonságait kétféleképpen határozták meg. Elsőként a legtipikusabb madárnak a vörösbegynek a tulajdonságai által:

(2) tojást rak, csőre van, két szárnya és két lába van, toll borítja, kicsi és igen könnyű, repül, csiripel vagy énekel, vékony és rövid lába van, rövid farka van, vörös a toll a begyén.

A kategóriák példányai és az azokhoz tartozó tulajdonságok nem csak fontossági sorrendben rendezhetők el, sőt, a nyelvi megértési folyamatokban éppen nem az ilyen egyszerűbb szerkezet játszhat szerepet. A vörösbegy tulajdonságainak meglétét vagy hiányát mérve a többi példánynál, a madár kategória tulajdonságai két nagy csoportra oszthatók, aszerint, hogy a kategória összes példányára jellemzők vagy családi hasonlóság alapján jelentkeznek:

A kategória összes példányának tulajdonsága	Családi hasonlóság szerinti tulajdonság
tojást rak	kicsi és igen könnyű
csőre van	repül
két szárnya és két lába van	csiripel vagy énekel
toll borítja	vékony és rövid lába van
	hosszú nyaka van
	díszes tolla van
	különleges színei vannak
	kalitkában tartják
	húsáért, tojásáért, tolláért nevelik

A családi hasonlóság¹⁰ a tulajdonságok sajátos elrendeződése: a kategória minden példánya rendelkezik legalább egy kategóriatulajdonsággal, esetleg többel, a példányok tulajdonság szerinti elrendeződése kategórián belüli átfedéseket eredményez, de csak kevés tulajdonság található meg mindegyik példányban.¹¹ A tulajdonságok különböző együttállásai nyalábokba rendeződnek, és a példányok hálózatát alakítják ki a kategórián belül.¹² A tulaj-

¹⁰ A családi hasonlóság kognitív értelmezése L. Wittgenstein játékelméletéből, a játék általa készített kategóriaelemzéséből származik; vö. Wittgenstein (1952/1992: 57).

¹¹ Vö. Rosch–Mervis (1975: 575).

¹² A kategória mint jelentésszerkezet további bemutatását l. a *. fejezetben.

donságok ilyen elrendeződése, a kategóriák szerkezetének e jellemzői alapvetőek a szójelentés érvényesülésében és leírhatóságában.

E. Rosch kutatásai szerint a tulajdonságokat nem a kategóriák inherens részeként ismeri meg az ember, hanem talán a kategóriarendszer kialakulása után helyezi azokat a kategóriákra. Rosch a kategorizációs műveletek, az elméleti feldolgozás szempontjából három tulajdonságcsoporthoz különített el adatai alapján:¹³

- egyes tulajdonságok megnevezése jelentés nélküli a kategória megnevezése előtt (például az „ülés” tulajdonság a „szék” kategória megnevezése előtt),
- egyes tulajdonságok a megnevezett kategória fölrendelt kategóriájának viszonyában értelmezhetők (például a „nagy” a „zongora” kategóriájában a bútorhoz viszonyítva kap jelentést, más tárgyakhoz, például az épülethez képest nem, mert a zongora ehhez képest nem nagy),
- egyes tulajdonságok kiterjedtebb (például az emberi tevékenységekkel kapcsolatos) kulturális tudással válnak jelentéssé (például az „asztal” kategóriához tartozó „enni lehet rajta” funkcionális tulajdonság a világbeli emberi tevékenységek bizonyos részének az ismeretét feltételezi).

A prototípuselv további pontosításra szorul, hiszen könnyen az a látszat keletkezhet, mintha az így leírt kategória egy prototípusból és a hozzá viszonyított példányokból állna. Rosch a következőképpen foglalja össze a kérdést:¹⁴

- a prototipikalitás foka, az erre vonatkozó ítéletek a lényegesek, a prototípus „nyelvtani fikció”, tehát nem egyetlen entitás valamely nyelvben,
- a prototípus nem hozza létre a kategória feldolgozó műveletét,
- a prototípus nem határozza meg, csak korlátozza a kategóriák reprezentációs módjait (ez lehet propozicionális vagy képi),
- a prototípusokat meg kell tanulni, de azok nem képeznek e tanuláshoz elméletet.

A világbeli dolgokat, jelenségeket nem pusztán kategorizáljuk (mintegy egymás mellé helyezve), hanem egymáshoz is viszonyítjuk, egyiket a másik alá vagy fölé rendeljük. Azaz a kategorizáció, a fogalmi általánosítás több szinten is megtörténik: a konceptuális hierarchiának hármas szerveződése

¹³ E. Rosch (1978: 41–42).

¹⁴ Vö. E. Rosch (1978: 40–41), l. még Lakoff (1987: 40–46), Bybee (2001).

működik a megismerésben. A hierarchia egyik végpontján a teljesen általános, a másik végpontján az egyedítő vagy tudományos kategória áll (*állat – kutya – cocker spániel, bútor – szék – hintaszék*, mindkét sorban a középső elem az alapszintű). A dolgok megismerésének és kategorizációjának legfontosabb tartománya az alapszintű kategorizáció.¹⁵ Az alapszintű kategória az egy dologgal kapcsolatos hierarchia középtáján helyezkedik el. Az alapszintű kategória az a szint,

- amit a világban való tájékozódás és a nyelvelsajátítás során a leghamarább megtanulunk (már kétéves korban),
- ezen a szinten érzékeljük a legáltalánosabban a kategóriatagokat jellemző alakot (Gestaltot),
- ehhez kötődik a legrövidebb, leggyakrabban használt és kontextuálisan leginkább semleges nyelvi megnevezés,
- erre a szintre jellemző a leggyorsabb azonosítás, a legkönnyebb előhívás (emlékezés),
- ezen a szinten jelentkezik a legtöbb elkülönítő kategóriatulajdonság,
- a kategóriáknak ezen a szinten van nagyobb kulturális jelentőségük.

Az alapszinten lehet a legjobban összefoglalni a kategóriákat. Igen lényeges a nyelv szempontjából is, hogy az alapszint változhat az egyéni és kulturális különbségeknek megfelelően.

A prototípuselv alapvető fontosságú a nyelv működésében, mind a szemantikai, mind a fonológiai póluson, mind pedig a kompozitumszerkezetek, szintaktikai szerkezetek sémáiban. Különösebb szövegkörnyezet nélkül is megértjük a következő mondatokat:

- (3) A könyv az asztalon van.
- (4) A kutya az asztal alatt van.
- (5) A lámpa az asztal fölött van.
- (6) A papírlapot lefújta a szél az asztalról.

Az is a prototípuselv részeként teszi lehetővé e mondatok megértését, hogy a főnevek alapszintű kategóriák, jellemző tulajdonságokkal. Érdekebb azonban egy kevésbé feltűnő jellemző: a mindegyik mondatban előforduló *asztal* főnév prototipikus alakjával és helyzetével járul hozzá a megértéshez. Vagyis úgy értjük meg, hogy az asztal a megszokott módján áll a lábain, lapja vízszintes. Nem prototipikus helyzetű az asztal a következő mondatokban:

¹⁵ Vö. Berlin–Breedlove–Raven 1974.

(37) A lámpa a felfordított asztal fölött van.

(38) A könyv leesett a földrengés miatt felboruló asztalról.

A prototipikus jelentésű nyelvi kifejezések gyorsabban megérthetők, könnyebben feldolgozhatók.

3. Egy esettanulmány: a *gyümölcs* kategóriája

Az ekképp jellemezhető kategorizáció – mint látható volt az összefoglalásban – elsősorban nyelvi adatok leírása alapján ismerhető meg. Mivel a világról való ismeretek nyelvi jelentések alapját képezik, a nyelvreírásban a jelzett összefüggések figyelembe vehetők és veendők. E modell pszichológiai alapjai adatolhatók, de a kognitív nyelvreírás nem közvetlenül pszichológiai megfigyelésekből kíván dolgozni, hanem a nyelvi adatok olyan értelmezését végzi, amely értelmezést megerősíti a kategorizáció pszichológiai kutatása. A kategorizáció prototípuselvű bemutatása további árnyalást kíván, hiszen a bemutatott jellemzők nem feltétlenül azonos módon és mértékben érvényesülnek minden nyelvi kifejezés esetében, és további kérdéseket vet föl a tudományos a priori kategorizáció oktatáson, művelődésen keresztül való hatása. Tehát a népi és a tudományos kategorizáció közötti határ nem tekinthető élesnek, több szempontból sem.

A következőkben a *gyümölcs* főnév mint kategória példáján szemléltetjük a kategorizáció és a nyelvi kifejezések, nyelvi jelentések kapcsolatát. A *gyümölcs* egyetemes kategória, lényegében minden nyelvben gyakori főnév, jelentésszerkezete ugyanakkor kultúrspecifikus jellemzők révén nyelvenként vagy kultúránként eltérő lehet, így jól példázza a prototípuselvnek a megvalósulását. A *gyümölcs* kategória példányai jól elkülönülő példányok, melyeket ráadásul általában külön főnevekkel neveznek meg a legkülönbözőbb nyelvekben, így a magyarban is, újabb kategóriákat létrehozva. A *gyümölcs* kategóriájának leírását a kognitív pszichológiai és nyelvészeti kutatások igen korán részletesen kidolgozták.¹⁶ Az alábbiakban e leírások összefoglalása olvasható.

A pszichológiai kutatások szerint az amerikaiak számára a legjellemzőbb gyümölcs a *narancs*, az *alma* és a *banán*, a legkevésbé tipikus gyümölcs az *ananász*, a *görögdinnye* és a *gránátalma*.¹⁷ E sorrend a felismert tulajdonsá-

¹⁶ Vö. Rosch (1975), Rosch–Mervis (1975), Wierzbicka (1985), Geeraerts (1997: 12–20).

¹⁷ A magyar nyelvben és kultúrában nyilván más sorrend alakulna ki, melyben az alma bizonyos az első helyek egyikén szerepelne, a görögdinnye az amerikai

gok alapján történő kategóriába sorolás révén alakult ki. A *gyümölcs* kategóriája ekkor csupán példányok sorrendje, amelynek egyik végén a prototipikus példányok állnak, a másik végén a legkevésbé jó példányok. Összetettebb a kategóriamodell, ha az elmosódó határokat nem valamely egyszerű sor egyik végpontján szemléljük. Így például a magyar nyelvben is kérdéses, hogy a *dió*, *mogyoró*, *mandula* vagy a *kókuszdió*, az *olajbogyó* gyümölcs-e vagy sem. E termékek, melyek egyébként a prototipikus gyümölcsökhöz hasonlóan fogyaszthatók, de kemény héjukkal, száraz, nem édes és nem leves jellegükkel főnévi megnevezésükben egyértelműen a gyümölcs kategória határainak elmosódottságát, bizonytalan, nem éles voltát jelzik. A *dió*, *mogyoró*, *mandula* határelhelyezkedése azt mutatja, hogy a *gyümölcs* kategória nem határozható meg szükséges és elégséges feltételekkel. Hasonlóképpen átfedést lehet tapasztalni a *gyümölcs* és a *zöldség* kategóriája között: a paradicsom és a paprika a két említett kategória átfedő határtartományán helyezkedik el. A népi és a tudományos kategorizáció részleges eltérése itt jól megmutatkozik: a dió vagy a paradicsom növény ehető termése, ilyen értelemben tudományos besorolásban gyümölcs, miképp az alma vagy a banán, míg a népi kategorizációban a gyümölcs édes, leves és puha ehető része valamely növénynek.

A gyümölcs kategóriába sorolt példányok tulajdonságait Wierzbicka jelentéstani elemzéssel elkülönítette, és az így végzett elemzés révén mutatta be magának a kategóriának a szerkezetét, az alábbi módon.¹⁸

Wierzbicka a besorolásokból és az így kialakult hierarchiából az alábbi általános tulajdonságokat különítette el.

- a) Külső héjuk keményebb, mint a belsejük.
- b) Kis elkülönülő részek vannak bennük, melyeket nem jó megenni. Ezekből földbe téve hasonló dolgok nőnek.
- c) Jó megenni őket főzés, más beavatkozás vagy más ételkészítés nélkül, élvezetből fogyaszthatók.
- d) Főzetlen fogyasztásuk élvezetet okoz.
- e) Fogyasztható állapota előtt savanyúak lehetnek.
- f) Levük van.
- g) Levüket jó meginni.
- h) Szárítva is fogyaszthatók.

eredményeknél jóval előbbre, míg a banán valószínűleg hátrébb. A kategória történeti jellemzése pedig ismét más eredményeket hozhat: a mai idősebb korosztályoknak az 1950-es évek nyomorában szerzett tapasztalataiban aligha szerepelt előkelő helyen a banán és a narancs.

¹⁸ Vö. Wierzbicka (1985: 199–200), Geeraerts (1997: 13–15).

Geeraerts egyszerű példákkal jelzi, hogy a felsorolt nyolc tulajdonság sem tekinthető általánosnak: vannak puha héjú gyümölcsök (eper, málna), elkülönülő mag nélküliek (banán), beavatkozás nélkül élvezhetetlenek (citrom), viszonylag szárazak (banán), és szárítva élvezhetetlenek (görögdinnye).

A Wierzbicka által elkülönített tulajdonságok egy másik csoportját Geeraerts a következőkben adja meg. Ezeket a jellemzőket maga Wierzbicka sem tekintette általánosnak.

- i) Képzeletben e dolgok fákon nőnek.
- j) Vagy egy falat méretűek, vagy több falatban fogyaszthatók.
- k) Ha fogyaszthatóvá válnak, eléggé édesek vagy édesítve ehetők.
- l) Képzeletben megfelelően édesek.
- m) Nőhetnek emberi beavatkozás nélkül is, de képzeletben ember ültette, a földből kinövő dolgokon nőnek.

E tulajdonságok általánosságát főképp az elképzelt jelleg asszociációs vonatkozása függeszti föl. A Wierzbicka által elkülönített tulajdonságok két fenti, Geeraerts által összeállított csoportján kívül a következők maradnak még.

- n) A földből kinövő dolgokon nőnek.
- o) Nem nőnek a földben.
- p) A földből kinövő dolgokon kellő ideig nőve válnak fogyaszthatóvá.
- q) Fogyasztható állapotuk előtt kívülről zöldek.
- r) Az emberek sok helyen növesztik őket.
- s) Jó fogyasztani őket cukorral főzve vagy más cukros dolgok részeként elkészítve.

A harmadik, maradék tulajdonságokból összeálló csoport szintén igen tág, hiszen az n) – r) tulajdonságok például a zöltségek egy jó részére is érvényesek.

Wierzbicka kutatási eredményei és azok elemzése azt mutatja, hogy a gyümölcs kategóriája nem írható le szükséges és elégséges feltételekkel. Am a tulajdonságok elkülönítése és fontossági (sorrendi) elrendezése sem elegendő a kategória bemutatásához, hiszen az így leírt *gyümölcs* jelentésszerkezete további erős belső tagolódást mutat. Ezt a tagolódást a tulajdonságok, kivált az első csoportban található tulajdonságok csoportos, nyalábszerű elrendezésével lehet jellemezni, amely a családi hasonlóságon alapul. Egy keményebb külső héjú gyümölcs e tulajdonságában egyezik vagy átfedésben van hasonló tulajdonságú más gyümölcsökkel, hasonlóképpen az elkülönülő magokkal rendelkezőkkel, de például különbözik a viszonylag száraz vagy nem édes gyümölcsöktől. Így egy gyümölcsfajta mint a kategória egy példá-

nya több különböző tulajdonságokat mutató gyümölcszel áll családi hasonlósági viszonyban, de mindegyikkel kissé más jellemzőmegoszlásban, ill. a gyümölcs kategória elkülöníthető tulajdonságai más-más példányokkal hozhatók kapcsolatba. A tulajdonságok jellegzetes együttállásából létrejövő nyálábok bizonyonnyal kiegészíthetők még továbbiakkal, például az a) és j) (méret) tulajdonságok kiegészítéseként vagy bontásaként az alak, a(z érett) szín jellemzőjével. Így föltételezhető, hogy a magyar kultúrában a gyümölcs kategóriában hasonló tulajdonságnyalábhoz köthető például az alma és a körte, a birsalma, egy másikba az eper, szamóca, málna, ribizli, ismét egy másikba a cseresznye és a meggy stb., részben függetlenül az iskolai oktatás során megismert tudományos kategorizációtól.

A *gyümölcs* kategóriájának, jelentésszerkezetének Geeraerts-féle elemzése a prototípuselven működő kategorizáció négy fő jellemzőjének kiterjedt érvényesülését mutatja: a kategóriába sorolás fokozat kérdése, a családi hasonlóság fő szerepet játszik a besorolásban, a kategória szélei nem élesek, és a kategória nem határozható meg szükséges és elégséges feltételekkel.

Mindamellet a *gyümölcs* főnév jelentésszerkezetének a fenti elemzéssel a legfontosabb, központi jelentését ('fa vagy bokor puha és édes ehető része') lehetett jellemezni, mely jelentést a népi kategorizáció jelentéstani elemzésével lehet pontosítva újrafogalmazni. Mint látható volt, a központi jelentés meghatározás jellegű leírása csak a lényegyet foglalja össze, de nem mutatja be azt a szemantikai tagolódást, amely az elkülöníthető tulajdonságok elemzése révén, a családi hasonlóság, a nyálábba fogott olvasatok radiális készletének leírásából kirajzolódik. Ez a tagolódás alapvetően tapasztalatok elméleti feldolgozásán alapul, a tulajdonságok elvonatkoztatása révén. A főnév polisizém jelentésszerkezeté részben ebből a struktúrából alakul ki.

A *gyümölcs* polisizém szerkezetét a következőképpen lehet szótárszerűen összefoglalni, majd jellemezni:

- fa vagy bokor puha és édes ehető része;
- növény vagy fa maghordozó része;
- minden, ami nő, és ember által fogyasztható (pl. *a természet gyümölcse*);
- valamely cselekvés eredménye, következménye (pl. valamely *munka, tevékenység gyümölcse*);
- utód, sarj, ivadék (pl. *méhének, ágyékának gyümölcse*).

A másodikként meghatározott jelentés tudományosabb jellegű, tágabb, de pontosabb meghatározással. Ekkor a *gyümölcs* főnév fogalmi hatóköre a népi kategorizáció által kijelölt, nem éles határokon is túlért, ide tartozik például a borsó vagy a makk. A harmadikként megadott jelentés még tágabb, ebbe beletartoznak a gabonák és a zöldségek is. A negyedikként és ötödikként kö-

rülírt jelentés metaforikus (és egyben metonimikus). A második és a harmadik jelentés az alapjelentés általánosításán (generalizációján) alapul: a második az alapjelentés által lefedett biológiai jelentést általánosítja, a harmadik az ember számára érvényesülő funkciót terjeszti ki.

Hangsúlyozandó, hogy a megnevezett egyes jelentések nem különülnek el, nem önmagukban léteznek, hanem a kategorizáció fent említett négy jellemzőjéből erednek. A *gyümölcs* főnév alapjelentésének tagolódása nem tekinthető hagyományos értelemben vett poliszémiának, inkább a meghatározatlanság (indeterminacy) jelenségének. A kettő közötti különbség a következőkben adható meg:

- a poliszémia különböző értelmek fölismerése és meghatározása,
- a meghatározatlanság egy értelem különböző megjelenéseinek fölismerése és meghatározása.¹⁹

E magyarázatban „a poliszém szó értelmek kategóriáiból áll, amelyek családi hasonlóság révén kapcsolódnak össze, föltehetőleg egy prototipikus középpont körül”²⁰.

4. Összefoglalás és kitekintés

A kétféle kategorizációnak a tudományos leírásban való alkalmazása természetesen további kérdéseket vet föl, ill. komoly következményekkel jár. Taylor a kognitív nyelvészet két szubsztanciális tartománya, a fonológia és a szemantika általános megközelítésén mutatja be a következményeket. A fonológiát a következőképpen lehet jellemezni a klasszikus kategorizáció alapján:²¹

- a megkülönböztető jegyek primitívek (tovább nem bonthatók),
- a megkülönböztető jegyek univerzálisak,
- a megkülönböztető jegyek elvontak,
- a megkülönböztető jegyek velünk születettek.

A szemantika egyik legjellegzetesebb kidolgozása a klasszikus kategorizáció alapján a szemantikai jegyekre bontás, komponenciális elemzés volt, Katz és Fodor nevezetes elméletében. A szavak jelentését ekkor szintén megkülönböztető jegyekre bontották, amelyeket primitíveknek, egyetemeseknek, elvontaknak és velünk születetteknek tekintettek. Mint fentebb lát-

¹⁹ L. Cuyckens–Zawada (2001: xv).

²⁰ Cuyckens–Zawada (2001: xiii).

²¹ Vö. Taylor (1991: 24–29).

ható volt, a kategorizáció prototípuselv szerinti leírása más, jóval árnyaltabb megközelítést tesz lehetővé a családi hasonlóság elve révén. E kategorizáció pszichológiai és konceptualizációs alapjai miatt a nyelv más, a szorosabb szemantikán túli tartományokban is érvényesül. A fonológiában ez a fonetika és a fonológia leírási módszereinek közelítésében valósítható meg.²² A mondatban a kategorizáció még összetettebb jelenségeket mutat.

Egyetlen példaként az igék jelentéstanát érdemes megemlíteni. Az ige jelentésszerkezete több, egymástól eltérő nyelvtanelmélet szerint is központi szerepű a mondat (tagmondat) jelentésszerkezetének kialakításában, hiszen folyamatot jelöl, melynek több, figuraként leképzett szereplő temporális viszonya a középponti összetevője. Az ige prototipikus jelentése egy aszimmetrikus energiaátviteli interakció (a Talmy-féle force dynamics elvének megfelelően), egy esemény, amelyben egy ágens valamit csinál egy pácienssel. Az ige egy folyamatot profilál, amelyhez a relációk létrehozásának és a szekvencialitás feldolgozásának kognitív képessége szükséges. A főnevek dolgozzák ki az ige jelentésének sematikus figuráit. A prototipikus ige olyan temporális viszonyt képez le, amelynek elsődleges figurája cselekvő (ember), ágens, másodlagos figurája elszenvető (dolog), páciens. Az így szemantikailag jellemzett igék, ill. a velük kialakult, elaborált jelentésszerkezetek energiaátviteli szerinti különböző változataira Talmy erődinamika-modellje hívja föl a figyelmet²³. Az ige jelentésszerkezetében, ill. a kidolgozott (tag)mondatban a két egymásra ható figura egyike az agonista, a másik az antagonista. A belső erőirányulás lehet cselekvés felé tartó és nyugalom felé tartó. Az erőinterakció eredménye lehet cselekvés és lehet nyugalom. Az erők egyensúlyában valamelyik figura lehet erősebb entitás és lehet gyengébb entitás. A két figura közötti viszonyoknak négy alapvető változatát különbözteti meg ez a modell (nem éles megkülönböztetéssel):

- 1) az agonista erő irányulása nyugalom felé, eredménye, cselekvés, ereje az antagonista erejéhez képest kisebb;
- 2) az agonista erő irányulása nyugalom felé, eredménye nyugalom, ereje az antagonista erejéhez képest nagyobb;
- 3) az agonista erő irányulása cselekvés felé, eredménye cselekvés, ereje az antagonista erejéhez képest nagyobb;
- 4) az agonista erő irányulása cselekvés felé, eredménye nyugalom, ereje az antagonista erejéhez képest kisebb.

Ezek az alaptípusok valójában egy skálán helyezkednek el, amely az agonista és az antagonista erejének, irányulásának és eredményének megfe-

²² Erre l. Bybee (2001) elméleti alapozását.

²³ Vö. Talmy (2000: 409–470).

elően inkább jellegzetes együttállások nem élesen elhatárolt tartományait tartalmazza. A magyar igenemek hagyományos felosztása (cselekvő, mediális, műveltető, visszaható, szenvedő) és a szemantikailag hagyományosan elkülönített igék (például létezésigék, érzékelést jelentő igék) a családi hasonlóság, a prototípus elve szerint árnyaltabban írhatók le.²⁴ Az eképp kidolgozandó igazszemantika pedig lényegi hatással lehet a mondattanra, kivált a magyar mondattanra, amely számos kérdés (például az időszerkezet, így az aspektus) leírásának még csak részlegesen végezte el a feladatát. Másrészt a kategorizáció családi hasonlóságon alapuló értelmezése átalakíthatja a lexikológiát és a lexikográfiát is: bár a *gyümölcs* főnév fenti összefoglaló elemzésének végén közölt jelentések nagyjából megegyeznek a magyar értelmező szótárakban olvasható *gyümölcs* szócikkek szerkezetével, a jelentések összefüggései, a határesetek, az átmenetek nincsenek megjelölve a szótárban.

Irodalom

- Berlin, Brent – Breedlove, Dennis E. – Raven, Peter H. 1974. *Principles of Tzeltal Plant Classification*. New York: Academic Press.
- Berlin, Brent – Kay, Paul 1969. *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press.
- Bybee, Joan 2001. *Phonology and Language Use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cuyckens, Hubert – Zawada, Britta (2001). Introduction. In: H. Cuyckens, B. Zawada (eds.): *Polysemy in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. ix–xxvii.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1990/1997. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Geeraerts, Dirk 1997. *Diachronic prototype semantics. A contribution to historical lexicology*. Oxford: Clarendon Press.
- Heider, Eleanor (később E. Rosch) 1971. 'Focal' color areas and the development of color names. *Developmental Psychology* 4: 447–455.
- Kertész András 2001. *Nyelvészet és tudományelmélet*. Budapest: Akadémiai. 51–83.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina.
- Labov, William 1973. The Boundaries of Words and Their Meanings. In: J. Fishman (ed.): *New Ways of Analyzing Variation in English*. Washington D.C.: Georgetown University Press. 340–373.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. I. Theoretical Foundations. Stanford, California.

²⁴ L. Tolcsvai Nagy (2003) kísérletét.

- Pléh Csaba 1999. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Typotex.
- Rosch, Eleanor 1975. Cognitive Representations of Semantic Categories. *Journal of Experimental Psychology: General* (104) 192–233.
- Rosch, Eleanor 1977. Human Categorization. In: N. Warren (ed.): *Studies in Cross-Cultural Psychology*. London: Academic Press. Vol. I. 1–49.
- Rosch, Eleanor – Mervis, Carolyn 1975. Family Resemblances. Studies in the Internal Structure of Categories. *Cognitive Psychology* 7: 573–439.
- Talmy, Leonard 2000. Force Dynamics in Language and in Cognition. In: L. Talmy: *Toward a cognitive semantics. Vol. I. Concept structuring systems*. Cambridge, MA: The MIT Press, 409–470.
- Taylor, John R. 1991. *Linguistic Categorization*. Oxford: Clarendon Press.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Az érzékelést jelentő igék jelentéséről. *Magyar Nyelvjárások* (XLI) 609–615.
- Wierzbicka, Anna 1985. *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor: Karoma.
- Wittgenstein, Ludwig 1952/1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz.

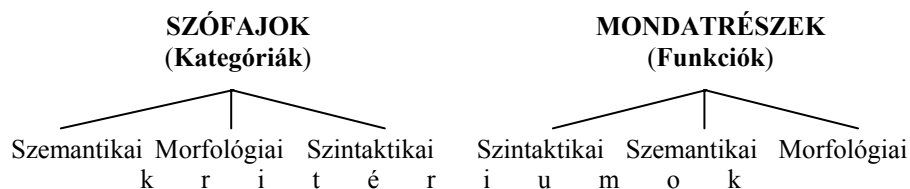
Mondatelemzés prototipikus szófajokkal

A szófajok és a mondatrészek

Szófaji kategóriákat használunk akkor is, amikor szószerkezeteket és alárendelt tagmondatokat különítünk el egymástól. (A magyarban megnevezhetjük a szószerkezeteket a meghatározótag mondattani szerepével is.) Ha ennyire uralják a szófajok a fölöttük levő szinteket is, felmerül a kérdés, hogy a mondatok elemzésekor nem lehetne-e a szavak szintje fölötti szinteket, a szószerkezetek és a tagmondatok szintjét is szófaji kategóriákkal leírni, főlegessé téve a szófaji kategóriák és a szintaktikai funkciók kettős, egymást át- meg átszövő rendszerét.

A nyelvléírásban követelménynek tekintik a gazdaságosság elvét, amely szerint az a nyelvléírás a magasabb rendű, amelyik ugyanazt a nyelvi valóságot kevesebb fogalommal és szimbólummal írja le. Ha az imént felvetődött kérdésre igenlő választ lehet adni, akkor a gazdaságosság igényeit is ki tudjuk elégíteni.

Az elemzés egyszerűsítésének lehetősége mellett szól az a nem eléggé ismert tény is, hogy mind a szófajok, mind a mondatrészek összetett fogalmak, és mind a szófajokat, mind a mondatrészeket ugyanazon három kritériumrendszer alapján lehet definiálni:

1. ábra: A szófajok és a mondatrészek meghatározásának kritériumai

Az is tény azonban, hogy a szófajok és a mondatrészek meghatározásakor nem egyforma jelentőségűek az egyes kritériumok, és szerepük nyelvenként változhat.

A szófajfogalom összetettségét mutatják eredeti görög, majd latin nevük is, amelyeket vagy lefordítottak más nyelvekre, vagy az eredeti nevükhöz hasonló formában használnak mind a mai napig. A nomen substantivum (főnév) vagy a nomen adiectivum (melléknév) elnevezés szemantikai töltetre utal: a főnév ténylegesen létező vagy elképzelt szubsztanciának a neve, a melléknév annak akcenciája. Az **adverbium** (határozószó), amely a **verbumhoz** (az **igéhez**) van rendelve, szintaktikai viszonyt fejez ki. A pronomen (névmás) helyettesítő, deiktikus szerepével túlmutat a mondaton is. A coniunctio (kötőszó) szintaktikai szerepre, a praepositio (előjárószó) pedig csak bizonyos szavakat megelőző helyre utal. A középiskolai latin nyelvtanok (pl. Nagy *et al.*, 1975:11) az elődök nyomán a szófajokat ragozható és ragozhatatlan főnév alá rendelik, ami morfológiai osztályozást jelent. A morfológiai esetek viszont tipikus szerepükről kapták a nevüket: a nominativus a megnevező, az accusativus a vádoló, a genitivus a származás, a dativus az adás, a vocativus a megszólítás esete. Az ablativust mint általános határozói esetet vagy mint a szenvedő szerkezetben a cselekvés végrehajtójának az esetét (ablativus auctoris), tulajdonképpen az ágensnek az esetét csak később vették fel a névszók paradigmájába.

A magyarban a legfőbb szófajok, azaz a főnév, a melléknév, az ige és a határozószó alapvetően szemantikai kategóriák; ezért segítenek azonosításukban a kérdőszók. A homonimák (*ég, fal, vár* stb.) szófajának meghatározása viszont már csak szintaktikai keretekben lehetséges. A jelektől és ragoztól megfosztott magyar szavak morfológiailag aligha sorolhatók szófajokba.

Most vizsgáljuk meg a mondatrészeket! Lássuk először ismét a latint! Az alábbi szerkezeteket a latin nyelvtanok a mondatban tárgyalják (Nagy *et al.* 1975):

1. Az **accusativus loci** olyan tárgyeset, amely helyhatározóként szerepel. A 'hely' mint jelentés a szemantika hatáskörébe tartozik:

Pater me hinc misit Rhodum. (Atyám innen **Rhodus szigetére** küldött.)

2. Ugyanilyen jellegű megnevezés a **genitivus causae** is. Olyan birtokos eset, amely okot nevez meg:

Suae quemque fortunae maxime paenitet. (Mindenkét legjobban **a maga sorsa** bánt.)

3. A következő mondatban olyan ablativus szerepel prepozícióval (**ablativus auctoris**), amely a szenvedő ige mellett a cselekvő személyre, tulajdonképpen az ágensre utal. Ez thematikus szerep:

Roma a Romulo condita est. (Rómát **Romulus** alapította.)

4. Az **accusativus praedicativus** ténylegesen szintaktikai szerepre utal:

Fac quam plurimos homines felices! (Tégy minél több embert **boldoggá!**)

A latin nyelv tehát a mondatban elsősorban morfológiai eseteket kapcsol össze jelentésekkel és thematikus szerepekkel, és jól megvan a tulajdonképpeni mondatrészek nélkül.

Mi az alany például az angolban? Az a szerkezet:

- a) amely állító mondatban a VP előtt, kérdő mondatban – az alanyra kérdező kérdések kivételével, amelyek az állító mondatához hasonló szerkezetűek – az operátor után áll;
- b) amelyet NP vagy NP-értékű tagmondat realizál;
- c) amely a passzív transzformációban fakultatív határozóvá válik;
- d) amely alanyesetben van;
- e) amely személyben és számban – ahol ez lehetséges – megegyezik a V-vel.
- f) Lehet még az alany kötelező vagy fakultatív. Stb.

Az a) és a c) pont a szintaxishoz, a b) pont a szófaji kategóriához, a d) és az e) pont pedig kimondottan a formához köti az alanyt. A felsorolásban a jelentés egyrészt az NP szemantikai komponense, másrészt az f) pont révén van jelen. Az f) pont kritériuma részben szemantikai, részben szintaktikai.

Mi a helyzet a magyarban?

A közismert iskolai elemzésekben az alanyra, a tárgyra, a határozóra, a jelzőre és a nekik prototipikusan megfelelő, jelek és ragok nélküli szófajokra, azaz a főnévre, a határozósóra, valamint a melléknévre ugyanazokkal a kérdőszókkal kérdezhetünk – a mondatrészek esetében az állítmány kíséretében. A magyarban tehát a szófaji kategóriák szemantikai komponense uralja a mondatanalízist.

Az eddigiek és az alábbi példák alapján azt is megállapíthatjuk, hogy a mondatrészek szerinti elemzés nagymértékben nyelvspecifikus, míg a szófaji kategóriák nyelvről nyelvre kevésbé változnak:

	Szintaktikai funkciók: Szófajok:	
<i>Félek az apámtól.</i>	Határozó	apám (N)
<i>Timeo patrem meum.</i>	Accusativus (Tárgy)	pater (N)
<i>Ich fürchte mich vor meinem Vater.</i>	Határozó	Vater (N)
<i>I am afraid of my father.</i>	Posztmodifikátor	father (N)
<i>Я боюсь отца.</i>	Дополнение	отец (N)

A mondatelemzések

A mondatrészek összetettsége lehetővé teszi, hogy a mondatok elemzése kategóriákra vagy szintaktikai funkciókra, vagy szemantikai szerepekre épüljön, de kombinálhatók is a kritériumok. A csak egy szempontot figyelembe vevő elemzés sok mindent elfed az elemző elől.

Ebben a részben magyar mondatok segítségével néhány elemzést mutatok be kellő egyszerűsítéssel. Az általánosíthatóság érdekében az angolban ismeretes szimbólumokat használom.

1. Három szintet, a tagmondatnak, a szószerkezetnek és a szónak a szintjét leíró mondatelemzés lineárisan elhelyezett **kategoriális** szimbólumokkal:

A macska *megfogta* *az egeret.*
NP: Art + N **VP: V** + **NP: Art + N**

Lehetséges elemzési mód, de semmit sem mond a szintaktikai funkciókról.

2. Mondatelemzés csak **funkcionális** szimbólumokkal:

A macska *megfogta* *az egeret.*
S **V** **O_d**

Ez az elemzés semmit sem mond a szószerkezet szintjéről, a szófajokról.

3. Mondatelemzés **funkcionális és kategoriális** szimbólumokkal:

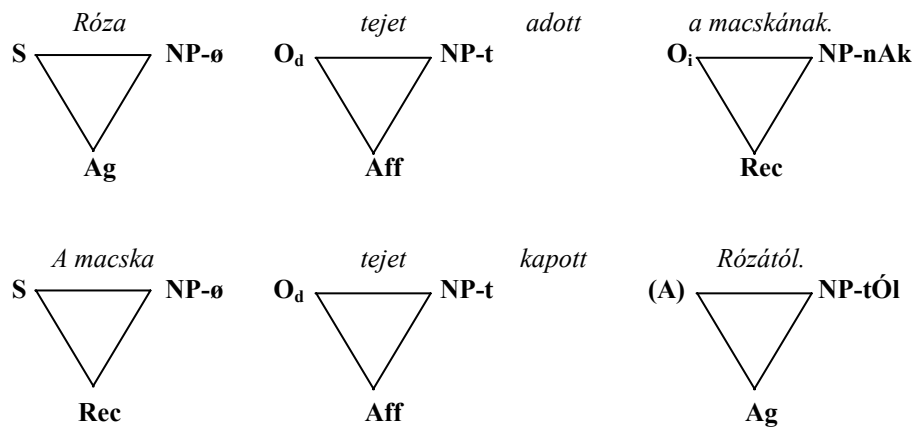
A macska *megfogta* *az egeret.*
S/NP: Det/Art + H/N + **V/Vgp** + **O_d/NP: Det +H/N**

Ez az elemzés pontosan megnevezi a szintaktikai funkciókat mind a tagmondatok, mind a szószerkezetek szintjén, és azonosítja a szófajokat. Arról azonban semmit sem árul el, hogy a párokba állításukon túl van-e közük egymáshoz a szintaktikai funkcióknak és a szófajoknak. Ha van például a háznál fehér és fekete macska is, mondhatom, hogy *A fekete macska fogta meg az egeret*, vagy csak azt, hogy *A fekete fogta meg az egeret*. Az 1. pontban és a 3. pontban bemutatott elemzés szerint *a fekete macska* szerkezetben a *feket*e melléknév, *a fekete* szerkezetben főnév. A *feket*e szónak erről a szófajváltásáról mind a két elemzés hallgat.

4. Mint már említettem, a nyelvészet egyik követelménye a gazdaságosság. A közvetlen összetevős [KÖ = IC (Immediate Constituent)] elemzésre épülő Generatív Grammatika a gazdaságosságot szem előtt tartva csak **kategoriális** szimbólumokat használ az ágrajzokban, amelyekből azonban a szubkategorizációs megkötések szimbólumainak, valamint az egyes csomók között kimutatható relációknak a segítségével a szintaktikai funkciók is azonosíthatók. Ez az eljárás tehát az előző pontban ismertetett elemzéshez hasonlít azzal a különbséggel, hogy rámutat ugyan az összetevők közötti hierarchikus viszonyokra, de a szintaktikai funkciók csak implicite rejtőzköd-

nek az ágak között. A szófajok szemantikai és szintaktikai síkjának a kapcsolataról, illetve diszsonanciájáról viszont ez az elemzési mód sem mond semmit.

5. Elemzés **funkcionális, kategoriális és thematikus** szimbólumokkal:

Az egyszerűség kedvéért az ige felbontásától (vö. Budai, 1997) eltekinttem.

Az **Ag** (Agentive), az **Aff** (Affected) és a **Rec** (Recipient) thematikus szerepek. (Tekintsünk most el a terminológiai vitáktól!)

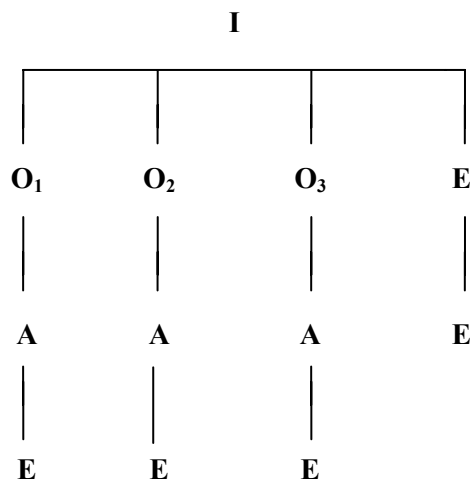
Itt tulajdonképpen egy-egy ige vonzatkeretéről, argumentumairól van szó, amelyekhez hozzárendeljük a szintaktikai funkciókat, a kategoriális információkat és a szemantikai (thematikus) szerepeket.

Ez az elemzés sem árul el semmit a szintaktikai funkciók és a szófajok bensőbb kapcsolatáról, és az különösen rejtve marad, hogy valamilyen módon összefüggésbe hozhatók-e egymással a szintaktikai funkciók és/vagy a szófaji kategóriák a thematikus szerepekkel. Mindennek ellenére ez az elemzési mód lényeges összefüggésekre világít rá: Ha például az azonos tényállást különböző szerkezetű mondatokkal fejezzük ki, tanulmányozhatjuk, hogyan változnak elsősorban a szintaktikai funkciók és kevésbé az őket realizáló szerkezetek, míg a thematikus szerepek változatlanok maradnak.

A mondat általános szintaktikai képlete

Lucien Tesnière (1959) a függőségi nyelvtan jegyében készült művében a mondatelemzést négy szófajra (**I**, **O**, **A**, **E**), e négy szófaj társulási lehetőség-

geire, illetve korlátaira építi. A mondatok általános, a szintaktikai viszonyokat kifejező képletét így adja meg:

2. ábra: A mondatok általános szintaktikai képlete

A rövidítések alapja az eszperantó szófajok végződése (saját példáimmal illusztrálva):

I	(<i>sanigi</i> = <i>meggyógyítani</i>)	= V	=	Ige
O	(<i>sano</i> = <i>egészség</i>)	= N	=	Főnév
A	(<i>sana</i> = <i>egészséges</i>)	= Adj	=	Melléknév
E	(<i>sane</i> = <i>egészségesen</i>)	= Adv	=	Határozószó

Mondatrész szimbólumok is szerepelnek a képletben:

O₁	= S	=	Alany
O₂	= O_d	=	Tárgy
O₃	= O_i	=	Részeshatározó

A prototipikus szófajok

A 2. ábrában látható képlet ugyan a mondatok szintaktikai vázát adja meg, de a megjelölt szófajokban egyszerre vannak jelen a szófaj tipikus szemantikai és szintaktikai jellemzői. Ezeket a szófajokat én **prototipikus** szófajoknak tekintem. A prototipikus szófajt a három sík, a szemantikai, a szintaktikai és a morfológiai sík metszéspontjába helyezem:

3. ábra: A prototipikus szófajok komponensei

A prototipikus szófajban Tesnière-rel összhangban a következő egyenleteket találjuk:

- I** = ige + állítmány
- O** = főnév + cselekvéshordozó (alany/tárgy/részeshatározó)
- A** = melléknév + jelző
- E** = határozószó + határozó

Tesnière (1959) képletében a szemantikai és a szintaktikai jegyeket egyesítő prototipikus szófajokat az eszperantó végződés morfológiailag is rögzítik.

A szófaj tehát három sík, a szemantikai, a szintaktikai és a morfológiai sík metszéspontjában helyezkedik el. A prototipikus szófaj szemantikai és szintaktikai jegyei megfeleltethetők egymásnak, de morfológiailag csak bizonyos típusú nyelvekben rögzítettek.

A latinra visszatérve meg kell állapítanunk, hogy névszói és igéi morfológiailag is rögzített prototipikus szófajok, amelyekben az érzékelhető formákhoz hol az inherens szemantikai, hol a relációs jegyeket rendelték. Tehették, ugyanis a prototipikus szófajokban az egybezárt szemantikai és szintaktikai jegyek kölcsönösen feltételezik egymást, redundánssá téve hol az egyiküket, hol a másikat. Az ‘**accusativus loci**’-ban például benne van az is, hogy határozó, mert az ige alárendeltje; a ‘**genitivus causae**’ a példamondatban prototipikus alany, mert egyetlen **O** bővítménye, cselekvéshordozója az **I**-nek, de ugyanakkor nem nominativusi, hanem genitivusi alakban realizálódik. Ez azt is mutatja, hogy univerzálisnak csak a szemantikai és a szintaktikai sík egysége érvényesül a prototipikus szófajban, bár nyelvenként hol az egyik, hol a másik komponens a domináns, míg a morfológiai sík jellemzői nyelvspecifikusak.

A magyarban azért tűnik a mondatelemzés elsősorban szemantikai jellegűnek, mert a magyar prototipikus szófajban a szemantikai komponens a domináns a legtöbb szó esetében, elhalványítva a szófaj relációs tulajdonsá-

gait. A gyakran használt alaptag, meghatározótag terminusok is a szemantikai síkot emelik ki.

A szófajfogalomban – különösen a magyar nyelv esetében – a szemantikai kompetens jelentőségének a hangsúlyozása ellentétben áll a *Strukturális magyar nyelvtanban* Kenesei (2000) felfogásával. Bár szerinte (2000:93–94) is a hagyományos grammatikák háromféle kritérium (a jelentés, az alaktani viselkedés és a mondatbeli szerep) alapján különböztetik meg a szófajokat, majd így folytatja: „az alaktani viselkedés és a mondatbeli szerep a formális tulajdonságok közé tartozik, míg a jelentés nem.” Következtetése:

Ezért ebben is követve a saussure-i tanítást – a szófajok meghatározásában a jelentésbeli vonatkozásokat feleslegesnek tartjuk, és a továbbiakban eltekintünk tőlük. Mivel továbbá az alaktani sajátosságok szorosan összefüggnek a mondatbeli szereppel, hiszen például ha egy szónak tárgyragja lehet (alaktani tulajdonság), akkor biztosan lehet tárgy a mondatban (mondatbeli szerep), ezeket egységesen fogjuk kezelni” (Kenesei: 2000:94).

Milyen alapon zárja ki Kenesei a szófajokat megkülönböztető három kritérium egyikét, a jelentést?

Ez ellentmond egy korábbi kijelentésének (Kenesei: 2000:79) is, amely szerint „a nyelvi intuíciónak és ezzel összhangban a nyelvtanirói hagyománynak legjobban megfelelő szófajfogalmat” igyekszik megközelíteni.

Hogyan számol el a magyar anyanyelvi beszélő intuíciójával – amelyre egyébként máshol is szívesen apellál –, amikor az például az alaktanilag jelöletlen és a szintaktikai környezetből kiemelt *ház*, *nagy* és *megy* magyar szavakat főnévként, melléknévként, illetve igeként tudja kezelni, ha szükséges. Itt csak arról lehet szó, hogy az anyanyelvi beszélő a denotatív jelentések fajtáit fogja fel: a *ház* esetén a szubsztanciajelentést, a *nagy* és a *megy* esetében pedig az akcidenciajelentést. Még pontosabban: a *nagy* mint minőségjelentés, a *megy* mint cselekvésjelentés tudatosan benne valamilyen formában. Csak a jelentés lehet az, amire támaszkodni tud, ha ezt az elmondotaknál jóval ösztönösebben, nem explicit módon teszi is.

Az rendben van, hogy az alaktani sajátosságok összefüggnek a mondattani szereppel, de a prototipikus szófajok esetén éppen a jelentés az, amely egy-egy szót valamilyen mondatbeli szerepre alkalmassá tesz, és alaktanilag is jelentése révén válik olyanná, amilyenné, ha éppen vannak alaktani ismerető jelek az adott nyelvben.

Az is igaz lehet, hogy ha van tárgyragja egy főnévnek, akkor lehet a mondatnak tárgya is. A különféle esetű szóalakokból azonban nem okvetlenül derül ki a mondatbeli szerep: az 1. latin mondatban a *Rhodum* accusati-

vus, de nem tárgy, hanem határozó; a 2. mondatban a *suae ... fortunae* genitivusban van, és alany. Egyébként az is kérdés, hogy beszélhetünk-e itt határozói vagy alanyi mondatbeli szerepről. Ha igen, azt csak a jelentés alapján tehetjük. A latin grammatikákat nemigen érdeklik az ilyen mondatbeli szerepek. Fontosabb számukra az adott alaktani eszközzel kifejezhető jelentés, a fenti példákban a hely (locus), illetve az ok (causa).

Az meg végképp érthetetlen, hogyan lehet száműzni a jelentést Saussure-re hivatkozva, amit Kenesei már előbb is megtett:

Mivel a modern kori nyelvtudomány lényegében azon a saussure-i elven nyugszik, amely szerint a nyelv forma, nem pedig szubsztancia, a szó, szófaj, toldalék fogalmának megragadásában is a formai, nem pedig a tartalmi, jelentésbeli tulajdonságokat fogjuk vizsgálni (Kenesei: 2000:76).

Nyilván a szó is és a toldalék is jel (signe), amely Saussure szerint elválaszthatatlanul – lásd a papírlaphasonlatot – egyesíti magában a jelölőt (signifiant) és a jelöltet (signifié).

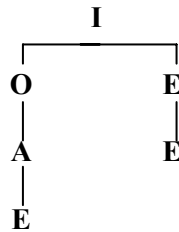
A szófaji tulajdonságok és a nyelvi szintek

A szemantikai, a szintaktikai és a morfológiai sík metszéspontjában található **szófaj három szinten jellemezhető**: a szó, a szó szerkezet és a tagmondat szintjén.

A szófaj bizonyos nyelvekben, például az angolban, csak a morfológiai síkot megjelenítő nyelvi eszközök segítségével nevesíthető a szókincs kis hányadán. A szavak nagy százaléka a névszó és az ige között lebeg mindaddig, amíg egy szinttel feljebb nem lépünk. Az anyanyelvi beszélő szemantikailag ugyan valószínűsíteni tudhatja, hogy elsősorban melyik szófajra esélyes az adott szó, de a másik két szint hiányában szófajról a szó szintjén ilyenkor nem beszélhetünk. A magyar nyelv ebből a szempontból előnyösebb helyzetben van. A magyar szavak prototipikus szófaja általában a szerkezetekből kiemelve is azonosítható. A latin szavak pedig önmagukban is kész szófajok, mert morfológiailag is karakteresek. Bármennyire képlékeny vagy félkész, vagy egészen komplett legyen is egy szó szófaja, magára a szófajra nincs szükség a szó szintjén. Legjobb esetben is **a szintaktikai sík a szó szintjén csak potenciálisan létezik**. A szintaktikai sík ténylegesen csak a **szó szerkezetben** kezd realizálódni. A szintaktikai szerep megváltoztatása is csak ezen a szinten és e fölött a szint fölött válhat szükségessé.

A szófajok prototipikus társulásai

Károly Sándor (1963) a 2. ábrán látható képletből kivenné a két középső oszlopot, és a cselekvéshordozók közül a tárgyat és a részeshatározót a határozók közé sorolná, és csak a határozókon belül emelné ki a tárgy szerepét. Javaslata szerint az alábbi képletet kapjuk:

4. ábra: A mondatok egyszerűsített általános képlete

Ennek a képletnek megvan az az előnye, hogy könnyebben átláthatjuk, mely prototipikus szófajok állhatnak egymással szintaktikailag függőségi viszonyban, és melyek nem. Sok előnnyel járna a nyelvek összehasonlításában is, ha a 2. és a 3. cselekvéshordozót a határozók közé sorolnánk, de most ezzel nem foglalkozunk.

A Károly Sándor (1963) által leegyszerűsített képlet alapján könnyen kiszámolhatjuk, hogy a prototipikus szófajok öt kétagú prototipikus szerkezetet alkothatnak az alá-fölérendeltség szempontjából. Az alábbi példákban a nyíl bal oldalán lesz az alárendelt tag, a jobb oldalán a fölérendelt tag. A szintaxis szempontjából az alárendelt tag játssza a fontosabb szerepet, ugyanis ő a determináns. A példákban ezért a nyíl bal oldalán levő szimbólumnak megfelelő részt emelem ki:

- a) **O** → **I**: *Száll a madár. Kenyeret eszik. A kutyának adta.*
- b) **E** → **I**: *Itt lakik. Most alszik. Hogyan csináltad?*
- c) **A** → **O**: *nagy ház, zöld erdő, magas láz, kék tó.*
- d) **E** → **A**: *túl jó, elég nehéz.*
- e) **E** → **E**: *túl korán, majdnem mindenütt.*

A d) és az e) pontban az **E** az **A**-nak, illetve egy másik **E**-nek az intenzitását fejezi ki. Elég kevés olyan **E** sorolható ide, amelyik elsődlegesen **E**.

A kétagú szerkezet szószerkezetlánccá formálható:

$A \rightarrow O + O \rightarrow I = A \rightarrow O \rightarrow I$: *Repül a nehéz kő.*

$E \rightarrow A + A \rightarrow O = E \rightarrow A \rightarrow O$: *elég olcsó ebéd.*

$E \rightarrow E + E \rightarrow I = E \rightarrow E \rightarrow I$: *Elég korán kelt.*

Az **I**-nek alárendelve bokrosodhat az **O**. Itt most figyelembe vehetjük a 2. ábra törölt két középső oszlopát is, hogy példázhassuk mind az első, mind a második, mind a harmadik cselekvéshordozót mint az **I** alárendeltjét, illetve determinánsát. Egyszerre két vagy három cselekvéshordozó is megjelenhet az **I** alárendeltjeként, illetve determinánsaként: *A macska (O₁) tejet (O₂) iszik. Róza (O₁) tejet (O₂) adott a kutyának (O₃).* Ezekben a mondatokban is az **O** → **I** összeszerkeszthetőségéről van szó. (Az **O**₁ csak akkor kerülhet a bokorba, ha az alanyt a másik két cselekvéshordozóval egyenértékűnek tekintjük, ahogy azt maga Tesnière is tette.)

Nem folytatom tovább; jól ismert szerkezetekről van szó. A prototipikus alá-fölérendelés szempontjából nincs különösebb jelentősége a kettőnél több tagú szerkezeteknek, amelyek a kétagú szerkezetek szószerkezetlánccá vagy szószerkezetbokorrá való átalakítását jelentik.

A fentiek lényegét szövegesen is megfogalmazva: Az **O** (főnév + alanyként vagy tárgyként, vagy részeshatározóként funkcionáló cselekvéshordozó) és az **E** (határozószó + határozó) az **I** (ige + állítmány) ↑ determinánsa, illetve ↓ függő tagja. Az **A** (melléknév + jelző) az **O** (főnév + alanyként vagy tárgyként, vagy részeshatározóként funkcionáló cselekvéshordozó) ↑ determinánsa, illetve ↓ függő tagja. Az **E** (határozószó + határozó) az **I**-n kívül az **A**-nak (melléknév + jelző) és önmagának a ↑ determinánsa, illetve ↓ függő tagja.

A transláció

A Tesnière (1959) által bevezetett francia ‘translation’ terminust Károly Sándor (1963) **szófajátváltás**nak fordította, amely azonban nem szerencsés elnevezés, mert azt sugallja, hogy a transláció csak a szó szintjére jellemző. Érdemesebb inkább **szintaktikai szerepváltás**nak mondani a translációt. A szószerkezet és a tagmondat szintjén is úgy tűnik, mintha csak egy bizonyos szóhoz kapcsolódnék a translatív, a transláció eszköze, de hatásköre kiterjed az egész szószerkezetre, illetve tagmondatra. A magyar nyelvben például elég könnyen nyomon követhetjük a translációt, amelyet jellegzetes translatívok tesznek felismerhetővé.

A transláció, azaz a szintaktikai szerepváltás lényegét így summáznám:

A prototipikus szavak és szerkezetek (szószerkezetek és tagmondatok) bizonyos kombinációi csak szintaktikailag blokkoltak, szemantikai töltetük azonban egymásra vonatkoztatható. A szemantikai tartalom lényeges megváltoztatása nélkül a transláció, azaz a szintaktikai szerepváltás segítségével oldhatók fel a szavak, a szószerkezetek és a tagmondatok blokkolt társulásai. A transláció az adott egység szintaktikai síkját tekintve kétarcú alakzatokat hoz létre. A transláció révén keletkezett új egység az alárendelt tagnak a régi, a fölrendelt tagnak pedig az új arcát mutatja.

A I>O-ban például az I megtarthatja alárendelt tagjait [(O₁), O₂, O₃, E], míg O-ként egy másik I alárendelt tagmondata lehet.

Az a lényeges állítás, hogy a translatív hatásköre a szónál nagyobb egységre is kiterjedhet ellentétben áll a *Strukturális magyar nyelvtan* felfogásával. Laczkó Tibor (2000) a zárójelezési paradoxonok tárgyalásakor többek között azt a jelenséget elemzi, amikor egy toldalék hozzákapcsolódik egy szóhoz, de a végződés hatáskörébe a szónál nagyobb egység tartozik. Például a *János ebéd utáni kiabálása* szerkezetben az *-i* nemcsak az *után* névutót, hanem az *ebéd után* szerkezetet vonja a hatáskörébe. Az elemzési lehetőségeket latolgatva, Laczkó lényegében meg is találja a dolgozatomban helyesnek tartott felfogást, amikor ezt írja:

Egy érdekes elemzés szerint a koreaiakban és a japánban vannak olyan morfológiai egységek, amelyek ragozott főnevekhez kapcsolódva nem változtatják meg azok kategóriáját és nem rendelkeznek számottevő szemantikai töltettel sem, viszont nagyon fontos kombinatorikus információt hordoznak. Azt jelzik, hogy az a konstituens, amelynek részei, igei vagy főnévi kategóriájú kifejezésekkel kombinálható (Laczkó, 2000: 631).

Majd így folytatja a következő oldalon:

E jelenség analógiájára mondhatnánk azt, hogy az *-i* végződésnek hasonló kombinatorikus típusváltató szerepe van a magyarban. Vagyis az *utáni* szó nem melléknév, hanem továbbra is névutó, és az *-i* a végén csak azt jelzi, hogy az ilyen PP főnévi fejelekkel kapcsolódik össze (Laczkó, 2000: 632).

Kár, hogy mindjárt el is utasítja ezt a lehetőséget: „Több érv is szól azonban ez ellen a megközelítési mód ellen. Először is az *-i* nem kapcsolódhat esetragos főnevekhez” (Laczkó, 2000: 632). Laczkó Tibor tehát hiába lelt rá a helyes megoldásra, mert az nem illik bele abba a nyelvtan keretbe, ame-

lyet kényszerzubbonyként választott magának, amelyben képző csak a kifejezés fejéhez kapcsolódhat.

A nyelvi egységek blokkolt kombinációi és feloldásuk translációval

A 4. ábra alapján már könnyű kikalkulálni, hogy a prototipikus ‘szófajok’-nak (pontosabban: szavaknak, szószervezeteknek, tagmondatoknak) bármely nyelvben összesen tizenegy blokkolt szintaktikai kombinációja lehetséges. (A blokkolt kombinációk előtti csillag [*] az egész struktúrát helyteleníti.) A transláció segítségével, amely a nyíl (→) akármelyik végén álló egységre vonatkozhat, helyreállítható a prototipikus kapcsolat. (Egy adott kontextusban természetesen csak az egyik irányban lehet érvényes a transláció.)

A tizenegy blokkolt szintaktikai kombináció és feloldása – magyar nyelvi példákkal illusztrálva:

Blokkolt társulások	Transzláció	Magyar nyelvi példák A félkövérrel kiemelt részek a transzlatívok .
1.	*I → I	I>O → I <i>Szeret olvasni. Tudom, hogy szeret.</i> <i>Abbahagyta a tanulást.</i>
		I>E → I <i>Elment tanulni.</i> <i>Sétálva tanul. Olvas, amikor eszik.</i>

Gyakori translációk. Az első képletben a tárgyi mellékmondatokról (*olvasni; hogy szeret*) és a deverbális főnévképzéséről (*a tanulást*), a másodikban pedig a célhatározói (*tanulni*) és a mód- (*sétálva*), illetve az időhatározói (*amikor eszik*) tagmondatokról van szó.

Megtarthatja bővítményeit az I>O: *Szeret az ügyben olvasni. Szeret verseket olvasni.* Szószervezetbokor formájában is: *Szeret az ügyben verseket olvasni.*

Megtarthatja bővítményeit az I>E is: *Elment a nyelvtant tanulni. A kertben sétálva tanul.*

Az I-nek alárendelt igeneves szerkezeteket tagmondatokként kezellem.

Az *-ás, -és* transzlatívval képzett deverbális főnév nagyon hasonlít az angol gerundiumra, amely megtarthatja az igei bővítményeit, tehát tagmondatnak tekinthető. Az *-ás, -és* végű deverbális főnév azonban egyértelműen fő-

névként viselkedik, ezért nem alkot tagmondatot. Szemantikailag ugyan megtarthatja alanyát vagy tárgyát, de csak **O>A** szintaktikai formában: *a gyerek(nek az) írása (genitivus subiectivus), a nyelvek(nek a) tanulása (genitivus obiectivus)*. Jelöletlenül mind a kettő összetett szóvá válik: *gyerekírás, nyelvtanulás*.

Más képzők is lehetnek transzlatívok: *a pénz imádata (genitivus obiectivus), az anya szeretete (genitivus subiectivus vagy obiectivus)*.

A németben például a deverbális főnév átveheti az igei tő összes bővítményét genitivusi alakban vagy előljárós szó szerkezetként: *die Auslieferung der Brote / an die Käufer / durch die Bäckerei; die Prüfung des Geräts / auf die Genauigkeit / durch den Fachmann* (Sommerfeldt–Schreiber, 1977). A magyarban viszont a deverbális főnév mellett a bővítményeknek, különösen a cselekvéshordozóknak a megtartása általában összeszerkesztési akadályokba ütközik (Budai, 1984).

2.	*I → O	I>A → O	<i>ballagó diákok, talált tárgyak, az elvégzendő feladat</i>
----	---------------	-------------------	--

Ebben az igen gyakori translációban megtarthatja bővítményeit az **I>A**: *a májusban ballagó diákok, a vonaton talált tárgyak, a ma elvégzendő feladatok*.

3.	*I → A	I>E → A	<i>főve jobb</i>
----	---------------	-------------------	------------------

Megtarthatja bővítményeit az **I>E**: *keményre főve jobb*.
Nem lehet gyakori ez a transláció.

4.	*I → E	I>E → E	<i>játszi (?) könnyedén</i>
----	---------------	-------------------	-----------------------------

Ritka.

5.	*O → O	O>A → O	<i>a ház(nak) a teteje, egy maroknyi föld, nagy fontosságú ügy, sáros utca, a falubeli legények</i>
		O → O>I	<i>Sózsa a szalonnát. Lapátolja a szenet.</i>

A mai magyarban az **-ú, -ű** csak szó szerkezetet válthat át:

6.	*O → A	O>E → A	<i>kőkemény, jéghideg, sziklaszilárd</i>
----	---------------	-------------------	--

		$O \rightarrow A>I$	<i>Sárgulnak a levelek. Fehéríti az inget. Zöldell a fű.</i>
--	--	---------------------	--

Az $O>E \rightarrow A$ képletben a transzlatív zéró, ezért a példák összetett szavak.

Megtarthatja bővítményeit az $A>I$: **Nagyon** sárgulnak a levelek. **Hipóval** fehéríti az inget. **Szépen** zöldell a fű.

7.	$*O \rightarrow E$	$O>E \rightarrow E$	<i>kőkeményen, jéghidegen, sziklaszilárdan</i>
		$O \rightarrow E>I$	

Az $O>E \rightarrow E$ translációra hozott példákat inkább az $O>E \rightarrow A>E$ képletnek tekinthetjük.

8.	$*A \rightarrow A$	$A>E \rightarrow A$	<i>nagyon mély, kissé hideg</i>
		$A \rightarrow A>O$	<i>nagy mélység, a szegény gazdagok, kékes zöld</i>

A felső sorra sok példát lehet hozni, ha kettős translációt is elfogadunk:

$O>A>E \rightarrow A$:

Az $A>E \rightarrow A$ képlethez tartozónak vélem az olyan összetett melléknevet, mint az *örökzöld, sötétkék*. Az összetétel első tagjához zéró transzlatív járul.

9.	$*A \rightarrow I$	$A>E \rightarrow I$	<i>Boldogan élnek. Nagyon szereti. Németül beszélnek.</i>
		$A>O \rightarrow I$	<i>Nem szereti a hideget. Vettem egy újat. Megveti a gazdagságot.</i>
		$A \rightarrow I>O$	<i>szorgalmas tanulás; mélyszántás, gyorsírás</i>

Az $A>E \rightarrow I$ képletben a függő tag ($A>E$) az **I** igen gyakori alárendeltje.

Az $A>O \rightarrow I$ képlet, amelyben transzlatívként a névelő vagy a **-ság, -ség** szerepel, ugyancsak gyakori jelenség a magyarban.

Az $A \rightarrow I>O$ képlet alapján jelzős deverbális főneveket; jelöletlen **A** esetén pedig összetett szavakat kapunk.

10.	$*A \rightarrow E$	$A>E \rightarrow E$	<i>mélyen alatta, magasan fölötte</i>
		$A \rightarrow E>O$	<i>a nagy hogyan, egy csendes miért</i>

Ritkán előforduló translációk.

11.	*E → O	E>A → O	<i>a mai újság, az akkori kormány, a fára való dísz, a polcon levő könyvek, a kertben játszó gyerekek, a buszon talált erenyő, „minden áldozatrai készségnek”</i>
		E → O>A	<i>nagyon férfias/gyerekes, nagyon sós,</i>
		E → O>E	<i>korán reggel</i>
		E → O>I	<i>Nagyon megsózta. Az udvaron lapátol.</i>

Az első translációhoz (E>A → O) igen gyakran folyamodik a magyar nyelv. Ilyen esetekben minden bizonnyal az *-i* a leggyakoribb translatív, de sűrűn folyamodunk a szemantikailag üres *való, levő* translatívokhoz is, illetve teli szavak melléknévi igeneveihez. A képletre példaként hozott idézet Kossuth Lajostól való. A teljes mondat így hangzik:

Mint a hegytetőről megindított hógomoly szüntelen nő és hengergőztében mind nagyobb s nagyobbá lesz, olyan volt a Tisza partjain talált nép, melynek tetőpontra jutott lelkesülését az istennek hatalmas keze, általam igénytelen eszköz által megindítván, a hazaszeretet tiszta fejr havában odább és odább hengeredve, a harcvágnak és **minden áldozatrai készségnek** (B. L.) olly óriási nagyságára nőtt, miként ropant erejével okvetlen szétzuzand minden ellenállást, melyet elébe a gonosz szándék emelt (Felhívás Csanád, Szatmár, Bihar és Békés megyék népéhez általános felkelésre, 1948. október 5).

(Köszönetet mondok Domonkosi Ágnes kolléganőnek, aki volt szíves felhívni a figyelmemet erre az idézetre.)

Az angol nyelvben ugyanúgy szükség van a hasonló tartalmú szerkezetekre. Amennyiben az E>A függő tag elsődlegesen határozószó, jelöletlenül kerül a fölérendelt tag elé (*the then government [az akkori kormány]*), míg prepozíciós szerkezetként pozicionális translatívval a fölérendelt tag mögött van a helye (*the words on the blackboard [a táblán levő szavak]*). Megjegyzem, hogy a Longman-szótár – helyesen – a hasonló szerepű *then* szót önálló szócikkben *adj* (melléknév) címkével ellátva mutatja be. Hasonlóan jár el a következő szerkezetek kiemelt tagjaival is: *the outside lane (a külső sáv)*, *the up train (a londoni [= Londonba menő] vonat)*.

Érdekes, hogy az „*áldozatrai* készség” mellett pozicionális megoldás is van az idézett beszéd címében: „*Felhívás ... felkelésre*”.

Konklúzió

E néhány példa alapján is megállapíthatjuk, hogy a szemantikai és a szintaktikai jellemzőket egyesítő prototipikus struktúra (a prototipikus szó, amely nyelvenként változóan esetleg morfológiailag is karakteres, a prototipikus szószerkezet és a prototipikus tagmondat) fogalmára, valamint a blokkolt szintaktikai társulásokat feloldó translációra támaszkodva egységes szempontok szerint végezhető a nyelvi szerkezetek elemzése bármelyik nyelvben, megkönnyítve a nyelvek összehasonlítását is.

Irodalom

- Budai L. (1984) A nominalizáció korlátai a magyarban. *Magyar Nyelv* 80/3. pp. 313–23.
- Budai L. (1987) A szekunder alany- és tárgyválasztás néhány esete az angolban és a magyarban. In: Budai L. (szerk.) *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis XVIII/1*. Eger, Hungaria. pp. 3–19.
- Budai L. (1988) Partitívusi és holisztikus iránytárgy. *Magyar Nyelv*. 84/4. pp. 433–43.
- Budai L. (1997) *English Phrasal and Clausal Syntax. Synopses of Thirty Lectures*. University of Veszprém: Veszprémi Egyetemi Kiadó.
- Budai L. (1998) A mondatrészek komplex elemzése. In: Horváth K. és Ladányi M. (szerk.) *Elem szerkezet és linearitás. A jelentés és szerkezet összefüggése*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. pp. 45–56.
- Károly S. (1963) Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok I*. Budapest: Akadémiai Kiadó. pp. 161–86.
- Kenesei I. (2000) Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer F. (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 75–136.
- Laczkó T. (2000) Zárójelzési paradoxonok. In: Kiefer F. (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 619–651.
- Longman (1987) *Longman Dictionary of Contemporary English*.
- Máté J. (1997) *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Nagy F., Kováts Gy. és Péter Gy. (1975) *Latin nyelvtan a gimnázium számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Sommerfeldt, K-E. – H. Schreiber (1977) *Wörterbuch zur Valenz und Distribution der Substantive*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Tesnière, L. (1959) *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.

Az empirikus nyelvészeti kutatások módszerei és feladatai

1. A nyelvhasználat megismerésében és leírásában a szociolingvisztika megjelenése, a társas szemléletű nyelvészet térnyerése alapvető változásokat hozott: az élőnyelvről tett bármely megállapítás érvényességéhez igen szigorú módszertani követelményeknek kell megfelelni. Az alkalmazott nyelvészet minden területének, ezen belül a nyelvi tervezésnek, a nyelvművelésnek is empirikusan szerzett adatok sokaságára van szüksége.

Az empirikus kutatások egyrészt lehetővé teszik azt, hogy érvényes képet kaphassunk egy-egy beszélőközösség nyelvhasználati sajátosságairól; a különböző társadalomtudományokban kidolgozott adatgyűjtési módszerek ugyanis a vizsgálatok megismételhetősége révén ellenőrizhetővé tehetik a nyelvi adatokat. Az empirikus kutatások másik fontos területét a nyelvi attitűdvizsgálatok jelentik, vagyis annak feltárása, hogy az egyes társadalmi rétegek, csoportok hogyan ítélik meg a különböző nyelvhasználati jelenségeket, milyen stílusértéket, társadalmi jelentést tulajdonítanak nekik, még ha esetleg helyesnek, grammatikailag elfogadhatónak ítélik is azokat.

2. Mindkét megjelölt területen a legkülönbözőbb nyelvi jelenségeket, illetve a legkülönbözőbb kommunikációs formákat vizsgáló kutatások is szükségesek lehetnek. A kutatási folyamaton végigtekintve kiemelt jelentőségű feladat már maga a kutatástervezés is, vagyis a problematikus területek feltérképezése, a kutatandó jelenségek kijelölése, annak a folyamatos mérlegelése, felmérése, hogy melyek azok a nyelvi jelenségek, amelyek megismeréséhez, értelmezéséhez széles körű nyelvi adatokra van szükség. Az elméletileg alátámasztott kiinduló hipotézisek felállítása jelentheti ugyanis az egész kutatási folyamat megalapozását.

3. A kutatási módszer kiválasztásának, az adathoz jutásnak mindig igazodnia kell egyrészt a vizsgálandó nyelvi jelenség, másrészt kommunikációs forma jellegéhez is. A nyelvhasználat a nehezen mérhetővé tehető társadalmi jelenségek közé tartozik, a beszéd sok tekintetben eltér a társadalomtudományban vizsgált egyéb tényezőktől, ezért bár alkalmazhatók, nem vehetők át minden módosítás nélkül a más területeken használt módszerek.

A megfigyelői paradoxon hatása miatt (vö. Labov 1972: 209–210) a megbízható állapotrajzhoz szükséges betartani a konvergencia elvét (vö. Wardhaugh 1995: 22), vagyis mindig több különböző, eltérő vonatkozásokban torzító módszerrel szerzett adatokra kell építeni megállapításainkat.

3.1. A kérdőíves adatfelvétel az egyik leggyakoribb adatgyűjtési módnak számít a társadalomtudomány minden területén, mivel ezzel a módszerrel viszonylag rövid idő alatt nagyszámú adatközlő kérdezhető ki. A nyelvhasználat állapotának leírásában megnehezíti ennek az aktív módszernek az alkalmazását az, hogy a nyelvhasználat mindig függ a beszédhelyzettől és a beszédpartnertől, a kérdőívben viszont nem reprodukálható a valós nyelvi helyzet, csupán körülírható a szituáció, a beszédpartner, így a kérdőívek adatai mindig a valóságnál reflektáltabb nyelvhasználatot elevenítenek meg. A kérdőívvel szerzett adatok természetesen mindig tudatosan közölt nyelvi adatnak számítanak, a tudatosság enyhítésére ki lehet és ki kell dolgozni olyan kérdezési, kérdőív-szerkesztési technikákat, amelyek igyekeznek elfedni, hogy mi is az éppen vizsgált nyelvi jelenség: ha például úgy építünk fel egy kérdőívet, mintha az adatközlő szókincsét vizsgálnánk vele, közben pedig a grammatikai formákra figyelünk, csökkenthetjük a közlés tudatosságát (vö. Sándor Klára 1999: 153).

A kérdőíves vizsgálatok eredményességét tekintve gondot okozhat az is, hogy ez az adatgyűjtési mód a kommunikáció különböző formáit (vö. Wachs 1995: 92), a szóbeli, az írásos és a különböző átmeneti típusokat nem tudja érvényesen megjeleníteni: az egyén mindig automatikusan igazodik nyelvhasználatával ezekhez a helyzetekhez, azonban a megformáltságbeli különbségekről nem tud hitelesen beszámolni. Ez a helyzet szinte lehetetlenné teszi azt, hogy az egyént tekintve a vizsgálat alapegységének, pusztán kérdőívvel megbízható adatokat szerezhessünk az egyes kommunikációs helyzetek nyelvhasználatának különbségeiről.

Az aktív módszerű gyűjtés tehát nem képes hiteles adatokat nyújtani arról, hogy a valóságban milyen formákat használunk az egyes színtereken, hanem csupán a nyelvhasználatunkról alkotott képünket jelenítheti meg, vagyis az adatközlők feltételezett, nem pedig valóságos nyelvi viselkedését (vö. Bates–Benigni 1972: 286), ezért ezeket a tudatosan közölt nyelvi adatokat nem szabad kritikátlanul úgy tekintenünk, mint amelyek a nyelvi valóságot pontosan tükrözik (Kiss 1995: 31). Ennek ellenére ezek az adatok is lényegesek lehetnek, mert segítségükkel határozható meg a különböző nyelvi formák viszonylagos társadalmi presztízse (vö. Svejcer 1975: 69).

Nagy veszélye a kérdőíves adatgyűjtésnek az is, hogy maga a kérdőív felépítése, a kérdések megfogalmazása, illetve a zárt kérdéseknél megadott válaszlehetőségek erőteljesen megjeleníthetik a kutatás prekoncepcióját, befolyásolva ezzel a válaszadást.

A kérdőíves felmérés kérdéstípusai olyan döntési helyzetbe hozzák az adatközlőt, amely igen távol esik a nyelvhasználat valós közegétől: a helyes formát, a természetesebbnek tartott formát kell kiválasztania akkor is, ha esetleg ő maga is több változatot is használ.

3.1.1. Grammatikai és szókincsbeli területen egyaránt gyakran alkalmazott kérdéstípus lehet az egyszerű mondatkiegészítés. Például:

... igazad van, mint legtöbbször. TERMÉSZET

(Forrás: BUSZI; Váradi 1998: 4).

Hátránya, hogy egy adatközlőtől általában csak egyféle megoldást kapunk, holott minden beszélő többstílusú, többregiszterű, ezért elképzelhető, hogy több változatot is használ, vagy legalábbis helyesnek fogad el, a beszédhelyzettől, a kommunikáció szóbeli vagy írásos jellegétől függően.

3.1.2. Ugyanez a kérdéstípus az árnyalatok, a stílusrétegek szerint megoszló különbségek megragadásában is hasznosítható, hisz végeztethető a szövegkörnyezettől (stílustípustól) függő mondatkiegészítés is, amely már jobban figyelembe veszi a nyelvhasználat egy-egy egyénre is jellemző változatosságának lehetőségét. Például:

Azt kívánom Önöknek – mondta egy új fővárosi gimnázium felavatási ünnepélyén a miniszterhelyettes –, hogy művelt, munkaszerető és az újra mindig fogékony ifjakat bocsássanak ki az iskola falai közül az előírásoktól mentes, önálló és egyéni tanári munka mindannyiunk hasznára! VIRÁGZIK

A szomszédomnak szép virágai vannak, igen büszke is a kertjére. A múltkor észrevette, hogy bámulom a virágait, s így szólt: Tetszenek, ugye? A maga kertje is lehetne ilyen. Ha azt akarja, hogy az a kert is ilyen szépen, akkor tőlem vegyen virághagymát!

VIRÁGZIK

(Forrás: BUSZI; Váradi 1998: 4)

A hitelesség érdekében a kérdőívszerkesztés során célszerű az ilyen, egy adott nyelvi változót vizsgáló kérdéseket nem egymás közelében helyezni el.

3.1.3. Másik igen gyakori kérdezői technika a grammatikai ítélet kérése: itt az adatközlőnek el kell döntenie, hogy helyes vagy nem helyes az adott nyelvi forma. Az így nyert adatok megbízhatóságát csökkenti az a tény, hogy az érthetőség határain belül több változatot fogadhat el az adatközlő, mint amennyit maga valójában használ. Sőt még az is elképzelhető, hogy minél iskolázottabb az adatközlő, annál toleránsabb a nyelvhasználattal kapcsolatban, tehát bár nem használja, elfogadhatónak ítéli a vizsgált formát (vö. Kiss 1999: 130). A helyességet mérlegelő nyelvi adatokból csak ún. nominális változót képezhetünk (vö. Babbie 1998: 168), nincs lehetőség a

fokozatok, árnyalatok érzékeltetésére, az eredmények így nem jelenítik a nyelvhasználatnak az egyénre is jellemző sokszínűségét.

Például:

Valószínűleg, hogy Szigetváron fognak élni.

HELYES

HELYTELEN

Ez a kérdéstípus nyitottabbá tehető az által, ha a helytelennek ítélt változatok esetében kérjük az adatközlő által helyesnek ítélt forma megadását is.

A grammatikai ítélet kérésének másik lehetősége, ha két változat közül kell kiválasztania az adatközlőnek, hogy melyik a helyes. Például:

Tudnék én jobban is dolgozni, ha megfizetnék.

Tudnák én jobban is dolgozni, ha megfizetnék.

Ez a kérdéstípus is elfedi azt a lehetőséget, ha az adatközlő különböző helyzetekben, más-más kommunikációs közegben esetleg mind a két változatot elfogadhatónak tartaná.

3.1.4. Ennél finomabb, árnyaltabb megfigyeléseket tesznek, tennének lehetővé a stilisztikai-nyelvhelyességi ítéleteket mérő kérdések, amelyekben nem egyszerűen arról kell dönteni, hogy helyes vagy nem az adott forma, hanem hogy milyen helyzetben megfelelő, illetve milyen mértékben elfogadható. Ez a kérdéstípus sokkal ritkább, bár jobban megeleveníthetné a nyelvhasználat egy-egy beszélőre is érvényes változatosságát, ordinális mérési szintet téve lehetővé. Stilisztikai, regiszter szerinti ítéletet kérő adatgyűjtésre szinte egyáltalán nincs példa a magyar nyelvhasználat empirikus vizsgálatában. Az ilyen ítélet értékeléséhez – akár zárt, akár nyitott formában tesszük fel a kérdést – mindenképpen létre kell hoznunk egy a stíluszinteket, beszédhelyzeteket megelevenítő skálát.

A nyelvhelyesség fokozatok szerinti, ordinális szintű mérésére vannak példák: az egyes változatokat az adatközlőknek a *nagyon jó, elfogadható, elég rossz, nagyon rossz* skálán kell elhelyezniük (például: Göncz 1999: 224):

Marinak is meg kell oldania a saját problémáit

Marinak is meg kell oldani a saját problémáit

Mari is meg kell, hogy oldja a saját problémáit

Mari is meg kell oldja a saját problémáit

Ezek a nyelvhelyességi és stilisztikai ítéletet kérő kérdések az állapot dinamikus rajzának megalkotásában és a nyelvi értékítéletek vizsgálatában egyaránt fontos szerepet játszhatnak.

A helyes – nem helyes kettősséget mindenképpen finomítani kell ahhoz, hogy a nyelvhasználat valós természetének megfelelő adatokat kaphassunk, véleményem szerint a szociolingvisztika, a stilisztika és a nyelvi tervezés együttműködésének éppen ezeknek a skáláknak a kidolgozása lenne az egyik leglényegesebb feladata. A stilisztikai, nyelvvréteg- és regiszter szerinti ská-

lák megalkotása azonban szintén csak empirikus kutatások sokaságára építve elvégezhető feladat.

A skálák megalkotása során célszerűnek látszana elsődlegesen azokat a tényezőket figyelembe venni, amelyek a különböző beszéd típusokról meglévő mindennapi tudásunkat is strukturálják. Az egyes nyelvi jelenségek értékelésében valós helyzetekhez kell kötni a minősítéseket: ilyen lehetőség lehet például, ha a kötött és kötetlen szövegalkotást a magánjellegű beszélgetés és a hivatalos iratok nyelvhasználata közötti skálán helyeztetjük el. E módszer kidolgozásával elérhetővé válna az is, hogy a legkülönbözőbb szövegtípusok nyelvi kidolgozottsági szintjét is fel tudjuk mérni.

A stílusbeli különbségek megragadására a szociolingvisztikai kutatások általában a beszédre fordított figyelem eltérő mértékét megkívánó vizsgálatokat használnak. Labov nyomán például a BUSZI felmérései során hat stílust vizsgáltak a figyelem csökkenő mértéke szerint: szólista felolvasása, tesztszavak felolvasása, tesztmondat kimondása, lassú szövegolvasás, gyors szövegolvasás, irányított beszélgetés (Kontra 2003: 328). Az így elkülönített stíluszintekkel azonban csak a teszthelyzet stílusváltozatai jellemezhetők hitelesen, pedig a nyelvhasználat teljességének feltárásához lényeges lenne, hogy valós élethelyzetekhez, szövegtípusokhoz is kötni tudjuk a különböző sajátosságokat.

3.1.5. A kérdőíves módszeren belül a legelevenebben, legéletszerűbben a szókincs és a nyelvi viselkedés is nyelvi produkció segítségével vizsgálható. A szavak kimondatásának technikáját már a nyelvjáráskutatás részletesen kidolgozta, a szociolingvisztikai vizsgálatokban ugyanazok a módszerek kerülnek elő, amelyekről már a nyelvatlasz gyűjtői is részletesen beszámoltak (vö. Deme 1955: 45–80; Lőrincze 1955: 138–156). A cselekvések, tárgyak megneveztetése részben rámutatással, részben körülírással történik: *a terepmunkás meggyújtja és eloltja a lámpát, mutat egy kapocskiszedőt stb.* (BUSZI; Váradí 1998: 86–7; 89-91), *Melyik az a szó, amelyiknek véccé a jelentése, de k-val kezdődik?* (BUSZI, Váradí 1998: 75)

A hosszabb nyelvi produkciók még hitelesebben tükrözhetik a nyelvi változatosságot, a mondat- és szövegalkotásra készített nyitott kérdésekre kapott válaszok, főként a stílári változatok, a nyelvi viselkedés vizsgálatában közelebb állnak a nyelvi valóságához. Az így kapott válaszok, azonban sokkal nehezebben kódolhatók, rendszerezhetők, hiszen például a *Hogyan kérdezné meg egy középkorú férfitól a buszon, hogy leszáll-e a következőnél?* kérdésre számos különböző választ kaphatunk.

3.1.6. A nyelvhelyességi, grammatikai ítéletek megismerése a tesztkérdéseknél kevésbé direkt formában is megvalósítható, ha olyan hosszabb szövegekben kerestetjük és javítatjuk a hibákat, amelyek egyaránt tartalmaznak helyes és hibás formákat is, hiszen ilyenkor jobban rejtve marad, hogy mit is

vizsgálunk. A regiszterek közötti különbségek érzékelhetővé tételéhez szükségesnek látszik olyan módszerek alkalmazása is, amelyekkel fel lehetne mérni, hogy a különböző megformáltságot igénylő szövegeket eltérő mértékben javítják-e az adatközlők: például szigorúbban javítanak-e egy hivatalos levélben, illetve ugyanannak az e-mailben küldött változatában.

3.1.7. A nyelvhasználat kérdőíves vizsgálatát – mivel igen sok esetben a kiejtésváltozatok is meghatározóak, másrészt egészen más szintű megformáltságra törekszünk, ha csak kimondunk valamit –, ha nem kifejezetten az írásos nyelvhasználat vizsgálatára törekszünk, szinte minden esetben célszerű interjúvá, vagy legalább hangosított, hangzó kérdőívvé szélesíteni. A felsorolt kérdéstípusok mindegyikében lehetőség van a hangzó forma rögzítésére, azonban a hangzásra koncentrálnva további vizsgálati lehetőségek is adódnak: ilyen a szövegolvasás₂ illetve különböző szólisták olvasása.

3.1.8. A grammatikai ítéletre hasonlít a kiejtésbeli ítélet₂, amely szintén zárt kérdés, az adatközlőnek rögzített kiejtésváltozatokról kell hallás alapján eldöntenie, hogy helyesek vagy sem. Például: *nejlon – nájlon*.

Ez a kérdéstípus is tovább árnyalható, ha nem egyértelműen a kiejtésforma helyességére – helytelenségére kérdezzük rá, hanem stílusára, használati körére.

3.1.9. Másik vizsgálati szempont lehet a hangzásbeli különbségek érzékelése szintén zárt kérdés formájában. Ekkor az adatközlőnek azt kell eldöntenie, hogy azonos vagy különböző formákat hallott. Például: *kint – kint vagy kertben – kertbe*.

A kérdőíves adatgyűjtés hatékonyan alkalmazható az értékítéletek és elvárások vizsgálatában is. A vizsgálati módszerek és kérdéstípusok itt közelebb állnak a szociológiában kidolgozott a hagyományos attitűd- és véleménymérő tesztekhez. A már tárgyalt stíluszint, közlésforma szerinti skálázások itt is hasznosíthatók. Az ilyen előzetesen kialakított skálák alkalmazása nélkül a véleményekre rákérdező nyitott kérdések pedig lehetővé tehetik azt is, hogy előzetes várakozásaink figyelembe vétele nélkül alkothassunk képet az értékítéletek hátterében álló tényezőkről.

3.1.10. Az értékítéletek és elvárások vizsgálatában a leghatásosabban az úgynevezett reakciótesztek használhatók, írott és hangzó formában egyaránt. Ebben a feladattípusban az adatközlőnek nyelvhasználati formák alapján véleményt kell alkotnia vagy a beszélőről, vagy az adott helyzetről, vagy pedig a megnyilatkozás stílusáról. Ez a kérdéstípus sokat elárulhat arról, hogy milyen sztereotípiák élnek bennünk a nyelvhasználatra vonatkozóan. Ez elképzelhető zárt és nyitott kérdés formájában is, de zárt kérdésként, előre kialakított skálával, könnyebben feldolgozható.

3.1.11. A kérdőívszerkesztésben nagyon fontos szerepe van annak, hogy minden változónak tekintett nyelvi adatra több kérdésnek kell vonatkoznia:

ezek az úgynevezett kontrollkérdések. Az egy változóra vonatkozó kérdéseknek nem szabad egymás mellé, közvetlenül egymás közelébe kerülniük, és célszerű az egy változóra vonatkozó nyelvi adatokra különböző kérdéstípusokkal is rákérdezni. Ha zárt és nyitott kérdéssel is rákérdezzünk ugyanarra – legyen az akár nyelvi tény, akár vélemény, értékítélet – a nyitott kérdéseket mindig előbb kell feltennünk, mert a zárt kérdésben megadott válaszlehetőségek sugalmazó hatásúak lehetnek a továbbiakra nézve.

3.2. A beszélt nyelv vizsgálatában sok megbízható adathoz juthatunk ún. szociolingvisztikai interjúk készítésével is. A nyelvhasználat állapotának leírásához használt interjúk célja eltér a más társadalomtudományi kutatásokban készített interjúktól, hiszen itt nem elsősorban a háttérben rejlő változók, a kérdőívvel fel nem deríthető jelenségek bemutatása a feladat. Az interjúk nagy mennyiségű beszélt nyelvi korpusz rögzítését teszik lehetővé, s így a rögzített szövegek a későbbiekben több szempontból is feldolgozhatók lehetnek.

3.2.1. Ehhez leginkább strukturálatlan interjúkra, minél kötetlenebb beszélgetésekre van szükség, ezért lényeges, hogy a kérdezőbiztos oldott hangulatot, természetes beszédhelyzetet tudjon létrehozni. Mindenképpen vissza kell szorítani a nyelvi reflexivitást, fontos, hogy a beszélő inkább arra figyeljen, hogy mit mond, ne arra, hogy hogyan mondja. Ehhez azt a látszatot is lehet kelteni, hogy egy téma iránt érdeklődünk, ezzel a módszerrel, a tematikus beszéltetés eljárásával a nyelvjáráskutatás is hatékonyan él.

Az adatközlő figyelmének elterelése a beszéd megformáltságáról olyan kérdések segítségével is történhet, amelyek a beszélőt közelről érintik, Labov véleménye szerint ilyen hatású lehet például a *Volt már olyan helyzetben, amikor komoly esélye volt annak, hogy meghal?* kérdés is (vö. Wardhaug 1995: 22).

3.2.2. A tematikus, irányított interjú szubjektív nyelvi adatok gyűjtésére alkalmas, meghatározott témakörben mozogva, a nyelvhasználat valamely területét, illetve az arról alkotott véleményt vizsgálja.

3.2.3. A reakciótesztek műfajára hasonlít a fókuszosított interjú, amelyben meghatározott szövegről, eseményről kell az adatközlőnek több szempontból véleményt alkotnia. Ez a módszer lehet a legalkalmasabb arra, hogy az egyes szövegtípusokról, kommunikációs formákról a társadalomban élő tudást megismerjük. Fontos ezért az újonnan születő formák, műfajok folyamatos értékelése (vö. Kiss 1995: 43–45).

3.3. A nyelvészeti terepkutatás speciális esetének tekinthető a nyelvhasználati napló vezetése, az adatközlő résztvevő megfigyelőként a saját nyelvhasználatát figyeli meg. A nyelvhasználat olyan területeinek, olyan változóinak megfigyelésére alkalmas, ahol a beszédhelyzetnek és a beszédpartner személyének a figyelembe vétele elnyomja a tudatosság hatását, ilyen

lehet például kétnyelvű helyzetben a nyelvválasztás megfigyelése, vagy a köszönésformák, megszólítások dokumentálása. Az adatközlők előre meghatározott szempontok alapján feljegyzéseket készítenek saját nyelvhasználatukról, az így szerzett adatoknak nagyobb a megbízhatósága, mint a szituációk felidéztesével kapottaknak (vö. Kiss 1995: 46).

3.4. A valós nyelvi viselkedésre vonatkozó nyelvi adatokhoz, elsősorban passzív adatgyűjtéssel, ún. beavatkozásmentes vizsgálatokkal juthatnánk hozzá: „voltaképpen ez volna a legideálisabb módja a gyűjtésnek, ez vezet a legkétségtelenebb, legmegbízhatóbb eredményekhez. Amikor a nyelvi tényeket nem fülünkél fogva rángatjuk elő csigaházukból, hanem várjuk és figyeljük, hogy maguk nyújták ki érzékeny csápjaikat” (Csúry 1936: 32–33). Passzív módszerekkel szerzett, nem tudatosan közölt nyelvi adatokra minden nyelvhasználati kutatás érvényességéhez szükség van.

3.4.1. A terepkutatás módszerei – mivel beavatkozásmentes eljárások – nyújthatják a leghitelesebb, nem tudatosan közölt nyelvi adatokat, a nyelvhasználat reflektálatlan teljessége valójában csak így fogható meg. Ezért a strukturálatlan résztvevő megfigyelés módszerére szükség van, mivel a nyelvhasználati jelenségeket természetes közegükben vizsgálja, adatai sokszor életszerűbbek, hitelesebbek lehetnek, mint a kérdőívvel gyűjtöttek. Ahhoz azonban, hogy a pusztán megfigyelésre épülő megállapítások is ellenőrizhetővé, a kutatások megismételhetővé váljanak, az egyszerű megfigyelést a mintavétel érvényességén és reprezentativitásán kívül a tervezett megfigyelési egységeknek kell tudományosan megalapozottá tenniük.

3.4.2. Passzív adatgyűjtési módszerként hatékony eljárás lehet a rögzített szövegek elemzése, értékelése is. A nyelvészet hagyományos módszerei között is szokásos eljárásnak számít az, hogy a különböző nyelvi jelenségek illusztrálására írott forrásokból merítünk adatokat. A megszokott módszerek alkalmazásán túl arra kell törekedni, hogy a vizsgált szöveganyag teljességéből reprezentatív mintát vegyünk, és pontosan határozzuk meg a vizsgálati egységeket, ezáltal téve szociolingvisztikailag, kvantitatívan is érvényessé megállapításainkat. A különböző nyelvi korpuszok összeállítása, a korpusz-nyelvészet fejlődése lehetővé teszi, hogy nagy mennyiségű nyelvi adat alapján vonhassuk le következtetéseinket.

A tömegkommunikáció és méginkább a hálózott kommunikáció, az internetes keresők révén áttekinthető nyelvi adatok sokasága megfelelő lehetőséget nyújt arra, hogy a nagy mennyiségű rögzített szöveganyagról passzív módszerek segítségével, beavatkozás nélkül hiteles képet kaphassunk.

Az írott források vizsgálatán kívül az élőnyelv teljességének feltárásához nagy mennyiségű beszélt nyelvi szöveg elemzésére is szükség lenne, ennek azonban előfeltétele a megfelelően rögzített és lejegyzett adatállomány (vö. Kiefer 1999: 132).

4. Az empirikus vizsgálat megismételhetőségének, érvényességének egyik alapköve, hogy pontosan megjelöljük a vizsgálandó alappopulációt és ebből a vizsgálandó csoportból olyan mintát tudjunk venni, amely legalább a vizsgálat kiemelt szempontjai szerint azokat az arányokat tükrözi, amelyek az alapsokaságban is megvannak. Olyankor nevezhetjük tehát a vizsgálatra kiválasztott mintát reprezentatívnak, ha az alappopuláció minden elemének azonos esélye van a mintába kerülésre. Rögzített szövegek elemzése esetén ennek megfelelően a kiválasztott mintának a vizsgált szöveganyag teljességéhez képest kell reprezentatívnak lennie.

A minta szükséges nagysága – akár az egyént, akár a közléseket tekintjük a vizsgálat alapegységének – szorosan összefügg azzal, hogy csak egy-egy, átlagos képet akarok kapni, tehát csak az érdekel például, hogy egy-egy formát milyen százalékban használnak, az viszont már nem, hogy szociológiailag milyen összetételűek a használók és a nem használók. Például egy a teljes magyar beszélőközösségről nyerendő átlagos képhez elég egy 1000 fős minta, ha azonban a minta alcsoportjai is számítanak, nő a szükséges minta nagysága, minden megkülönböztetett vizsgálati kategóriában minimum 100 egységre van szükségünk.

4.1. A legmegbízhatóbb mintavételi eljárásoknak a valószínűségi mintavétel különböző típusai számítanak. Ilyenek az egyszerű véletlen mintavétel, a szisztematikus mintavétel, amelyben a mintába az alappopuláció minden *k-adik* eleme kerül, illetve rétegzett mintavétel, amelyben a vizsgálat számára releváns szempont alapján (ún. rétegeképző változó, pl. korcsoportok szerint) alcsoportokat alakítunk ki, s ezeken belül történik véletlen vagy szisztematikus mintavétel. Ilyen mintákkal az egyént a vizsgálat alapegységének tekintő nyelvészeti kutatások sajnos a legritkább esetben dolgozhatnak, mivel nagyszámú adatközlőre van szükség, minél differenciáltabb képet akarunk annál inkább. A magyar nyelvészeti kutatások között azonban van egy, a BUSZI 1988-as harmadik változata, amely véletlen választású rétegzett reprezentatív mintával dolgozott, 1000 főtől vettek fel sztenderdizált 30 perces nyelvhasználati kérdőívet, mivel szerencsésen csatlakozni tudtak a Magyar Közvélemény-kutató Intézetnek a magyar társadalom szociális és kommunikációs rétegződését vizsgáló kutatásához (vö. Kontra 1990: 6).

4.2. Az egyént vizsgálati alapegységnek tekintő nyelvészeti kutatások ennél gyakrabban dolgozhatnak nem valószínűségi mintavétellel, amelyek közül az ún. kvótás mintavétel számít a legbevettebbnek. Ilyenkor a mintánkba a meghatározónak tekintett társadalmi változók alapján ugyanolyan arányban kerülnek az adatközlők (például ha a nem a kiemelt változó, akkor ugyanannyi nő, mint férfi), s ha a két csoport nyelvhasználatában jelentős eltérések mutatkoznak, akkor azokat valószínűsíthetően a kiemelt társadalmi

változó okozhatja. Ilyen kvótáminálval dolgozott például a BUSZI 1987-es második változata, öt, egyenként tízfős csoportot vizsgálva: tanárszakos egyetemistákat, 50 évesnél idősebb tanárokat, bolti eladókat, gyári fizikai munkásokat és 15-16 éves szakmunkástanulókat.

4.3. Az érvényesnek tekinthető szociolingvisztikai kép megrajzolásához fel kell térképeznünk azt is, hogy melyek azok a társadalmi változók, amelyeket a nyelvi változók értékelésében mindenképpen figyelembe kell venni, ha az egyén a vizsgálati egység.

Az egyes kutatások különböző osztályozásokat használnak. G. Varga (1972: 213–7) megkülönböztet általános iskolát végzetteket, érettségizetteket, diplomásokat, másrészt pedig 30 év alattiakat és fölöttieket, ez a felosztás azonban nagyon sok a nyelvhasználat szempontjából elkülönülő csoportot összemos. Terestyéni (1987: 73) szociológiai modelljében foglalkozás szerint megkülönböztet vezető és értelmiségit, egyéb szellemi dolgozót, szakmunkást, betanított munkást, segédmunkást és mezőgazdasági fizikai dolgozót, iskolai végzettség szerint 8 osztálynál kevesebbet, 8 osztályt, középiskolát és felsőfokú iskolát végzetteket, az életkort tízéves bontásban veszi figyelembe; a lakóhely tekintetében pedig megkülönbözteti Budapestet, a megyei jogú városokat, a városokat és a falvakat. Ez az árnyaltabb rendszerezés is vet fel kérdéseket, hiszen például a vezető és az értelmiségi nyelvhasználat tekintetében nem alkot egységes csoportot. Hasonló szempontokkal dolgozik Váradi és Kontra rétegződésmodellje (1994: 115–25), azonban ők nem veszik figyelembe a foglalkozás szempontját, a lakóhelyet pedig az ott élők száma alapján csoportosítják. Ilyen rétegződés alapján kiderül például, hogy a *nem-e* szerkezetet az értelmiség magas százalékban helyesli, nem kapunk adatokat azonban arról, hogy az értelmiségen belül milyen további háttértényezők szabhatják meg azt, hogy valaki helyesli vagy mégsem (Tolcsvai 1992: 168).

Az objektív és szubjektív nyelvi adatok gyűjtésén kívül számos társadalmi változót is fel kell térképezni az adatközlőkről, ezeket a társadalomtudományokban máshol is elfogadott kérdésekkel, különböző zárt és nyitott kérdéstípusokkal szerezzük be. A kikérdezett társadalmi adatok kijelölése során figyelni kell természetesen arra, hogy a nyelvhasználatot nemcsak egyértelmű társadalmi változók, mint nem, életkor, végzettség befolyásolják, hanem gyakran nagy szerep juthat rejtett tényezőknek is, mint pl. korábbi lakóhelyek, a szülők végzettsége, sőt a nyelvhasználatot gyakran olyan nehezen mérhető tényezők határozzák meg, mint a választott referenciacsoport és az ebből következő életmódideál, s ezek a tényezők nem mindig vezethetők le egyértelműen a végzettségből vagy a foglalkozásból.

5. A kapott nyelvi adatok feldolgozása, a változók közötti összefüggések keresése a kutatási folyamat egyik legizgalmasabb része, itt derül

fény a társadalmi és nyelvi jelenségek közötti összetett kapcsolatra. Különböző korrelációkat mutathatunk ki, vizsgálhatjuk egyrészt a társadalmi változók viszonyát a nyelvi változókhoz, másrészt a különböző nyelvi változók viszonyát egymáshoz, harmadrészt pedig a nyelvi változók és a nyelvi értékítéletekből képzett változók viszonyát is.

Napjaink nyelvhasználatáról csak akkor nyerhető valós, a beszélők és a közléshelyzetek változatosságát is megjelenítő kép, ha a módszereket mindig a vizsgált probléma jellegéhez igazítva, és egymással is kombinálva használjuk fel az adatszerzés során. A különböző kutatások eredményeiből kirajzolódó kép megvilágíthatja a társadalmi alakulásokat, a kommunikációs közegeket és a nyelvhasználati jelenségek változásait és összefüggéseit.

Felhasznált irodalom

- Babbie, Earl 1998. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassa Kiadó. Budapest.
- Bates, Elizabeth – Benigni, Laura 1975. Rules of Address in Italy: A Sociological Survey. *Language in Society*. 4: 271–288.
- Csúry Bálint 1936. *A népnyelvi bűvárlat módszere*. Budapest.
- Deme László 1955. A kérdőfüzetek anyagának összeállítása. In: *A magyar nyelvvel szembeni munkamódszere*. Szerk.: Bárczi Géza. Budapest. 45–80.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Kiadó. Budapest–Újvidék.
- Kiefer Ferenc 1999. Néhány gondolat a nyelvi technológiákról. In: *A magyar nyelv az informatika korában*. Szerk.: Glatz Ferenc. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 129–133.
- Kiss Jenő 1995. *Nyelvhasználat és társadalom. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 1999. Nyelvi intuíció és elfogadhatósági ítéletek. *Magyar Nyelv*. 129–138.
- Kontra Miklós 1990. A budapesti köznyelvi vizsgálatokról. In: Balogh Lajos – Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 3. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 3–8.
- Kontra Miklós 2003. A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 325–337.
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press.
- Labov, William 1979. A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In: Pléh Csaba–Terestyéni Tamás (szerk.): *Beszédaktus, kommunikáció, interakció*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 365–398.
- Lőrincze Lajos 1955. *A Magyar Nyelvvel szembeni anyaggyűjtésének módszere*. In: *A magyar nyelvvel szembeni munkamódszere*. Szerk.: Bárczi Géza. Budapest. 113–186.

- Sándor Klára 1999. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: *Nyelvtan, nyelvhasználat, kommunikáció*. Szerk.: Galgóczi László. JGYF Kiadó. Szeged. 133–171.
- Svejcer, D. Alekszandr 1975. A szociolingvisztika néhány időszerű kérdése. In: Szépe György – Pap Mária (szerk.): *Társadalom és nyelv*. Gondolat Kiadó. Budapest. 65–88.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1992. A mennyiség tagolódása. In: Kontra Miklós (szerk.): *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 9. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 165–171.
- Várad Tamás – Kontra Miklós 1994. A stigmatizált magyar kijelentő mód társadalmi disztribúciójáról. In: Kemény Gábor–Kardos Tamás (szerk.): *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 16. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 115–124.
- Wacha Imre 1995. *A korszerű retorika alapjai. I–II*. Szemimpex Kiadó. Budapest.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris – Századvég. Budapest.

A szociolingvisztika szemlélete és a nyelvművelés

1. A nyelvművelő tevékenység megújításának, módszertani felfrissítésének igénye évek óta jelen van a nyelvhasználatunk helyzetéről való gondolkodásban. A megújulást sürgetik a nyelvtudományban, a nyelvszemléletben bekövetkezett változások, így a szociolingvisztika térnyerése, módszereinek alkalmazása a valós nyelvhasználat megismerésében.

A szociolingvisztika mint sajátos nyelvszemléleti mód és a nyelvművelés összefüggéseiből, a kapcsolatukban meglévő ellentmondásosságból (vö. Sándor 2001a, 2003; Kenesei 2002; A. Jászó 2002) elsősorban azokra a pontokra próbálok rámutatni, amelyek hozzájárulhatnak a nyelvművelés szemléleti megújulásához és gyakorlati átértékelődéséhez.

A szociolingvisztika értelmezési tartománya, kutatási területe a tudományág 1960-as évekbeli megszületése óta folyamatosan bővül, mára nem egyszerűen egy részdiszciplínát érthetünk rajta, hanem a nyelv társas szemléletű megközelítéseinek összességét, vagyis a rendszernyelvészzel szembeállítva minden olyan nyelvészeti tevékenységet, amely a nyelvet nem választja el társas környezetétől, és amely ezáltal a nyelv működéséhez tarozónak gondolja a nyelv változatosságát és változását is. Ennek megfelelően Trudgill szerint például a szociolingvisztikához tartozik az antropológiai nyelvészet, a dialektológia, a diskurzuselemzés, a beszélés néprajza, a nyelvi kontaktusok vizsgálata, a nyelvi vonatkozású társadalom-lélektan és a nyelv-szociológia is (1997: 74–75).

A nyelvművelés – mint a nyelvhasználat hatékonyabbá tételére irányuló tudományosan megalapozott és szervezett törekvés – csakis társas szemlélet érvényesítésével képzelhető el, hiszen éppen a nyelvhasználatnak a közösség változó társas igényeihez kapcsolódó vonatkozásait helyezi előtérbe.

A szociolingvisztika szemlélete és a nyelvművelés gyakorlata mégis sokszor ellentmondásosnak tűnik: elsősorban azért, mert a szociolingvisztika célja a nyelvhasználat rendezett változatosságának leírása, a változatok és változások dinamikájának megragadása, vagyis egy dinamikus állapotrajz megalkotása, a nyelvművelés viszont befolyásolni, hatni is akar. A szociolingvisztika oldaláról a nyelvművelést ezért érheti az a kritika, hogy a nyelvi megbélyegzés intézményesítése, vagyis ahelyett, hogy megoldaná a nyelvi

konfliktusokat, erősíti őket, hozzájárul ahhoz, hogy a nemsztenderd változatokat beszélők hátrányba kerüljenek, és így a társadalmi esélyegyenlőség és a nemsztenderd változatok beszélőinek társadalmi mobilitása korlátozottá váljon (vö. Sándor 2001a; 2001b).

A nyelvhasználat azonban a magyar beszélőközösségben erős hatással van a társadalmi érvényesülésre, a magyar beszélőközösség erősen normatív beállítódású, a sztenderd presztízse történetileg hagyományozódóan nagy. Terestyéni Tamás empirikus vizsgálata azt is igazolta, hogy a kommunikációs képességeket, vagyis a kifejezőkészséget, a helyesírási készséget, a nyelvtanilag helyes és választékos beszédkésztséget jelentőségét a társadalmi érvényesülésben igen nagyra értékeljük (1990: 32–55). A nyelvművelésnek pedig ebben a sajátos társas környezetben kell kialakítania stratégiáit.

A szociolingvisztika álláspontja, mely szerint a sztenderd pozícióját pusztán társadalmi tekintélye biztosítja, valós, azonban azt a tényt is magában foglalja, hogy a nyelvváltozatok között használati értéküket, társadalmi megítélésüket tekintve különbség van. A nyelvművelés a normatív, köznyelvi változatokat előnyben részesítő szemléletével ezt a létező, a társadalmi elvárásokból, attitűdökből adódó értékrendi különbséget ismeri el.

A szociolingvisztika felfogása szerint minden nyelvváltozat azonos értékű, hiszen megfelel a használó közösség kommunikációs elvárásainak; azonban a nyelvi változások és változatok rendszerét vizsgálva ez a szemlélet is elismeri, hogy a sztenderdizált, köznyelvi változattal bíró nyelvek esetében egy változat presztízse történetileg hagyományozódóan nagyobb a többi nyelvváltozaténál, annak használata segíti a társadalmi érvényesülést, sőt a közösséget összetartó ereje is van. Ez a társadalmi tekintély teszi szükségessé azt, hogy a nyelvművelés szorgalmazza a köznyelvi változatok elsjátításának szükségességét és a nyilvános nyelvhasználati színtereken való használatát.

Miként éppen a szociolingvisztikai, antropológiai nyelvészeti kutatások kimutatták, az emberek elkerülhetetlenül véleményt formálnak a másik nyelvhasználatáról: a magyar beszélőközösségben pedig a sztenderd ismerete egyértelműen pozitív értéktulajdonítással kapcsolódik össze (vö. Sándor–Langman–Pléh 1998: 29–40). Annak a feltárására pedig, hogy van-e a mai magyar társadalomban olyan csoport, amelynek nyelvhasználati és nyelvi értékítélete, elvárásai a többi társadalmi csoport számára is presztízssértékűek, illetve hogy mekkora presztízse van a köznyelvi nyelvhasználatnak, további empirikus attitűdvizsgálatok szükségesek.

2. A szociolingvisztika és a nyelvművelés szemléletét mindezek alapján nem tartom összeegyeztethetetlennek, sőt úgy látom, hogy szembenállásuk feloldására lenne szükség ahhoz, hogy megteremtődhessen a nyelvművelés megújulásának lehetősége.

Hogyan is lehetnek hasznosíthatók a szociolingvisztika elvei és eredményei a nyelvművelésben?

2.1. A szociolingvisztika eredményeinek és szemléletmódjának mindegyikének fontos szerepük lehet a szemléletformálásban: a nyelvhasználat többszintűségének tudatosításával, a nyelvváltozatok, a nyelvi variabilitás elismerésével. Napjaink nyelvstratégiájának horizontjában ugyanis a köznyelven kívül más nyelvváltozatoknak is jelen kell lenniük, vagyis a normatív nyelvművelés fokozatosan rétegzett, a nyelvi környezetek többszintűségét figyelembe vevő nyelvstratégiává válik. A nyelvhelyesség eszménye eszerint nem a sztenderd formák elvárását jelenti minden helyzetben, hanem a szociolingvisztika álláspontjának megfelelően a közléshelyzethez illeszkedő, a közösségben elfogadott közlésformák használatát.

Ez a szemléletváltás azért is nagyon fontos, mert – miként az etnolingvisztika eredményei is mutatják – magában a népi szemléletben, a nyelvről való hétköznapi, nyelvészetileg strukturálatlan gondolkodásban is igen erős a jó–rossz; helyes–helytelen dichotómiájának érvényesülése. A változatosság természetességének és funkcióinak elfogadásához mind az oktatásban, mind a nyelvművelés ajánlásainak, állásfoglalásainak megalkotásában szükség lenne ennek a szemléletnek az érvényesítésére.

Sándor Klára véleménye szerint a helyzettől függő helyesség értelmében a nyelvművelésnek nem szükséges nyelvhasználati tanácsokat adnia, „hiszen a tanácsokat azoknak az embereknek adná, akiknek a viselkedéséből a szabályokat elvonatkoztatta – más szavakkal: akik a szabályokat jóval előtte ismerték, s (ha nem is tudatosan) ezeknek megfelelően viselkedtek” (2003: 400). Meglátásom szerint azonban a nyelvi szocializáció, a beszélőközösség és az azon belüli legkülönbözőbb csoportok nyelvi elvárásaihoz való igazodás nem mindig spontán folyamat, a helyzettől függő normák sajátosságainak megismertetésében fontos szerepe lehet az anyanyelvi nevelésnek és a nyelvművelésnek is.

A helyzettől függő nyelvművelés eszményének megvalósításához azonban a nyelvhasználati gyakorlat igen alapos ismeretére van szükség, ez pedig csak átfogó szociolingvisztikai, pragmatikai, stilisztikai kutatási eredmények révén valósulhat meg.

2.2. És ez lehet a szociolingvisztika hasznosíthatóságának másik területe, vagyis egyrészt a nyelvhasználati gyakorlatot, másrészt pedig a beszélőközösség nyelvhasználati elvárásait és nyelvi értékítéleteit, attitűdjét feltáró empirikus vizsgálatok eredményeinek felhasználása és érvényesítése. A szociolingvisztikai kutatások örvendetes gyarapodása és eredményeik folyamatos közzététele ellenére (vö. Balogh–Kontra 1990; Kontra 1992; Kemény–Kardos 1994; Kassai 1995; Sándor 1998; Csernicskó 1998; Göncz 1999; Lanstyák 2000; Kontra 2003) ugyanis a nyelvművelés által felhasz-

nálható vizsgálatok részben hiányoznak a magyar nyelvtudomány palettájáról, másrészt a meglévő eredmények sem mindig épülnek bele a nyelvművelő tevékenységbe.

Egy összehangoltan működő, a mai állapotot figyelembe véve szinte utópisztikusnak tűnő nyelvstratégiai intézményrendszerben az empirikus kutatásokat nem magának a nyelvművelésnek kellene elvégeznie, annak feladata egyrészt a vizsgálandó területek kijelölése, másrészt a vizsgálatok eredményeinek hasznosítása, alkalmazása lenne (vö. Kenesei 2002: 46–47). A nyelvművelésnek „*föl kell használnia és támogatnia kell a magyar nyelvvel kapcsolatos empirikus kutatásokat, természetesen elsősorban a szociolingvisztikai, antropolingvisztikai jellegűeket, hogy a fölmerülő kérdések megoldásához elegendő mennyiségű, a nyelvközösség tagolódását, plurális értékrendjét jól képviselő adat álljon rendelkezésére*” (Tolcsvai Nagy 1996: 248). A nyelvművelésnek tehát törekednie arra, hogy nyelvhasználatunk jelenségeinek értelmezésében minden esetben legalább kisebb léptékű empirikus kutatásokra is építsen, illetve hogy a meglévő szociolingvisztikai kutatások eredményeit figyelembe vegye. Nehézséget jelenthet ebben a tekintetben a nyelvművelés számára az, hogy a szociolingvisztika nagy léptékű, az egész beszélőközösségre nézve reprezentatív kutatásainak feldolgozása hosszú időt vesz igénybe, így az eredmények az adatfelvételhez képest néha egészen jelentős időbeli késéssel válnak ismertté.

A nyelvművelés tudományosan megalapozott nyelvi tervezéssé, nyelvstratégiává válásához empirikus kutatásokra több területen, különböző szempontokból is szükség van. Az empirikus kutatások mindenekelőtt azt tehetnék lehetővé, hogy érvényes képet kaphassunk a nyelvhasználat jelenlegi állapotáról; a hagyományos nyelvművelést ugyanis igen sokszor érte-éri az a vád, hogy adatait ad hoc módon, lepkegyűjtésszerűen szerzi, a szociolingvisztika adatgyűjtési módszerei azonban a vizsgálatok megismételhetősége révén ellenőrizhetővé tehetik adatainkat.

A jelenlegi állapot empirikus feltárásának azonban nem egyszerűen az egyes nyelvi jelenségek használatának társadalmi megoszlását kell bemutatnia, hanem tekintettel kell lennie a különböző stíluszintekre, nyelvhasználati szinterekre, a kommunikációs helyzet által megkívánt kidolgozottsági szintre is, vagyis rétegzettnek kell lennie, mind társadalmilag, mind stíláriasan. Ezen a területen érzékelhetők a stilisztikai kutatások hiányosságai is, ehhez ugyanis szükséges lenne a nem szépirodalmi szövegek, stílusok jellemzőinek széles körű feltárása és leírása is.

Fontos feladat a stíluszintek és szituációtípusok feltérképezése, és azoknak megfelelő, nyelvi értékelési skálák kialakítása, mert csak így kaphatunk differenciált képet a nyelvhasználatról. Napjaink nyelvművelésének középpontjában ugyanis a beszédhelyzetnek megfelelően kimunkált, hatékony

kommunikáció eszménye áll, tehát nem egyszerűen a sztenderd formák meglétére vagy hiányára kíváncsi, hanem arra, hogy a mai magyar nyelvhasználatban a különböző közléstípusokra milyen kidolgozottsági szint, milyen nyelvi sajátosságok jellemzők. A létező stíluszintek, a szituációtípusoknak megfelelő közléstípusok feltárása azonban maga is csak nagy mennyiségű írott és beszélt korpusz elemzése alapján lenne megvalósítható.

A nyelvi változók különböző használati szinteken meglévő értékét feltáró vizsgálatok szinte teljesen hiányoznak, a meglévő empirikus kutatások a sztenderd és nem sztenderd formák közötti választás arányait helyezik előtérbe. Ezért az ezek eredményeiből kirajzolódó állapotrajz sokszor nem hasznosítható áttételek nélkül a nyelvi tervezésben. Mert például önmagában az, hogy a *Természetesen, hogy* típusú szerkezetvegyülést a kérdőíves felmérés során „az adatközlők több mint a fele helyesnek tartja”, a hibakereső feladatokban 75%-a nem javítja, és egyötöde produkálja (Kontra 1990: 80), nem ad elegendő okot arra, hogy jellemzőnek tarthassuk a választékos, írott nyelvhasználatra is.

A legáltalánosabban alkalmazott adatgyűjtési módszer, a kérdőíves felmérés kérdéstípusai ugyanis olyan döntési helyzetbe hozzák az adatközlőt, amely igen távol esik a nyelvhasználat valós közegétől: a helyes formát, a természetesebbnek tartott formát kell kiválasztania akkor is, ha esetleg ő maga is több változatot is használ; a *helyes – nem helyes* kettősséget mindenképpen finomítani kell ahhoz, hogy a nyelvművelésben hasznosítható eredményeket kaphassunk

A hagyományos nyelvművelés nyelvi adatai folyamatos, strukturálatlan résztvevő megfigyelésből származnak, így mivel a nyelvhasználati jelenségeket természetes közegükben vizsgálják, sokszor életszerűbbek, hitelesebbek lehetnek, mint a kérdőívvel gyűjtött adatok. Ahhoz azonban, hogy a pusztán megfigyelésre épülő megállapítások megbízhatóak, esetleg számszerűsíthetők is legyenek, az ilyen adatszerzést is ellenőrizhetővé, megismételhetővé kell tenni. Ez pedig elsősorban tervezett megfigyelési egységek alkalmazásával érhető el. Terepkutatásból, passzív megfigyelésből származó, vagyis nem tudatosan közölt nyelvi adatokra minden nyelvhasználati kutatás érvényességéhez szükség van, a nyelvhasználat reflektálatlan teljessége valójában csak így fogható meg.

A különböző módszerekkel gyűjtött adatok egymásra vonatkoztatása révén kaphatunk olyan összetett és árnyalt képet a nyelvhasználat állapotáról, amely már kiindulási alapot jelenthet a nyelvstratégiához. Ahhoz azonban, hogy a nyelvművelés számára is hasznosítható adatok álljanak rendelkezésre, az empirikus kutatások tervezésében, szempontjaik finomításában és kivitelezésében is szerepet kellene vállalni, összességében mégis az empirikus kutatások eredményeinek alkalmazása a nyelvművelő tevékenység

egyik fő feladata. A nyelvművelésnek a különböző módszerekkel gyűjtött adatok összevetésével, a vizsgálati eredmények egymásra vonatkoztatásával és a nyelvi értékítéletek, illetőleg elvárások figyelembevételével kell ajánlásait megfogalmaznia. Lényeges feladat ezért a nyelvművelés, a nyelvi tervezés számára azoknak az elveknek a kidolgozása is, amelyek alapján dönt arról, hogy a ma még sok tekintetben hiányzó, az élő nyelvhasználatról, a nyelvi értékítéletekről szerzett adatokat milyen mértékben és módon használja majd fel a stíluszintekre, nyelvhasználati szinterekre nézve differenciált ajánlásai megalkotásában.

2.3. Mindezek mellett a társas nyelvészet eredményeinek fontos szerepe lehet a nyelvművelés önreflexiójának, önértékelésének alakításában is, a szociolingvisztika foglalkozik ugyanis a nyelvtervezés elméletével, a különböző nyelvművelő folyamatok és a társadalmi összefüggések hatékonyságával, mérésével is.

Fontos feladat tehát annak az elméleti hozadéknak a beépítése is a magyar nyelvművelésbe, amelyet a különböző módszerekről, a nyelvi tervezésnek a különböző kulturális közegekben való eredményességéről a szociolingvisztika felhalmozott. Ennek alapján a szociolingvisztika példaként állíthatja a magyar nyelvművelés elé a svéd nyelvművelés átértékelődését, amely nagyon normatív és előíró jellegű gyakorlatból a beszélőközösség elvárásaihoz igazodó, elsősorban nyelvészeti ismeretterjesztést, szókincsbővítést és helyesírási, stilisztikai tanácsadást végző gyakorlattá vált (Sándor 2003: 406). Ezeknek a tevékenységi köröknek természetesen a mai magyar nyelvművelésben is meghatározó szerepük van, a szociolingvisztika szemléletének érvényesítése és eredményeinek megismerése azonban hatékonyabbá teheti ezeknek a feladatoknak az elvégzését is.

3. Összességében tehát a szociolingvisztika és a nyelvművelés viszonyáról azt mondhatjuk el, hogy nyelvstratégia nem létezhet a szociolingvisztika eredményeinek figyelembe vétele és többszintű érvényesítése nélkül; a szociolingvisztikai szemlélet pedig arra is rámutat, hogy a nyelvhasználatba, mint a csoportok elkülönülésének és azonosság kifejezésének szimbolikus eszközebe való tudatos beavatkozás módja a társadalmi körülményektől függően változhat, azonban általános antropológiai sajátosság.

Irodalom

A. Jászó Anna 2002. Nyelvművelés és szociolingvisztika. In: *Éltető anyanyelvünk.* Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Szerk.: Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 244–251.

- Balogh Lajos – Kontra Miklós (szerk.) 1990. *Élőnyelvi tanulmányok*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 3. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Kiadó – Fórum Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest–Újvidék.
- Kassai Ilona (szerk.) 1995. *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Kemény Gábor – Kardos Tamás (szerk.) 1994. *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 16. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Kenesei István 2002. Hányféle igazság van? *Magyar Nyelv* 3948.
- Kontra Miklós 1990. Természetesen, hogy nem hiba – nyelvi változás? In: Balogh – Kontra 76–83.
- Kontra Miklós 1992. *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 9. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris Kiadó – Kalligram Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest–Pozsony.
- Sándor Klára 2001a. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. JGYF Kiadó. Szeged. 7–48.
- Sándor Klára 2001b. Nyelvművelés és ideológia. In: *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. JGYF Kiadó. Szeged. 147–216.
- Sándor Klára 2003. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 381–409.
- Sándor Klára – Juliet Langman – Pléh Csaba 1998. Egy magyarországi „ügynökvizsgálat” tanulságai. A nyelvváltozatok hatása a személypercepcióra. *Válóság*. 8: 29–40.
- Terestyéni Tamás 1990. Beszédszokások. (Egy szociolingvisztikai adatfelvétel néhány előzetes eredménye). In: Balogh Lajos – Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi Tanulmányok*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 3. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 32–55.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben. *Magyar Nyelvőr* 237–249.
- Trudgill, Peter 1997. Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. JGYTF Kiadó. Szeged.

A magyarba bekerülő angol szavak és az ún. reklámnnyelvi törvény

1. Korszakunk nyelvi változásai között egyik legjellemzőbb, illetve rövid idő alatt is a leginkább tetten érhető a szókincsállomány változása. Közel-múltunkban és napjainkban az idegen, elsősorban az angol szavak nagyarányú beáramlása figyelhető meg a különösen gyors technikai, társadalmi, politikai változások következményeként. E szavak beilleszkedésének folyamatát, a folyamat állomásait illusztrálja áttekintésünk elsősorban az MTA Nyelvtudományi Intézetének közönségszolgálati munkájában szerzett tapasztalatokra támaszkodva, s azzal a céllal, hogy bemutassa, egy adott pillanatban milyen nehézségekbe ütközik a következő kérdések megválaszolása: Idegen-e még a szó? Meghonosodottnak tekinthető-e a szó? Van-e az idegen szónak magyar megfelelője?

2. A feldolgozás alapjául a nyelvtörténetnek, illetve a nyelviváltozás-vizsgálatnak az az elméleti kerete szolgál, amelyet például Benkő Loránd is megfogalmazott több tanulmányában és monográfiájában (elsősorban: Benkő 1987, ill. Labov 1975, Deme 1993). Hangsúlyozza a változás és állandóság együttes jelenlétét a nyelvben, a szinkrónia és diakrónia relatív egységét, mégpedig egyrészt: a nyelvi változások a nyelvi rendszeren belül, attól nem függetlenül mennek végbe (vö.: 48–49), másrészt: „a szinkrónia nem más, mint a nyelv diakrón folyamatának egy bizonyos, adott időben való állomása, metszete” (63). Ez a felfogás nagyjából megfelel annak a követelménynek, amelyet Sándor Klára a saussure-i szinkrónia-diakrónia szigorú dichotómiával szemben a szekuláris nyelvészeti felfogás alapján a nyelvi rendszer és nyelvi változás viszonyának vizsgálatában elvár (Sándor 1998). Arra, hogy a felsorolt dichotómiák kölcsönös összefüggésének belátása ellenére mikor szükséges „ésszerű kompromisszumokat” (Sándor 1998: 74) kötnünk, visszatérünk majd a változók és a kodifikáció vizsgálatánál.

3. Egyértelmű és természetes is, hogy mai nyelvünk az egyéb változások mellett az egyébként is legmobilabb területén, szókincsében változik. Az pedig, hogy a változás elsősorban angol szavak átvételében nyilvánul meg, már-már (nem is csak) tudományos közhely. Nyelvművelő cikkek sokasága állapítja meg aényt kb. két évtizede, s a legutóbbi évek közleményeiben is

ezt jelölik meg az elsők között nyelvész és nem nyelvész nyelvvédők, ha nyelvünk változásairól, illetve a nyelvet fenyegető veszélyekről írnak, beszélnek. Ez utóbbival, hogy veszélyes-e ez a jelenség, itt és most nem kívánok foglalkozni.

Azzal azonban igen, milyen sorsuk van, lehet a magyar nyelvben ezeknek a szavaknak. Az alábbiakban azokkal az elméleti-módszertani problémákkal szeretném szembesíteni az olvasót, amelyekkel az a nyelvész szakember találkozhat, akinek egy adott időpontban meg kell határoznia egy szó éppen aktuális státusát, esetleg kodifikálnia is kell. Már maga a kodifikáció is különböző szintű, „szigorúságú” lehet: a közönségszolgálati tanácsadástól kezdve egy helyesírási szótári címszó írásmódján keresztül egészen addig, hogy egy, a nyelvhasználatot szabályozó törvény végrehajtása során egyértelműen meg kell állapítani egy szóról, hogy (még) idegen-e, vagy (már) meghonosodott, esetleg idegen, de van közhasználatú magyar megfelelője.

4.1. Egy idegen szó több okból kerülhet be egy nyelvbe. A klasszikus eset, ha egy, a befogadó nyelvben addig hiányzó fogalommal együtt érkezik, de előfordulhat az is, hogy már meglevő szavaknak vesszük át idegen, divatosnak tűnő, illetve divatossá váló szinonimáját (pl. *fogadás, összejövetel – party; csoport, csapat – team; pályázat – tender*). Ezeknek használóik a magyar megfelelőtől eltérő hangulati értéket tulajdonítanak, ezért állandósulhatnak.

Az új fogalommal bekerülő idegen szavak sorsa is többféle lehet:

a) Bekerülésük után (rövidebb vagy hosszabb idő múlva) felváltja őket egy anyanyelvi megfelelő. Nagyjából ez történt a *home page – honlap, skate board – gördeszka, komputer – számítógép* szóval, bár általában egy ideig az idegen szó sem tűnik el teljesen. Így van ez pl. a *komputer* szóval. E változat írásmódja és kiejtése még ma sincs összhangban: írásban az angolos *komputer*, kiejtésben a hibrid, vagy inkább magyaros [*kompjuter*] él, ez is oka lehet annak, hogy a magyar változat vált dominánssá.

b) Bekerülésük után írásmódjuk megőrzi eredeti formáját, hangalakjuk csak a legszükségesebb mértékben idomul a magyar kiejtéshez, idegenszó-státusuk nem szűnik meg (*spray, show, CD-ROM, DVD, DVD-ROM, SMS, MMS stb.*), teljes meghonosodásuk nem következik be, bár használatuk általánossá válik, és magyar megfelelőjük sem alakul ki.

c) Bekerülésük után hangalakjuk idomul a befogadó nyelvéhez, helyesírásuk fonetikus lesz (*szörf, fájl, flopi*), meghonosodnak tehát.

A felsorolt csoportok természetesen leegyszerűsített kategóriák, a valóságos kép mind ezeken belül, mind közöttük jóval bonyolultabb. A továbbiakban azzal foglalkozunk, milyen átmeneti esetek találhatók az egyes kategóriákon belül, illetve az egyes kategóriák között. Az így megrajzolható kép természetesen messze lesz a jelenség teljes leírásától, de talán hozzájárul

plasztikusabb szemléletéhez (vö. pl. Kontra 1981, különösen 26–55, ill. Minya 2003, 3. fejezet: Az elmúlt tíz év jellemző idegen szavai).

Az idegen szó ugyanis egy nyelvbe való bekerülése után, miközben elvben a fentebb említett háromféle sorsra juthat, különböző fokokon meg is rekedhet, vagy rajtuk keresztül alakulhat tovább. Ez azt jelenti, hogy egy-azon denotátumnak két, esetleg több alaki jelölője lehet azonos időben (s itt nem a szinonimitásról általában van szó!). E változópárok, illetve csoportok a következők:

1. Idegen nyelvi – anyanyelvi változó: *snow board* – hódeszka; *squash* – fallabda; *body-building* – testépítés; *team* – csapat, csoport; *tender* – pályázat; *reality show* – valóságshow; *e-learning* – távtanulás;

2. Idegen nyelvi – szórványos (esetleg ajánlott) anyanyelvi változó: *internet* – világháló; *CD* – fénykorong, sugárlemez; *NGO* (nem kormányzati szervezet) – társadalmi szervezet (ajánlotta: Édes Anyanyelvünk 2002/4. 6.); *PR* (közkapcsolatok) – kapcsolatépítő, kapcsolatépítés, kapcsolatszervező, kapcsolatszervezés (ajánlotta: Édes Anyanyelvünk 2002/4. 6.); *bowling* – teke, amerikai teke; *e-banking* – elektronikus banki kereskedelem; *e-business* – elektromos üzletkötés, elektromos kereskedelem;

3. Helyesírási változók: *SMS* – sms; *MMS* – mms (ajánlotta: Édes Anyanyelvünk 2002/5. 17.); *party* – parti (itt a két írásmód ma jelentéskülönbséget hordoz!);

4. Kiejtési változók: *PR* – [piár], vagy [piár], vagy [péer]; *PhD* – [piécsdi] vagy [péhádé];

5. Egy, idegen változó: *CD*, *DVD*, *PIN*, *PUK*, *WAP*, *EMS*, *GMS*, *HSCSD*; *enternet*, *datafax*, *road show*, *webshop*, *on-line*.

A példák besorolása sokszor nem egyértelmű, az első és a második csoport között nem lehet éles határt húzni: pl. az *e-learning* – *távtanulás* szerepelhetne a 2. csoportban, vagy az *internet* – *világháló* az 1.-ben (talán azzal lehetne jellemezni a csoportokat, hogy az 1.-ben az idegen változó ritkábban fordul elő, mint az anyanyelvi, a 2.-ban pedig éppen fordítva).

4.2. Mi az oka a besorolási nehézségeknek? A nyelvnek új elemeiről, jelenségeiről van szó, nem tudhatjuk (nem lehet róla tudományos felmérésünk), valójában milyen a használati arány a változók között, és azt sem, hogy nem léteznek-e további változók. Ezenkívül az ajánlott, mesterségesen létrehozott formák nem valódi változók egészen addig, amíg nem használják őket. Mindez azonban teljesen természetes, ha napjainkban folyó intenzív változásokról van szó: a valóság ilyen bonyolult.

Akkor kerülünk nehéz helyzetbe, ha bármilyen kodifikációra kerül sor. Ilyenkor a valóság bonyolultsága legtöbbször nem tükröztethető, még az általunk ismert valóságé sem, meg kell tehát kötni az adott helyzetben minimálisan szükséges, ésszerű kompromisszumot. A kompromisszumkötés

kényszerűségének azonban különböző fokozatai vannak attól függően, milyen „szigorú” a kodifikáció. Ha pl. értelmező szótárt készítünk, nem vesszük még fel címszónak a többváltozós szavakat, azt mondjuk, ezek még bizonytalan, alakulófélben levő elemei nyelvünknek. Ha helyesírási vagy kiejtési szótárt állítunk össze, ugyanezen okból még nem foglalunk állást a szó írásmódja, illetve kiejtése mellett. Talán még ez a legegyszerűbb és a nyelvvel, a nyelvhasználókkal szembeni legkorrektebb eljárás: kivárni, melyik változó stabilizálódik. Helyesírási és kiejtési szótár esetében, figyelembe véve az analógiákat, esetleg meg is előlegezhetjük az elterjedtebb vagy a kevésbé elterjedt, de várható változatot (pl.: a *CD* analógiájára a *DVD*-t, a *PIN*-t az *SMS*-t, az *MMS*-t stb., ill a [*péhádé*] kiejtés analógiájára a [*péer*] kiejtést). Ez utóbbihoz hasonlóan járhatunk el az MTA Nyelvtudományi Intézetének közönségszolgálatában is, amikor ezeknek a szavaknak az írásmódjára, ill. kiejtésére kérdeznek.

Sokkal nehezebb azonban a helyzetünk, ha törvény, törvényerejű rendelet, és nem a nyelvhasználat vagy az ezen alapuló nyelvészeti kodifikáció, „nyelvi szabvány” ír elő (, helyesebben javasol), illetve tilt meg (, helyesebben nem ajánl) nyelvhasználati formákat. A legutóbbi, a **2001. évi XCVI. törvény a gazdasági reklámok és üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről** címmel rendelkezik arról, hogy a felsorolt esetekben az idegen szó helyett vagy mellett a magyar nyelvű változatot fel kell tüntetni, kivételt ez alól csak a meghonosodott idegen szavak képeznek.

A törvény eszméjét a bevezetőben fogalmazza meg: a nyelvet védi a már-már feldolgozhatatlan idegen hatástól, és a befogadók számára szándékszik érthetővé tenni a közleményeket. Szerencsésebb országokban ez az eszme megfogalmazás és törvényalkotás nélkül is (jobban) érvényesül, mint nálunk, (pl. Csehországban). Itt sem a törvény bevezetőjét, sem a rendelkező részt nem idézzük, csak a számunkra most fontos elemeit emeljük ki.

Ennek lényege a következő: a magyar nyelvű sajtóban és médiában, ill. annak magyar nyelvű műsorában és szabadtéri reklámhordozón a reklám-szöveget, üzletek feliratain a feliratot és reklámot, közterületen a közleményeket magyar nyelven kell írni (a bejegyzett cégnevek és márkanevek kivételével), illetve az ezeken szereplő idegen nyelvű szövegeknek, szövegrészeknek „magyar nyelvű megfelelőjét” (1.§ (2), 2.§ (2), 3.§ (2)) is meg kell jeleníteni. Szempontunkból lényeges még a következő kitétel: „E törvény alkalmazásában a meghonosodott idegen nyelvű kifejezések nem minősülnek idegen nyelvű szövegnek” (5.§(1.)).

Akinek a törvény végrehajtásában nyelvészeti szakértőként kell közreműködni, több nehezen megoldható vagy csaknem megoldhatatlan kérdéssel találja szemben magát. A korábban felsorolt példák szemléltették a napja-

inkban gyakran előforduló idegen eredetű szavaknak a magyar nyelvben elfoglalt, még nem tisztázódott, változásban levő helyzetét, s e változás szinkron alapeseteit. A szakértő könnyen megállapíthatja, hogy egy hosszabb szöveg idegen-e, még az is, hogy annak fordítása megfelel-e a köznyelvi norma szabályainak. Ha azonban egy új idegen szó magyar megfelelőjét kéri, sokszor nem tudunk ilyent ajánlani, mert egyszerűen nincs, vagy legalábbis nem ismerjük. De hogy nincs, az nem jelenti azt, hogy rövidebb-hosszabb időn belül nem is lesz. Ezekben a helyzetekben legfőljebb a szó fordítását lehet megadni, ez azonban legtöbbször körülményes, hosszú szerkezet, és sajnos mint ilyen, kicsit neveléses is, különösen reklámok esetében. Arról nem is beszélve, hogy a fordításnak nem szó szerintinek, hanem funkciójában is megfelelőnek kell lennie, ehhez azonban a szakterületet, az idegen nyelvet és a magyar nyelvet egyszerre kellene ismernie a szakértőnek.

Az, hogy egy szó meghonosodott idegen szó-e, vagy nem, ugyancsak nem minden esetben, illetve nem egyszerűen dönthető el. A régen használatos, idegen eredetű hangulatát őrző, de polgárjogot nyert, sokszor latinos formájú szavak esetében egyszerű kijelentenünk, hogy meghonosodtak, pl. a *rádió*, a *televízió*, a *torreádor*, a *dokumentum*, az *expedíció*, az *eminens*, az *optimizmus* esetében nincs semmi kétség, legalábbis a szakértő számára. (A nem szakértő számára talán nem mindig világos a törvény szava, hiszen már pár héttel a törvény életbe lépése után megjelentek az első túlkapások: egy jegyző az *antikvárium* szót idegennek minősítve akarta kötelezni üzletfelirata megváltoztatására a tulajdonost). Nehezebb a döntés, ha a hagyományokkal rendelkező idegen szónak van közkeletű magyar megfelelője, és az idegen változat esetleg épp olyan kevésbé érthető a magyar befogadó számára, mint egy új angol szó (pl. *botanika* – *növénytan*, *geográfia* – *földrajz*, *konzekvens* – *következetes*, *szkepszis* – *kétely*, *kétség* stb.).

A legnagyobb nehézséget azonban a közelmúltban és napjainkban folyamatosan bekerülő idegen szavak tömegének megítélése jelenti. Köztük a gondolatmenetünk első részében látott lehetőségek és fokozatok mindegyik fajtája képviselve van. Van olyan szó, amelyről a már vázolt kritériumok alapján kijelenthetjük (bár empirikus kutatási bizonyítékunk nincs rá), hogy meghonosodott: valószínűleg nem lesz már magyar megfelelője, hangzása és helyesírása, grammatikai viselkedése alapján beilleszkedett nyelvünk rendszerébe, mint az *internet*, a *fájl*, *CD*, a *DVD*, az *SMS* (ez utóbbi írásmódja még többváltozatú!) stb. Másik részükről nem mondhatjuk ugyanezt, de szerencsére van, sokszor kevésbé használt, de már a fogalommal azonosítható magyar megfelelője is, pl.: *snow board* – *hódeszka*; *squash* – *fallabda*; *bodybuilding* – *testépítés*; *team* – *csapat*, *csoport*; *tender* – *pályázat*; *reality show* – *valóságshow*. Mit tehetünk azonban akkor, ha a szó még minden tekintetben idegen, és valamennyire is elterjedt magyar megfelelője nincs, vagy a

szakértő nem tud róla, hogy lenne (*bowling, e-business, enternet, datafax, road show, webshop, on-line*)?

Javasoljuk fonetikus írását, s akkor meghonosodottnak számít? Nem lehet, hiszen nem tudjuk, nem születik-e majd magyar megfelelője, a fonetikus írásmód annak a deklarációja szokott lenni, hogy a szót már befogadta a nyelv. Találjunk ki helyette magyar megfelelőt? Ez kényszernyelvújítás lenne, amelyet még akkor is el kell vetnünk, ha a „szómagyarítások” gyakorlatát nem vetjük el. Itt ugyanis a javasolt „megfelelő” a törvényi környezet hatására nem javaslat, hanem törvény által szentesített kényszer lenne a nyelvre, illetve a nyelvhasználóra nézve (pl. a *bowling teke* vagy *amerikai teke* magyar neve egészen addig, amíg a nyelvhasználók, a játékot játszóak, illetve legalább egy részük elfogadhatónak nem tartja).

Két lehetőség marad, de ezek vagy nem megnyugtatók, vagy nem kielégítőek. Szakmailag és a törvényi előírás szempontjából sem megnyugtató, ha azt mondjuk, a szó nem honosodott meg ugyan, de mivel nincs magyar megfelelője, maradjon a szövegben eredeti helyesírással (a törvény nem nyilatkozik arról, mi a teendő a pontosan, illetve egyszerű formában le nem fordítható szavakkal). Nyelvileg pedig nem kielégítő az a megoldás, hogy valamilyen körülírás szerepeljen egy angol szó mellett, amely megmagyarázza jelentését (pl.: *bowling – a tekéhez hasonló, Amerikából származó játék; e-banking – elektronikus banki kereskedelem; HSCSD – nagysebességű vonalkapcsolt rádiós rendszer (!)*). Vannak esetek tehát, amikor nem található jó, legfeljebb kevésbé rossz, kompromisszumos megoldás, ha a felmerülő kérdésekre egyértelmű választ kell adnunk.

5. A nyelvi szabványok, törvények megalkotásának szükségessége esetenként megalapozott társadalmi igényt elégíthet ki. Megalkotásuk azonban nagy körülményt, következetességet igényel, követhetőségük csak így biztosítható, követésük csak így várható. Feltétlenül figyelembe kell venniük a nyelv és a norma változékonyságát, differenciáltságát, a változások szociális érvényét. Ezeknek a feltételeknek a teljesülését a nyelvi szabványok (helyesírás, helyesejtés – vö. Balázs 2000. 78–94) természetesen igyekeznek biztosítani, de egy, a nyelvhasználatot szabályozó törvény esetében erre még nagyobb szükség van (a nyelvi törvényekről l. pl. Vörös 2002). A törvény nyelvtudományi és jogi szempontjait a legapróbb részletekig össze kell hangolni, végrehajthatóságát már a törvény szövegében biztosítani kell, hogy ne kerüljön a végrehajtásban részt vevő megoldhatatlan helyzetbe, hogy döntésével felelhessen meg a törvény előírásának, a nyelv szabályszerűségeinek, illetve ezzel együtt a nyelvhasználó mindenfajta jogos igényének: annak is, hogy érthesse a neki szóló közleményt, s annak is, hogy formálójá lehessen saját anyanyelvének.

Hivatkozások

- Balázs Géza (2000): *Lehetséges nyelvi szabványok*. A-Z Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1988): *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Deme László (1993): *Állapot és történet dialektikája*. In Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): *Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben*. Az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke, Budapest, 29–34.
- Kontra Miklós (1981): *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre*. NytudÉrt. 109. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Labow, William (1975): *A nyelvi változás mechanizmusáról*. In Pap Mária–Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv*. Gondolat, Budapest, 255–285.
- Minya Károly (2003): *Mai magyar nyelvújítás*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Sándor Klára (1998): *Amiért a szinkrón elemzés foszladozik*. In Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGyF Kiadó, Szeged, 57–84.
- Vörös Ottó (2002): *Nyelvtörvények és nyelvhasználati valóság – főként a magyar nyelvhatár délnyugati térségében*. In Kontra Miklós–Hattyár Helga (szerk.): *Magyarok és nyelvtörvények*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 53–59.

A közbevetéses retorikai alakzatok fogalma és példatára (Előmunkálat lexikoncikkéhez)

A magyar és a nemzetközi szakirodalom (l. a rájuk való hivatkozást a szócikkek végén) egyaránt problematikusnak látja az interpozíció, a közbevetés retorikai alakzatainak (epenthesis, ectasis, hyperbaton, parenthesis, tmesis stb.) rendszerét, a különféle típusok egymástól való elhatárolását, adiectiós, illetve transmutatiós, továbbá a hang-, szó-, mondat- és gondolat-alakzatokba való besorolását.

Az itt következő szócikkelőzmények részei annak a munkálatnak, amelynek során az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő stíluskutató csoport magyar alakzatlexikont kíván létrehozni.

A – még nem teljesen kidolgozott – szócikkeimet betűrendben közlöm a továbbiakban, belső szakirodalmi hivatkozást csak kivételes esetben alkalmazva, a legfontosabb irodalmat a szócikkek végén közlöm.

ectasis, ektázis (g. ektaszisz, l. ectasis Az egyes nyelvekben való megnevezését a nyelvek megrövidített megjelölésével vezetem be: l. latin, g. görög, a. angol, n. német, f. francia. R. R.) [görög ‘nyújtás’]

Adjekciós hangalakzat, a szótag megnyújtása (rövid helyett) hosszú magánhangzó szerepeltetésével. Erős érzelmet, a nyugalmi állapot megszűnését jelezheti a magánhangzó affektív megnyújtása: *hisz ő maga mondja / hogy: / áci, káci, / akáci / nála is jobb a vakáci- / ó-ó-ó* (Szabó Lőrinc: Vakáció előtt); rímelési, illetve metrikai oka lehet: *Távol harmónikák hittak rivón, / S a fenyvesek fölé ragyogva szálla / Arany szárnyán a roppant Orión.* (Tóth Á.: Árnyból szőtt lélek); *Állj meg hamar te prüszkölő vasút / Bús áhítatban a göröngyre hajlok / s tisztelve oldom meg a sarút.* (Kosztolányi: Kiskörösön); *Talán szeret. Megérzi lelkem, / ha lopva jó az alkonyat, / S a tág, nagy ég kék tűkörében / sápadva látja arcomat.* (Kosztolányi: A sírok vonaglanak); tréfás hangulatot érzékeltet: *s hogyha bekerül akárki, / Kész a lakzi, kártyapárti* (Kosztolányi: Budai idill); archaikus-protestáns szóalakhasználatot követ a költő: *Ó, költőnk! Jajjá feketül a szó, / Mit ünnepedre piros dalba fon-*

tunk, / A szárnyas íge tört s akadozó: / Sójaj a szünjelünk, s könnycsepp a pontunk. (Tóth Á.: Arany János ünnepére 1917 március).

Irodalom: Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika 1988. – Fónagy Iván: ektázis. Viltex. – Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázлата 2003.

epenthesis, epentézis (g. epenthesis, l. epenthesis, a. epenthesis, n. Epenthese, f. epenthèse); [görög ‘közbeiktatás’]. Adiectiós alakzat, a klaszszikus retorikában hangalakzat: egy vagy több hang vagy szótag betoldásával bővíti a szó belsejét; a neoretorikában morfológiai alakzat (metaplazmus). Eredhet a szavak népies alakjának használatából: *Ez az ősi vitézségnek virága: / Ide, kinek a szabadság derága* (Arany: Beállottam...) – *Négy garajcár úgyse sokat érne; / Van nekem még öt-hat garajcárom, / Azt is, ha kell, hazámnak ajánlom.* (Uő: Nemzetör-dal) – *Ménedet, gulyádat irigyelik tőled* (Uő: Lóra...!); *Eh! megleszek így is; ha ma itt, holnap ott: / Kedvesebb nekem a nőtelen állapot* (Arany: Toldi szerelme 2. ének); szerepe lehet archaizáló vagy annak vélt alakokkal a régies hangulat keltésében: *Hogy vitt ezerekkel! hogy vitt egyedül!* (Arany: Szondi két apródja); *verekeedés közben, / Hajh, ürül a korcsma* (Ady: Ülj törvényt, Werbőczy); lehet metrikai vagy rímtechnikai oka: *Azt mondta rá: csak nőj még, kis számár, / mielőtt bírálva megszólamlanál.* (Arany: Vojtina levelei öccséhez); *a nap nyila sebező, idegen* (Kosztolányi: A vonaton) – *Sápad a kék hegytábor, fátyola távoli zápor* (Babits: Új leonimusok) – *sárgulva rognak árva kazalok* (Uő: Aestati hienus) – *Füles rúddal ott egy élénk lány áll, / feltűrött karján üres csöbör* (Uő: Recanati); *Fáj a világ? feledd el, tagadd meg, ó, akard, / Képzeld magadnak másat az erdőkkkel takart / Magányban.* (Tóth Á.: Egy régi ház előtt); *részeg szemekkel néz szét kancsalul / Fagyos fullat száll ki ajakán / s egyszerre néma lesz néma halavány* (Kosztolányi: Mors bacchanalis); *Mit álmodhattam? iszonyuat / hogy testem ily kimerült maradt.* (Babits: Reggel); tréfa, humorkeltés: *Azért él úgy, mint here / Azért van sok korhele / Evő ivó embere / Allgemenine kenyere / Pécsije és Zvikkele / Mozgalmas Pap Emere [Imre] / És szűz Rozvány Endere [Endre] Klasszicus Demetere...* (Arany: Szilágyi István nevenapjára). Ide sorolható az érzelmi telítettség vagy erős indulat hatására a mássalhangzók megnyújtása: *De harangoz a bánat és az alvók / Az égi hangra fel-felijjedeznek, / Tán ég a város? tán a föld alatt / Távol földrengés bús morajja reszket* (Tóth Á.: Esti harangjáték); *Tompán tűnődöm. Csend tájon, / S mint aki mélységbe bukott, / Ha mozdul, szisszen jajja fájón / Felelnék, jaj, de nem tudok.* (Tóth Á.: Új tavaszra).

Irodalom: Ueding, Gert (red.) Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1992–2003. Tübingen. Max Niemeyer. 2. kötet; Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. Piliscsaba 2003.; Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika 1988. Bp. Tankönyvkiadó; Vígh Árpád: Retorika és történelem 1981. Gondolat; Fónagy Iván szócikke a Világirodalmi Lexikonban; Plett, Heinrich F.: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Hamburg, H. Burke 1991.

hyperbaton, hiperbaton (g. hyperbaton; l. trasgressio, transcensus, transcensio; a. hyperbaton; n. auch Sperrung; f. hyperbate) [görög **hyper** ‘felett’, **bainein** ‘lépni’: ‘átlépés’]

1. Az antik retorikák (Quintilianus, Confrimicius) szerint a szórend megváltozása, a mondatban szintaktikailag összetartozó szavaknak egy szóval vagy szintagmával való elválasztása. Ilyen értelmezésben a szóalakzatok közé sorolható, transzmutációs alakzat. Babits költeményében (Egy dal) *az éljek veled* szintagmának tagjait elválasztja egymástól a *vidám világ* közékük ékelve: *S szóltam: Könyvek mit érnek? / Mit ér a képzelet? Választalan had éljek / **vidám világ** veled!* Ugyanebben a költeményben a *szomjú rád* aszemantikus határozói vonzat tagjait különíti el a jelzős alany: *s tán elmém vággyal telten / megnyugszik majd ha lát! mily szomjú **véges lellem** rád, végtelen világ!*

Fónagy Iván megfogalmazásában ([1999]: 253) A hiperbaton növeli a mondat feszültségét, kiemeli a hasonlatot, mélység-dimenziót kölcsönöz a mondatnak. Minél szorosabb az elemek kapcsolata, annál nagyobb feszültséget kelt a kettőt elválasztó hiperbaton.

2. Adjekciós szóalakzat a mondat folyamatosságát megszakító, kiemelést szolgáló, új információt adó szó vagy szintagma betoldása: *Beteg voltam soká, s ha láttam (**üvegen át**) a napot, / fagyos szememben drága méze megikrásodott.* (Babits: Télutó Sédpataknál); *Kőtrónusán az agg Arany. / Körötte sok korcs, vézna gyermek / kik – **törve** – németül fecsegnek / fitymálva hazájukat.* (Kosztolányi: Budapest). *Gyermekkoromba – **szegény fiú!** - / e házba valék bezárva.* (Babits: Anyám nevére); *Én sem nyughatom (**óh, babonás szív!**) öröm közt bár!* (Babits: A sziget nem elég magas); az indulatszóknak szintagmatagok közé való ékelése – Jakobson rendszere szerint – emotív töltésű: *De a kendermágos cicát / - **S hajna!** / Éktelenül megszerette* (Arany: A tudós macskája); *Ez a szoba, hol én most / **Tillaárom haj!** / Pusztítom a papírost* (Arany: Írószobám); *Künn csatázván, **hajh**, nevetlek sokszor* (Ady: A veszélyek istene); *Verekedés közben / **Hajh**, ürül a korcsma* (Ady: Ülj törvényt Werbőczy!); *A korzóra, **hahó**, kilépek, / s megállítok egy víg kocsit* (Tóth Árpád: Egynémely emlék, régi kincs); *Bokrod alatt, **ah**, kétségbeesetten / érzed a csöndet és az éjszakát* (Babits: Az őszi tücsökhöz); *Egyszerre,*

tyuhaj, megvadul a tánc / ropog a, lobog az ütemre, láng. (Szabó Lőrinc: Férjek, istenek); konatív: **Ekkor – hopp, hóha!** – partra dobni a követ / a horgony nehezékkal (Babits: Laodameia); emotív és referenciális: **Az épület, zsupsz, összedül** (Németh László: A két Bolyai).

3. Adiectiós mondatalkzat: a megszakított (tag)mondatba egy vagy több tagmondat vetődik közbe: **Hát a hazát – óh azt pedig / Majd megeszik, úgy szeretik** – / **Mégse tettel: szájjal védik** (Arany: Eldorádó); **Érte voltunk jól, ha jók voltunk / És kacérok és hűtlenek** (Ady: Valaki útravált belőlünk); ... **át a réten, hol a Léthe (mert e rétet a Léthe réte) száz belémosott bűnöktől szennyes vízzel, elfelejtett ősz bűnöktől szennyes vízzel körbefolyva nem enyém.** (Babits: A Danaidák); **Mélyén tojáshéj, váza cserepe, / csont, konyharongy, üvegnyak, toll, szemét / és újságfoszlány, széttépett levél / – ki tudja, kinek az írása rajta?** – / **szűz összevisszaság között hever / szemtől bizonytalan időre rejtve.** (Babits: A világosság udvara); **a Természet (jóllehet / ő minden embert egyformán szeret / legtöbbnek csak a sírját hintheti / virággal** (Babits: Paplanom virágai).

Ennek változata: az adiectio és a transmutatio együttes jelentkezése: **Magányosan, mint egyes falevél, / Testvéri közzől melyet elszakít / S távol vidékre hajt az őszi szél,** – / **Meddig heversz még, pusztá kis lap, itt?** (Arany: Emléklapra); **S a többi vers, mint galyak szekeren,** / **Lógjon előre-hátra, rímtelen.** (Arany: Vojtina levelei öccséhez); **Értéket, ha bennük kószálok,** / **Beaggatok édes csodákkal** (Ady: A megszépítő fátum); **Kedved, ha fásult, már hiába fásult** (Ady: Most követelnek magamnak); **Újra küzdeni, bár mint árnyék, trójai földre visszaszállnék.** (Babits: Protesilaos); **Én, aki Jónás voltam, ki vagyok már?** (Babits: Jónás könyve); **ott zuhannak, fenségesebb magányban (és sívárabban, mint amilyen álom / s ész sejtteni bír) az éteren át.** (Szabó Lőrinc: Asztronauták).

4. Transzmutációs mondatalkzat: a tagmondatok sorrendjének közbeékelesés megoldása: a megszakított mondatba egy vagy több szervesen kapcsolódó mellékmondat ékelődik be. A mellékmondatok több szintet is elfoglalhatnak: **Ilyenkor aztán vágy éled szívemben, / hogy vajha bár nem énértem, hanem / Kinek majd férje lészesz, hölgyedért, / S kinek dalolsz, e nemzetért, örökké / Maradnál ifjú, mint ez érclapon.** (Arany: Kedves barátom); **Itt, hová csak későn, csak nagy-néha téved / A hír szózatának egy múltó visszhangja; / Hol nincsen jelen, csak multban él az élet, / S míg remény az, ami másutt ki van halva: / Itt várok, s tűnődöm / Oh hazám, jövődön.** (Arany: Válság idején); **Külön alkuja lehet a Halállal, / Akit, amikor milliókat vállal, / Nem bámitott az Élet sok, új kapuja** (Ady: Hunn, új legenda); **Az Ősz, melybe ellátogattál / Kíváncsian és vágytalanul, / Késő s mégsem a régi kopár Ősz.** (Ady: Új tavasz ez); **A név, mely áll a kis papíron, / kimondva: szó, mely száll tova.** (Babits: Névjegyemre); **Menvén hát Jónás, első nap kiére / egy**

sátrakkal telt, csillagforma térre / s az árusok közt, **akik vad szakállát / és lotyos, rongyos, ragadós ruháját, / ahol helyet vón, kórusban nevétek,** / kiáltott, **mint az Úr meghagyta, ekként:** (Babits: Jónás könyve); *Petike olyan kis esztelenül bátor: tavaly is leesett a szín tetejéről, kificamodott a csuklója, s Róza néni, ez a vén boszorkány, **akinek olyan a tekintete, hogy ahová néz, ott kipusztulnak a tyúkok, ahelyett, hogy elvitte volna Süveges bácsihoz, aki a törött csontot sínbe tudja rakni, ráparancsolt a gyerekekre, hogy tegye kezét a vályúba, a hús víz használ neki.*** (Galgóczi Erzsébet: A nagymama) (A megszakított tagmondat: *s Róza néni, ez a vén boszorkány ahelyett ráparancsolt a gyerekekre.*)

5. A közbevetett részlet(ek) – epikus szövegekben – az elbeszélői nézőpont változásával és járhatnak. Megszakítva az elbeszélés linearitását reflexiók, értékítéletek, kommentárok épülhetnek be a történetmondásba vagy a szereplők egyenes idézet formájában közölt „beszédébe”. Érvényesülhet az elbeszélő nézőpontja vagy a szereplő nézőpontja (szabad függő beszéd), illetve a közvélemény (communis opinio). Az elbeszélő nézőpontja érvényesül a következő idézetben, s a zárójelbe tett, közbevetett mondat a szereplő (Noszty Feri) nézőpontját mutatja: szabad függő gondolat: *Jól látja, hogy íme kilép a szobaleány, és az úrnője járását, mozdulatait mímelve **(ejnye de akasztófára való fruska), könnyedén, mint egy zerge, átugorja a garádot, és megindul az úton lefelé, szilfid, ringó lépésekkel.*** (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival)

A közbevetett részeket funkciójuk szerint is minősíthetők. E rendszerezésben – szíves beleegyezésével – Tátrai Szilárd által kialakított szempontrendszert veszem figyelembe. R. R.

Interaktív funkció, személyes attitűd kifejezése: a beszélő személyes attitűdjének kifejezése: *És eldobád – **hajh, mint csalódtam!** – / Azt is, aminél egyebet / Alig szeretted bennem: egykor / Hiú bálványod... nevétem.* (Arany: A honvéd özvegye); *Régi dicsőségünk – **tetszik, nem tetszik** – a futball / vilámgömbjében tört ki az / éji homályból, és – **tetszik, nem tetszik** – arany volt, / nap volt, ég és föld új csillaga.* (Szabó Lőrinc: Vereség után); *Egy jó barát, **én mondom, aranyat ér*** (Hernádi Miklós: Közhelyszótár) – a beszédpartnerre irányul: *Hasadt tunikámba botlom – / nem is tudom, ma mi lelt: / tegnap – **tudjátok-e** – tegnap / a római prétor ölelt.* (Babits: Aliscum éjhajú lánya)

Az információátadás funkciója (kognitív, tranzaktív funkció): pontosítás: *Nem évek száma hozza / – **Nem mindig** – a vén kort elé.* (Arany: Évek, ti még jövőre évek); *hideg maradt a hallgatóság, bár suba alatt bevallották, hogy hamari beszédnek **(mert csak tegnap vállalta a szónoki tisztet)** nem volt éppen utolsó.* (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival); helyesbítés: *Egy olyan lovat [kapott], amivel – **de szerinte nyilván akivel** – az idén díjug-*

ratásban indul. (RTV Részletes 2004. 4. sz. 3. 1.); *Egy elképzelt jó tulajdonosság (ezúttal a rendkívüli emlékezőtehetség látszata) többet ér néha, mint száz meglevő erény.* (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival); kiegészítés: *A csúzli-bizottság (elnöke Krátki Elemér ügyvédbojtár) betanította a város mesterinasait parittyából löni.* (Mikszáth: A Noszty fiú este Tóth Marival); *De szól a gong. A vacsorára / – Legfőbb szertartás itt – gyerünk!* (Tóth Árpád: A Palace-ban); *Géza bácsi – fény s játék, mint a bolt – / csupa szív, kedély (s Bosznia hőse) volt* (Szabó Lőrinc: A második varázs); *Nos, a kontrapunktban, főként, ahogy a nagy zenecsinálók művelik, minden ott van.* (Németh László: A két Bolyai); *Mert Szinte Gábor, mint sok más festő, jól forgatja a tollat.* (RTV Részletes 2004. 4. sz. 5. 1.); *Elmesélten nekik Nabukonodozort (ők ki sem tudták mondani) meg Dávid és Eszter történetét* (Veres Péter: Számadás).

5. Fónagy Iván szerint ([1999]: 414–6) a hyperbaton kiterjesztett értelemben valamely elbeszélő vagy drámai mű cselekményét, menetét megszakító epizód, illetve „színjáték a színjátékon belül” is lehet. Ezt Fónagy „baba a babában” metaforával nevezi meg. A fikcióba való újabb fikció beiktatása, a szintek többszörös váltogatása „bizonytalanságot kelt az olvasóban és a nézőben, hol végződik a valóság, hol kezdődik a színjáték vagy az álom”. (Fónagy [1999]: 416) Ilyen – hosszabb – részletet találunk több Mikszáthműben (A gavallérok, A Plutó stb.), Krúdy Őszi versenyek című kisregényében stb.

Irodalom: Szabó–Szörényi: Kis magyar retorika 1988.; Vigh Árpád: Retorika és történelem 1981.; Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata 2003.; Fónagy Iván: A költői nyelvről [1999]; Ueding, Gert: Historisches Wörterbuch der Rhetorik 1992–2003.

parenthesis, parentézis (g. *parenthesisz*; l. *interpositio, interclusio*; a. *parenthesis*; n. *Parentese, Einschaltung, Schaltsatz*; f. *parenthèse*). Adiectiós mondatalkzat; a neoretorika felosztása szerint a hozzáadási metataxisok közé tartozik. A szöveg vagy mondat folyamatát megszakító szó, mondatzó, egyszerű vagy összetett mondat: mondatok vagy tagmondatok közé ékelt megnyilatkozás: mondatok közé illesztett – közbevetett – mondat. A beszélt és az írott nyelvben egyaránt előfordul, s foglalkozik vele a diskurzus- és kommunikációanalízis; a transzformációs grammatika szerint a variációk kiindulópontjául a parentézis szerepel. Hangzó beszédben a szünetpár és a hangfekvés változása, írásban gondolat- vagy zárójelpár jelezheti.

A közbevetett részlet terjedelme szerint lehet egy szemantikailag tartalmatlan szó: *Kocsmába az ember elment, elnézegetett, ilyesmi, meg hát udva-*

rolgatni szoktunk (beszélt nyelv); tartalmas szó: *Ha láttam embert – s hányat!* – aki szenved / vele csikorgott minden idegem. (Szabó Lőrinc: Búcsú); szintagma: *Jön néha a kútvdör – ó csupa rémség!* – / *Reng a víz attól, locsosan az ár;* (Babits: A kútban); tagmondat: *Ó, testvér, méla sváb – nem érzed?* – *sírni kell* (Tóth Árpád: Aquincumi kocsmában); összetett mondat: *A négy kövér paripa kevélyen hányta-vetette a fejét. (Ki csak ki, de majd hogy lesz a bejövétel.)* Azután a polgármestert lehetett látni. (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival).

A közbevetett részlet kapcsolódhat grammatikailag szervesen: *De mint-hogy ifjú vagy (ámbátor jeles) / Tanulj tinó, hogy ökörré lehess.* (Arany: Vojtina levele öccséhez: megengedő kapcsolás); *Minthogy Égető az ő írójukról nem sokat tudott, sőt az ő tetszésüket is mérsékelni igyekezett – Ady erőltetett volt szerinte, Szabó Dezső pedig féltéglával verte a mellét – József a nagyapját is elmaradt műveltségű, begyöpösödött embernek kezdte tartani.* (Németh László: Égető Eszter) és szervesen – csak szemantikai vagy pragmatikai természetű a kapcsolat: – *De hiszen én nem adtam rá rendeletet. (Haragosan csóválta meg a fejét.) Már ez a Bubenyik is a nyakamra kezd nőni.* (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival).

Elbeszélő művekben az elbeszélői nézőpont változását jelezheti például a szereplő egyenes beszédében az elbeszélő megjegyzése: *nem én vagyok a szoptató; az is voltam már valamikor (s itt mélyen felsóhajtott), de most én csak éneklő dajka vagyok.* (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival); függő idézetben belül communis opinio: *Az egyik okos ember, dr. Pázmár Anzelmus azt állítja, hogy törvényileg meg kellene tiltani az ötven éven alóli emberek gyógyítását (maga alatt vágja a fát a doktor), mert ha egészséges szervezetű az ötven éven alóli ember, magától meggyógyul...* (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival); az elbeszélő szövegén belül communis opinio: *a Kopereczky elleni agitáció ügyesen volt csinálva: Liszy ügyvéd, az egész mozgalom vezetője kitett magáért (lesz még abból követ is, ha így folytatja), legfőképpen azzal gyújtotta fel nagyarányúvá a heccet, hogy tömérdek bizottságot alakított.* (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival)

A közbevetett rész funkciója szerint:

Személyes attitűdöt kifejező, interaktív funkció; a beszédpartnerre irányuló: *Garázda nép mi nem vagyunk / Megkövetem, csak mulatunk.* (Arany János: Falusi multság); a beszélő saját attitűdjét kifejező: *Mari nagy változáson ment át, az a szilaj, akaratos gyermek most olyan szelíd, jó, mint egy bárány (félek, hogy az valami rosszat jelent), és hogy olyan szomorú, mint egy szent, és olyan halovány, mint egy liliom.* (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival) – *Próbálta elterelni gondolatait a vadászról, de nem egészen sikerült, majdnem akaratlanul rátévedt a tekintete, s kísérté mindenüvé, látta, amint elválnak a Répási-leánytól (no, hála Istennek), megkönnyebbszik,*

érezte... (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival) Információátadás (kognitív, tranzaktív funkció): pontosítás *Amíg a fiam nagy talentuma vissza nem hozott a törvényes műzsához – a matematikát értem –, épp eleget paráználkodtam a többiekkel.* (Németh László: A két Bolyai) – *Sőt, amikor a cselédsztrájk ellenére mostohaapám újra cselédnek állott, arra emlékszem, hogy a mostohámra és az anyámra is rákiabáltak, ha bejött a faluba egyszer-másszor, hogy ez a „zsidó kutyája” (zsidó itt bérlőt, munkaadót jelentett). És hogy az „ilyenek miatt nem győz a szegény”.* (Veres Péter: Számadás); megjegyzés: *A trencsényi high-life nem megy a Tátrába vagy Svájcba, mint a laposabb helyek úri népe nyaranként, nem veszi pénzen a telet (van az neki elég), Olaszországba se utazik ősz felé a meleg fölkeresésnek okából.* (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival) – *a kofasátrak közül egy virgonc anyóka, aki ismeri Tóth urat (de ki ne ismerné?), vidáman kínálja, inkább csak tréfából a portékáját.* (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival); *Követválasztásra nem engedte magát megpumpoltatni, pártcélokra nem adott egy grislit sem (amiért aztán rossz hazafinak tartották), még kevésbé sem volt munificens templomok és papi dolgok iránt (amiért kijárt neki a pogány kutya elnevezés), hanem ahelyett kiosztott nyaranként a bontóvári gyerekek közt háromszáz labdát, télen pedig ugyanannyi pár korcsolyát (ezért meg éppen félbolondnak emlegették), s megalapította Mezernyén (a tatár fővárosban) a Szent Sebestyén-szanatóriumot.* (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival); magyarázat: *Kopereczkyt kifárasztotta az olvasás (az öreg Nosztynak hallatlan rossz írása volt), homlokán csurgott a verejték a betűk találgatásától is...* (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival); *Emlékszem – ezt te mindig titkolád – Kétszer futál meg három iskolát.* (Arany János: Vojtina levele öccséhez); *Anyám egy gazdag parasztnál, egy afféle paraszbasánál szolgált, akinek legényfia volt. Tavasz volt (januári születésű vagyok), házassági ígéret volt.* (Veres Péter: Számadás). Az elbeszélőnek, illetve a szereplőnek a közölt tartalomhoz való viszonyát fejezi ki: *Itt nyugszik a halmon, – rövid az eset –, / Zengjétek Alit ma helyette!* (Arany: Szondi két apródja); szabad függő beszéd a zárójeles közbevetés; a szereplő nézőpontját mutatja: *[Kopereczky] szinte újból kedvet kapott a főispánsághoz (hisz az is csak ilyenekből áll), és a legközelebbi csütörtökön, bár még egy napot várhatott volna (csak hogy az akkor péntek lenne) érzékenyen elbúcsúzván Vilrától, kisfiától, megindult Bontóvárra Bubenykkal.* (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival); érzelmi viszonyulást mutat: *de Protesiláos görbe hajójánál nem volt sebesebb / (s jaj, vesztire gyors!) / mióta röpült vala Daidalos és tüzet hozott a Titán.* (Babits: Laodameia)

Irodalom: Ueding, Gert (red.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. 1992–2003. Tübingen; Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik.

München 1960; Plett, Heinrich: Einführung in die rhetorische Textanalyse. Hamburg 1991; Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata. Piliscsaba. 2003; Bencze Lóránt: A trópusok, alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.) Hol tart ma a stilisztika? Bp. 1996. 234–309.; Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Bp. 1961.

tmesis, tmézis (g. tmézisz, l. dissectio, tmesis, n. Tmesis) [görög ‘szétvá-gás’, ‘felszeletelés’] A klasszikus retorika szerint transmutációs alakzat; a neoretorika a permutációs metataxis körébe sorolja. Szorosan összetartozó szerkezeti egységek vagy összetett szavak elemeinek, morfémáknak szétvá-lasztása egy vagy több szó közbeiktatásával. Főként metrikai vagy rímtech-nikai oka lehet: *mért hagytaal engem, szent Szűz, el* (Babits: Vérivó leányok) (a megszakított szerkezeti egység: *hagytaal el*); *Reménybukott szív halmi vágy / Koldús marad, meg mégse hal.* (Arany: A hajótörött) (a megszakított szer-kezeti egység: *meghal*); *Nem rezzent senki fel a vészre, / A száraz fű se vette észre.* (Tóth Á.: Láng) (a megszakított szerkezeti egység: *rezzent fel*); *Ti hús tetők, te zöldes enyhe éjjel / boruljatok vérző szívemre le./ És részegíts meg párás, gőzölgő föld / s te márciusnak fűszeres szele.* (a megszakított szerke-zeti egység: *boruljatok le*) (Kosztolányi: Erdőben)

Irodalom: Lausberg, Heinrich: Handbuch der literarischen Rhetorik. München 1960.; Szabó G. Zoltán–Szörényi László: Kis magyar retorika. Bp. 1988.; Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázlata; Szerdahelyi István szócikke Viltex 15. 565.

Vízfolyásnevekből metonimikusan létrejött magyar településnevek

1. A dolgozat tárgya a magyar településnevek egy csoportja, a Kárpát-medence földrajzi nevei közül azoké, amelyeket nagy valószínűséggel elődeink alkottak folyóvizek neveinek átvitelével; témája pedig a vízfolyások neveinek (mint a jelentésváltozásban, vagyis az eltérő típusú objektumok neveinek keletkezési folyamatában kizárólagosan részt vevő elemeknek) a szerepe helységneveink alkotásában, másképpen a víznevekből metonimikusan történő magyar helységnévadás.

A névtudományban közismert jelenség a tulajdonnevek felhasználása újabb, azonos kategóriájú nevek létrehozásában. Utalásszerűen, illusztrálásképpen, csekélyebb példaanyag közreadásával a helynévelemzők jó része foglalkozott már e kérdéssel (vö. BÍRÓ 1999a, 1999b; HOFFMANN 1993; TÓTH 1999 stb.), de ennek az egyetlen helynévfajtának csupán erre az egyetlen névalkotási módjára (a metonimiára) tekintettel, teljes alaposágú vizsgálatra még nem kerített sort a magyar kutatók közül senki.

2. A nagyobb vizek nevei minden nyelvben különösen régiek. Ezeket a múlt egyes időszakaiban a generációk tagjai nemcsak elsajátították, ismerték és használták, hanem a következő korosztály egyéneinek az ő szocializációjuk során tudatosan vagy szándéktalanul folyamatosan tovább is hagyományozták. Hogy miért zajlott e folyamat az egyes nyelvekben hasonló módon, s miért tartották szükségesnek a beszélőközösség tagjai a víznevek ismeretét? Ennek oka nem magában a nyelvben rejlik, hanem az embert körülvevő természeti és társadalmi valóságban, annak viszonyaiban. Igazolásul elegendőnek látszik egyetlen tényezőt említeni, mégpedig a víznek az emberi élet szempontjából nélkülözhetetlen, a létezéshez elengedhetetlenül szükséges voltát, kitüntetetten fontos szerepét, melynek közvetlen következménye volt, hogy a szálláshelyet választó vagy megtelepülő kisközösségek mindig keresték a vizek közelségét. A természetes vízi képződményeknek igen nagy volt a jelentőségük a magyarság múltjában is. Őseink elsősorban azok mellett telepedtek meg, hiszen a saját és állataik folyamatos vízszükségletét onnan tudták biztosítani, számukra szinte a víz jelentette az életet. Az élet és a lakás helye valójában szorosan összetartozott, mondhatni azonos volt. E természeti

környezetnek és a hozzá kapcsolódó életvitelnek mint témának a kisebb-nagyobb közösségek mindennapi érintkezéseiben való rendszeres előfordulása mintegy kommunikációs kényszerként maga után vont a számukra jelentősebb vizek neveinek a kikerülhetetlen használatát. Minél jelentősebb, több településsel érintkező, ezáltal több ember számára fontos egy-egy természetes vízi képződmény, annál inkább így van ez.

A földrajzi neveink rendszerében a magyar víznevek jelentősége kiemelkedő. Fontosak egyrészt az életkoruk miatt, hiszen legnagyobb folyóink, tavaink nevei a magyar nyelvben valószínűleg már közvetlenül a honfoglalás után meghonosodtak (néhányiknek a nevét több évezreden át adták egymásnak a különböző nyelvű népek, a magyarba idegenből kerültek névátvétellel, jövevénynévvé lettek), illetőleg belső nyelvi fejlődés eredményeként korán kialakultak, így mindenképpen sokkal inkább maradandóak, állandóak, mint más típusú helynevek. A régiségükön és az előbbieken említett jellegzetességeiken kívül a nyelv- és beszélőközösségeknek az alapszókincséhez való tartozását a legszembetűnőbb módon a kiterjedt névcsaládok megléte, vagyis történeti oldalról a névrendszerre gyakorolt jelentékeny hatásuk bizonyítja. Mindez azért lehet, mert a lakosság életében legfontosabb szerepet játszó folyóink, tavaink stb. nevét igen gyakran felhasználták más, többnyire újabb objektumok elnevezésére: önállóan, alap- és bővítményi részként egyaránt. Ezáltal soktagú névcsaládokat hoztak létre.

Mivel a nyelv valamiféleképp tükrözi eleink életkörülményeit, az előbbieken alapján azt kell feltételeznünk, hogy a vizek neveinek is hasonlóan fontos szerepük lehetett egyéb típusú helynevek alkotásában. A víz és a lakóhely szoros összetartozásának a nevekkal való jelzésére pedig legegyszerűbb mód a pusztai víznév metonimikus felhasználása volt a lakóhely-nevekben.

A téma valójában többféle részkérdés tisztázását kívánja. Lexikális szempontból: a magyar helynevek közül ki kell(ene) válogatni azokat a vízneveket, amelyek minden alaki változás nélkül településnevekké lettek. Másképp elindulva az utóbbi kategória egyrészes tagjai közül azokat, amelyek az előző altípus bizonyos elemeivel amiatt mutatnak alaki egyezést, mivel azok változási következményeinek számítanak. Tehát nem valamiféle véletlen alaki egybeesés példáit vizsgáljuk, hanem keletkezéstörténeti szempontból a víznév → településnév irányú metonimiáéit. Az ilyen módon keletkezett településneveket funkcionális szempontból az jellemzi, hogy bennük egyetlen szemantikai jegy található, a névalkotás előzményének számító víznév jelölte denotátumhoz való viszonyítás, az adott vízi képződményhez való közelségre, a mellettségre, mint a lakott helynek a jellegzetes sajátosságára (S) való utalás. Így mind lexikális, mind funkcionális-szemantikai szempontból egyrészeseknek számítanak.

A vizsgálatba bevonandó településnevek tehát több szempontból is meglehetősen egyöntetű kategóriát képeznek: eredetüket tekintve a vízmellettség motivációján alapuló (tulajdonnévi, helynévi) víznévi előzményűek; jelentésbeli névalkotással, egységesen metonímiával keletkeztek; leíró szemlélettel egyrészeseeknek számítanak, bennük csupán az ún. sajátosság funkció tükröződik, egyetlen főtagjuk arra utal, hogy a víznévi előzmény jelölte vízi képződmény mellett helyezkedik el az emberi lakóhely. A névadás alapjául szolgáló szó minden esetben valamiféle víznév. Jelentésbeli kapcsolatukat tekintve pedig az előzmény a következőképpen poliszemantikus viszonyú.

Az elemzés az előbbiekből következően (is) elsősorban a következő főbb kérdésekre keresi a választ.

- (1) A tárgyalandó településnevek csoportja megközelítően mekkora hányadát teszi ki a teljes magyar településnév-állománynak?
- (2) A vízfajták alcsoportjai: a vízfolyások, az állóvizek, a vízrészek és a vízvételi helyek (források, kutak) egyaránt és hasonló mértékben szolgáltak-e motiváló tényezőként a településnév-adásban? Vagy valamelyik kis kategória tagjai jóval gyakrabban?
- (3) Vajon a magyar nyelvterület egészén, általánosan jellemző volt ez a névalkotás, vagy vannak efféle alakokat nagyobb sűrűséggel, illetőleg ilyen típusú helységnevet egyáltalán nem őrző régiói? Szóródásuk függ-e azoknak a természeti-földrajzi jellegzetességeitől?
- (4) Lehet-e korszakokhoz kötni, ha igen, melyekhez, vagy az Árpád-kortól folyamatosan létrejöttek efféle nevek?
- (5) Dominálnak-e az ősi vagy a szintén igen régi idegen, ismeretlen, bizonytalan eredetű (már elsődleges szerepükben is egyrészese) víznevek a magyarságnak e településnév-alkotásában? Vagy inkább az újabb, belső keletkezésű, kétrészese víznevek szolgáltak több olyanféle név alapjául?
- (6) Az utóbbiak közül miféle alaprészűek (*ér, fok, patak, tó, fő, tő, kút* stb.) az elterjedtebbek?
- (7) Ezek milyen grammatikai (szintaktikai) szerkesztési szabályok szerint kapcsolódnak előtagjaikhoz? Mennyire jellemző közöttük a birtokos jelzős viszonyok jelöltsége?

3. Ha a magyar helynevek keletkezési módjait, a szerkezetük névrészeit alkotó lexikális elemeket, azoknak a névszerkezetekben elfoglalt helyzetét és az azokban betöltött funkcióját és a másik névrészhez való viszonyukat egyetlen jelenségkomplexumként tekintjük, akkor arra jövünk rá, hogy a közsavak mellett a nyelvünkben már meglévő tulajdonnevek (köztük a helynevek, így a víznevek) is részt vesznek mindenféle névkeletkezési folyamatban. Részt vehetnek a szintagmatikus, a morfológiai szerkesztésekben, a jelentésbeli névalkotásokban és a szerkezeti változásokban. A hely-

névfajta közül mindegyik kategória elemei (tehát a víz-, vízkörnyéki, domborzati, táj-, tájrész-, a határ-, a lakotthely- és az építménynevek) képviseltetik magukat a névalkotó lexémák között. Állhatnak a velük formált nevek részeként önmagukban, egyrészes nevet alkotva, valamint a kétrészesek elő- és utótagjaként egyaránt. Névrészi funkciójukat tekintve pedig vagy a névegész jelölte denotátumnak az általuk egyedített objektumhoz való lokális viszonyát, elsősorban a közelségét, mellettségét stb., vagyis valamiféle sajátosságát (S) fejezik ki, vagy pedig (talán még gyakrabban) csupán megnevezik azt (M). Ritkábban bizonyos helységek utcaneveiben emlékeztető szerepük is lehet (N). Az utóbbtól eltekintve az egyes helynevek névrészeinek a száma és funkciókombinációi szerint hatféle szerkezetben jelentkezhetnek bármiféle helynevek is: S, M, S + F, M + F, S + M és M + M.

Mindezek rövid bemutatására egy alföldi nagyközség, Körösladány helynévanyagából válogattam példákat (BÍRÓ 1999 és 2002), de nem mindegyik helynévfajta elemei közül, hanem csupán a víznevek kategóriájából. A (víznevek felhasználásával keletkező újabb) helynévi típusok rendjében haladva, nézzük tehát, miféle szerkezetekben, helyzetekben és funkciókombinációkban jelentkeznek egy magyar település helynévi egyedeiben a víznevek!

Újabb víznevekben a legtöbbféle névrészi kombinációban és helyzetben (M): *Berettyó, Körös, Küküllő* stb.; (S + F): *Dió-éri-csatorna, Kengyel-torok, Körös-derék, Körös kanálisa, Folyás-kút, Folyás-tó, Széles-ér-hegy* stb.; (S + M): *Hármas-Körös, Holt-Körös, Kis-Körös, Nagy-Körös, Sebes-Körös, Új-Körös* stb.; *Kis-Kerek-tó, Kis-Tekerő, Nagy-Folyás-ér* stb.; (M + F): *Csburgó-ér > Csburgó-árok > Csburgó-patak, Folyás-ér, Kengyel-ér, Tekerő-ér; Folyás-ér-csatorna, Sebes-Körös-csatorna, Új-Körös-csatorna* stb.; (M + M, a szomszédos Köröstarcsa víznevei közül): *Fehér-Fekete-Körös*.

A vízkörnyéki helyek neveiben még gyakoribbak, de csak kétféle helyzetben és egyetlen funkcióban (S): *Gyulafók, Harcsás, Mélyér* stb.; (S + F): *Folyás-gát, Iván-foki-gát, Körös-gát, Sáros-éri-gát, Tekerő-gát* stb.; *Csburgó-hát, Dió-ér-hát* stb.; *Körös-játszó; Kengyel-part, Sebes-ér-part, Tenke-ér-part; Holt-Körös-köz, Kengyel köze, Vesszős-ée-köz* stb.; *Pap tava-sziget, Tekerő-sziget* stb.; *Folyás-zug, Körös-zug, Tekerő-zug* stb.; *Fehér-ér laposa, Körös-lapos, Sáros-ér-lapos* stb.

Domborzati nevekben kevésbé jellemzők (S + F): *Dió-ér-oldal, Györk-éri-parthalom, Kengyel-oldal, Körös-szél, Nádor-ér-halom* stb.

Az ún. tájrész- vagy területnevek között ismét igen jellegzetesek a víznévi előzményűek, de csak az S szerkezetű, metonímiával keletkezettek csoportjának a tagjai: *Kengyel, Küküllő, Tekerő, Tikos* stb.; *Dióér, Györkeri, Károlyderék, Kerektó, Nadarér, Sárosér, Sebesér, Tenkér, Tüdősér, Vesszősér* stb.

Nem nagyszámú határnévben viszont csupán előtagi helyzetben mutatkoznak víznevek (S + F): *Csurgó-kert*, *Dió-éri-dűlő*, *Folyás-éri-erdő*, *Nádor-ér dűleje*, *Sár-rét* ~ *Sár réti*, *Tekerő-ér-dűlő*, *Vermes-derék rétje* stb.

Alig bukkan fel a nagyközség lakotthely-neveiben (S): *Paptava*; (S + M): *Körösнадány* > *Körösладány*; (S + F:) *Körös utca*.

Építménynevekben szintén csak egyetlen névrészi helyzetben és funkcióban jelentkezik, de ritkán (S + F): *Folyás-éri gátórház*, *Folyás-híd*, *Körös bisztró* ~ *Körös étterem*, *Körös-híd* stb.

Keletkezéstörténeti szempontból a víznevek a példaként említett településen is elsősorban szintagmatikus szerkesztéssel formálódnak újabb helyneveket. Ilyenek az előzőekből az S + F, az S + M és az M + M szerkezetűek. Az M szerkezetűek névátvétel vagy szerkezeti változás eredményei. Az M + F struktúrájuk szerkezeti változással jöttek létre: többnyire kiegészüléssel, ritkábban névrészcserevel. A morfológiai szerkesztés csak csekély mértékben vett részt víznevi alaptag felhasználásával újabb helynevek megformálásában. A *Körös* bázisnévből két nyelvi eszköz, az *innen* és a *túl* névutó segítségével alakítottak területneveket: *Körösöntúl*, *Túlakörös*, *Túlakörösön*; *Körösöninnen*. Bennük a táj főfolyójához való viszonyítás mellett kifejeződik a névadók szemléleti pontja is, amely a település belterületével egyezik meg, s mint a nevek mutatják, az ehhez képest a folyón túl lévőt volt fontos ily módon elsősorban megnevezni. Egyéb víznevekhez társulhatott még a *közt* névutó, s vele egy (névvel jelölt) kisebb és egy (jelöletlen) nagyobb vízfolyás alkotta területet neveztek meg: *Kengyelközt*, *Nadoréközt*, *Vesszősérközt*.

A helynév-keletkezési módokon belül általában igen előkelő helyet foglal el a jelentésbeli névalkotás. Körösladányban viszont önmagában, egyrészes névként állva egyetlen egy folyónevünk sem kapott új jelentést, nem vált más objektumfajta jelölőjévé, pedig a víznevek köztudottan kedveltek voltak pl. a település- és tájnevek létrehozásában (vö. KÁLMÁN BÉLA 1989, 141; JUHÁSZ DEZSŐ 1988, 25–7). Ki kell azonban emelnünk, hogy bár a folyók neveit nem használták fel névátvitellel, az egyéb kisebb, de helyileg jelentős vizeket annál inkább. Körösladányban például a tájrész- és területnevek uralkodó (keletkezéstörténeti) típusát a pusztai víznevekből származók teszik ki, a napjainkig előfordult 353 területnévből 46 víznevi eredetű. A helyileg jelentősebb vizek nevei az idők során jelölhették a mederrel szomszédos területeket, az ártereket is, majd a vizek eltűnésével önállóan, minden egyéb nyelvi eszköz hozzáadása nélkül általánosan használt és ismert terület-, kistájnevekké váltak.

Az ún. alapréteget alkotó, egyrészes (idegen, ismeretlen eredetű, deetimológizálódott vagy elhomályosult szerkezetű) víznevek döntő többsége részt vett a folyamatban. Eredetileg egyrészes víznevekből metonimiku-

san lettek tájrésznevekké a következők: *Báté, Billentő, Büngösd, Csurgó, Dondorog, Gyulai, Harcsás, Kengyel, Korhány, Majta, Nador, Pakac, Süvöltő, Tekerő, Tikos, Tüdős, Vermes* stb.

A kétrészes (leginkább szintagmatikus szerkesztéssel alakult) vízfolyásnevek közül a *derék, ér, fok* utótagúak (vagyis a szintén igen régiak), az alakilag is rövidebb formák kaptak újabb, területnévi jelentést: *Bikeri, Csécséri, Dióér, Györkeri, Gyulajfok, Károlyderék, Kőrösderék, Mélyér, Nadarér, Sárosfok, Sebesér, Tenkér, Tüdősér, Vesszősér* stb.

Ha a vizsgált területen a névadó vizek fajtáit nézzük, ismét azt mondhatjuk, hogy közöttük meghatározók a vízfolyások nevei (43), a felsoroltak közül a *Kerektó, Kuruttyoló, Paptava* kivételével mindegyik ilyen. Más településekkel ellentétben Körösladányban egyáltalán nem mentek át jelentésváltozáson kútnevek.

A kategória teljes anyagát áttekintve kitűnik, hogy metonimikus névátvitellel területnévvé, falurésznévvé, dülönévvé a legősibb, elsődleges tulajdonnévi és földrajzi köznévi alapréteghez tartozók, valamint a *derék, ér, fok, tó* alaprészekkel létrejött (szintén igen régi) nevek, alakilag is az igen rövid formák váltak.

A jelentésváltozás folyamatában az egykori monoszemantikus víznevek polyszemantikussá lettek. A vizsgált nevek esetében a polyszémia folyamatosan, hosszú ideig (esetleg több évszázadig) fennállott. A XX. századra ez az állapot a nevek többségében megszűnt, a régi (víznévi) jelentés elveszett, csak az új (tájrésznévi) él tovább. Jelentőségüket jelzi, hogy többségük ma is élő név. Az idők során velük további, soktagú névcsaládok keletkeztek; harmadlagosan, többnyire bővítményi részi (előtagi) helyzetben voltak produktívak. A vízneveknek határrésznevekként való felhasználásában megnyilvánul a nyelv gazdaságossági törekvése, e nevek továbbélésével, gyakori használatával pedig megőrződnek a régi vízi világ emlékei.

4. A vízneveknek a település helynévrendszerére tett hatását áttekintve, abból választott témánk feldolgozásához különösen egy helyfajta: a tájrészek, területek S felépítésű nevei tanulságosak. Az alföldi településeken bizonyos nagy kiterjedésű tájrészek álltak legközelebb a falvakhoz, közülük (megfelelő irányú gazdasági fejlődéssel) némelyek időszakosan lakott helyeknek is minősültek. Ezeknek a területeknek pedig jelentős százalékban a rajtuk, mellettük átfolyó erekről, fokokról stb. adtak nevet, egyszerű metonimiával.

Vizsgálatom forrásául és a nevek minősítéseikhez segítségül a XX. századi magyar helynévtáraink kiemelkedő tagját, KISS LAJOSnak a Földrajzi nevek etimológiai szótárát (1988) választottam. Bár nyilvánvaló, hogy ez a szótár korántsem öleli fel az összes magyar, illetőleg magyar névadású településnevet, mégis úgy véltem, hogy valamilyen mértékben esetlegességével is

reprezentálja azt, s mintavételnek elfogadható. A teljesség megközelítésének a jelzésére utalhatunk itt MEZŐ ANDRÁS adatára. Ő a történelmi és a mai Magyarország településneveit saját szempontjai szerint kutatva 12 000-nél több helység nevééről tesz említést (vö. MEZŐ 1999, 5).

4.1. Ha e számot tekintjük a megközelítő teljességnek, és ehhez viszonyítunk, akkor azt kell mondanunk, hogy a FNESz.-ben talált folyóvíznévi előzményű helységneveink ennek a mintegy 5%-át teszik ki, mely szám szerint 579 névegyedet jelent. Ebből az is következnek, hogyha a teljes magyar településnév-állományt vetnénk alá tüzetes etimológiai vizsgálatnak, az 5%-os aránynál lényegesen magasabbat kapnánk eredményül, vagyis a számszerűségi mutatók azonnal jelzik számunkra, hogy a folyóvíznév → településnévi metonímia egyáltalán nem elhanyagolható névalkotási folyamat a magyar helységnevek keletkezési módjai között. Sőt, a szintaktikai szerkesztés mögött a gyakorisági sorban igencsak elől helyezkedne el.

4.2. Bár az összes víznév-fajta szerint elkülönítve még nem összegeztem a FNESz. ide sorolható településneveit, azonban a víznévi előzményűek csoportjára tekintve, mindenféle számítások nélkül is világosan kitűnik, hogy az egyéb, tehát az állóvíz-nevek, vízrészek (pl. a folyók forrása és torkolata) és vízvételi helyek nevei együttesen sem közelítik meg a folyóvíznévi metonímia mennyiségét. E tény többféle, a dolgozat elején említett külső tényezőre is utal: eleink szívesen választották a vízfolyások közvetlen környékét lakóhelyül, másrészt erre életmódjuk miatt rá is voltak utalva, de azt is megmutatja, hogy a terület egésze, vagy valamely része mennyire gazdag volt a csak szűkebb beszélőközösségek által ismert, a lokálisan jelentős folyóvizekben.

4.3. Ha a hajdani magyar nyelvterületen, illetőleg a történelmi Magyarország egészén belül e metonimikus névalkotás eloszlását tekintjük, kiderül, hogy az 579 településnévből 242 (41,79%) a keleti régióra esik. Ha ehhez hozzáadjuk az öt délkeleti és a 86 északkeleti névegyedet, akkor együttes számuk (333) a teljes állománynak több mint a felét teszik ki (57,51%). A táj természeti földrajzából adódóan is jelentős számmal (127) és számaránnyal (21,93%) képviselteti magát az északi régió, hozzáadva az északnyugatinak az elemeit (12) is, különösen (139; 24%). Ezekhez képest a terület nyugati oldalán jóval szerényebb mértékben mutatkozik meg a jelenség, 56 taggal (9,67%). Délen pedig még ennek a fele sincs, 26 (4,49%). Végül a mai Magyarország középső vidékein: a Közép-Dunántúlon (9), a Duna és a Tisza középső szakaszai környékén (16) pedig együttesen csupán 25 (4,31%). A folyóvíznév → településnévi metonímia területi elterjedtségéről tehát a fenti adatok alapján azt mondhatjuk, hogy az egyes régiók természeti-földrajzi jellegzetességei jelentősen meghatározták a sűrűségüket. Természetesen más tényezők is közrejátszottak a kialakulásukban, de azok alaposabb felderítéséhez további vizsgálatokra lenne szükség.

4.4. A FNESz. alapján kitűnik a személyre vett helynévi metonímiák valószínűsíthető kora is. Történelmünk ismert eseményeinek, őseinknek a Kárpát-medencében való elhelyezkedésének, majd az évszázadok folyamán újabbnál újabb települések létrehozásának a következményeit szépen mutatják a folyóvíznévi előzményű helyneveink is. A legerősebb hullámban egyértelműen a honfoglalást követően az Árpád-ház kora, a korai ómagyar kor idején keletkeztek effélék (is), szám szerint 336 (58%), e névalkotás még erős intenzitással tovább folytatódott a kései ómagyar korban is, KISS LAJOS 194 névegyedet adatolt ebből az időszakból (33,5%). A közép- és az újmagyar korból egymáshoz közeli számadatúakat dokumentált: 22-t (3,79%), illetőleg 27-et (4,66%). Hozzátehetjük azonban, feltehetően kevésbé tévedünk, amikor arra gondolunk – a mesterséges-hivatalos névadás termékeit is alaposabban megvizsgálva –, hogy ezek az arányok jelentősen módosulnának majd.

4.5. Biztos, évszámhoz kötött történeti források hiányában, közvetve maguk a fennmaradt településnevek is utalnak a keletkezésük viszonyított idejére. Vagyis az előző korszak szerinti tagolódásnak megfelelően mutatják a névadás idejét a névszerkezetek is. Az egész kategórián belül nagy többségben vannak ugyanis az egyszerű, egyrészes (s ezáltal régebbi) víznevekből származó településnevek, 422 (72,88%) tűnik elő a FNESz. alapján. Velük szemben a kétrészesek csoportja csak 157 tagot számlál (27,11%). Az utóbbin belül jellemző lehet, hogy a jelölt birtokos jelzősök kis alkategóriáját mindössze 32 előfordulás teszi ki.

a) A településnevek előzményeül szolgáló vízfolyásneveket eredetük s egyúttal szerkezetük szerint aprólékosabban megvizsgálva, a következő képet kapjuk. Az eredeti egyrészesek tekintélyes hányadát az idegen eredetűek adják, 210-ről feltételezhető, hogy idegen eredetű víznévként (M) került a nyelvünkbe. Közöttük is túlnyomó többségben vannak a szláv eredetűek, 185 településnevünk lett (elsősorban a honfoglalást követően) szláv nyelvi előzményből. (A Kárpát-medence különböző vidékén előforduló, a magyarság számára azonos alakú, M funkciójú folyóvíznevekből akár több magyar településnév is származhatott.) A példákat az ismertebb nevek közül válogatva szláv eredetű vízfolyásnevek: a *Beszterce* (5), *Bisztra*, *Boldva*, *Csarnó* (2), *Cserna* (3), *Csorna*, *Ilosva* (2), *Jolsva*, *kalota* (2), *Kemence* (2), *Kerca*, *Kovászna*, *Lendva* (2), *Litva* (2), *Losonc*, *Lőcse*, *Nyitra*, *Olsva* (4), *Paróca*, *Poprád*, *Pölöske*, *Rosztoka*, *Szalatna*, *Szaplonca*, *Szaporca*, *Sztregova*, *Szuha* (4), *Tapolca* (4), *Tarna* (2), *Torockó*, *Túr* (4), *Verbőc*, *Zolna*, *Zsíkva* stb. Ezek döntő hányada (131) már az ómagyar korban felbukkant helységnévként forrásainkban. Területileg tekintve északi és északnyugati 73, északkeleti-keleti 79, nyugati 18, déli 10, az ország középső vidékéről való 5 szláv folyóvíznévi előzményű településnevünk.

Más idegen nyelvekből jóval kevesebb olyan víznevünk származik, amely át is ment metonimikus változáson. A FNESz. szerint közvetve török az előzménye 12 folyónévből lett ómagyar kori s két kivétellel az északi régióban adatolt helységnevünknek: *Batár, Karcsa* (9), *Okor, Selegd*. Román eredetű vízfolyásnevek a népeink érintkezése helyszínének megfelelően csupán a keleti régióban és időben is később, (többségük) a kései ómagyar korban válhattak magyar településnevekké. Szám szerint sem sok, mindössze hét: *Csernisova, Csóra, Ponor, Rusor, Vále, Valealunga, Cernavoda*.

Ezzel szemben a német eredetű vízfolyásnevek, bár még ritkábban szolgáltak ómagyar kori helységneveink alapjául (5), területileg azonban szétszórtnak (északon, keleten és nyugaton) jelentkeznek: *Illembák, Korompa, Lakompak, Limpak, Vidombák*. Közvetve olasz eredetű a történeti Magyarország egykori *Fiume* városának a neve.

A FNESz. alapján nem kevés, 23 az ismeretlen vagy bizonytalan eredetű víznevek száma, amelyek a fentiekén kívül közvetlenül alapul szolgáltak (döntően korai) ómagyar kori magyar településnevek létrejöttéhez. Négy kivétellel északi-keleti régióbeli helységeket neveznek meg: *Argyas, Bába, Bózsva* (2), *Csázma, Gönyű, Huszt, Ida* (2), *Jára, Kolbásza, Laborc, Moravica, Orosztony, Parác, Perint, Rahó, Szeben* (2), *Tolcsva, Visó* (2), *Zazár*.

Az egyszerű, egyrészes víznévi előzmények másik csoportját a jelentésbeli névalkotásúak (49) teszik ki. Egyik jellegzetes alcsoportjuk a jelentéshasadásúaké (27), amelyek vízrajzi köznevekre mennek vissza, így F szerkezeti felépítésűek voltak. Jellemző lehet egyrészt, hogy mely efféle köznevek mentek át jelentéshasadáson, majd további metonímián, és melyik milyen gyakran. A listájuk a következő: *Ág, Arak, Ásvány, Aszód, Cserged, Csörög, Csurgó, Ere, Folyás, Hajós, Jód, Józás, Kengyel, Patak* (4), *Séd* (2), *Suhatag, Szék, Szekcső* (2), *Szurdok* (3), *Tekerő*. A csoport tagjai igen korai keletkezésűek, kettő kivételével ómagyar koriak. Térbeli, szóföldrajzi eloszlásuk is jellemző lehet: északi (2) a *Patak, Sid*; északkeleti (3) az *Ásvány, Ere, Patak*; keleti (11) a *Cserged, Folyás, Jód, Józás, Patak* (2), *Suhatag, Szurdok* (3), *Tekerő*; déli (3) az *Ág, Szekcső* (2); nyugati (4) az *Arak, Csurgó, Séd, Szék*; középső vidéki (4) az *Aszód, Csörög, Hajós, Kengyel*. Más egyrészes víznévi előzményű településnevek metonímiával (növény-, állatnévből stb.) keletkeztek (22). Szintén igen koraiak: mind ómagyar kori, közülük 16 korai ómagyar kori. Az egész alcsoportnak épp a fele a keleti nyelvterületről való. A következők tartoznak ide: *Ajta* (3), *Budak, Daróc, Eger, Gagy, Gerjen, Gerlice, Hanva, Ják, Kajanel, Kerc, Reketye, Szilva* (2), *Szőcs, Ürög, Vécke, Velemér, Vörösalma, Zebecke*.

A teljes állományon belül igen jelentős a morfematikai úton (111) s azon belül pontosabban a névképzéssel alkotott egyrészes víznévi előzményűek

száma is. Az efféle nevekben a közszói lexéma a víznek valamely sajátosságára utal (S). Különös produktivitást mutat az *-s* képzőnk (71). A vele alkotott derivátumok minősítése azonban nem egyértelmű, hiszen sok adatban feltételezhető, hogy elsődlegesen nem helynevet, hanem csak földrajzi köznevet képzett, s akkor az adatok a jelentéshasadás közé tartoznak, másrészt lehetnek valamiféle korábbi szerkezeti változás maradványai is az efféle formák. A kétes bizonyíthatóság ellenére egységesen kezeltem őket, hiszen végül is a településnevek szempontjából kisebb a jelentősége az előzmények névalkotási módjának, mint a szerkezeti felépítésének. Ha a csoport egyes tagjainak az előfordulásait tekintjük, szembeötlő némelyeknek a feltűnő gyakorisága: *Agyagos, Almás* (4), *Aranyos, Árkos, Békés, Bózes, Csávás, Egres* (2), *Fenes* (4), *Füves, Fűzes* (3), *Gyékényes, Gyepes, Gyöngyös* (2), *Gyümölcséses, Hagymás, Hidas, Hódos* (5), *Kapus, Kígyós, Kincses, Komlós* (3), *Kovás, Kökényes, Köszvényes, Kürtös, Lápos* (2), *Medves* (3), *Nádas, Ostoros, Piskárkos, Rákos* (11), *Rékas* (2), *Solymos* (2), *Székás* (2), *Székes* (2), *Vargyas, Vermes*. Igen korai alakulásúak, hiszen négy kivétellel mind ómagyar kori. Területileg pedig a keleti régióinkhoz köthető az *-s* képzősöknek több mint a fele (42), északi-északkeleti 14, nyugati pedig 8, s mindössze hét efféle jut az egyéb területekre.

Viszonylag elterjedtnek minősülnek a *-d* képzőt őrző folyóvíznévből lett helységneveink (26): *Diód, Disznód, Érd, Fejérd, Fűzesd, Gyógy* (2), *Havad, Hollód, Homoród, Korond, Mohnyád, Nádasd* (2), *Nyárád* (3), *Rákosd* (2), *Sárad* (2), *Sárd* (2), *Ürög* (2), *Vajasd*. Döntő hányaduk szintén a keleti magyar nyelvterületről való (17), keletkezési idejük szerint pedig ugyancsak meghatározók az ómagyar koriak (22). Az egyéb képzőt őrző származékok együttesen (13) csupán mintegy a nyolcadát teszik ki a csoport összességének: *Csöngé, Csörgő, Zúgó; Arki, Egri, Ercsi, Horhi, Oroszi, Ráksi, Sári; Batarcs, Hangony, Egregy*.

A tárgyalt metonímia képzőt tartalmazó egyrészes folyóvíznévi előzményeinek áttekintéséhez megjegyzésként mindenképpen idekíváncozik, hogy a FNESz. a példák tömegében tartalmaz még az előző sorokban számba vett képzős formákat, de magyarázatukban nem utal víznévi előzményre. Vagyis igen-igen sok olyan magyar helységnév létezett és létezik, amelyek *-s* képzőt őriznek, de KISS LAJOS sem talált arra adatokat, hogy azok eredetileg vízi képződményre vonatkozhattak volna. Pedig a korai keletkezésű, növénynévi alapszavúakról ugyancsak elképzelhető lenne, mint ahogy a képzősök csoportjában jó részük elsődlegesen víznév is volt. Olyanokra gondolhatunk, mint az *Almás, Egres, Fűzes, Kígyós, Meggyes, Mogyorós, Nádas(d), Nyáras(d), Nyíres(d), Rákos, Sásd, Somos, Szilas, Szilvás*.

A képzettek után itt említhetjük az egyetlen birtokos személyjel szilárdulását mutató alakot: ez az *Arka*.

A metonimikusan településnévvé vált egyrészes vízfolyásnevek utolsó kis csoportját azok jelentik (29), amelyek korábban valamiféle szerkezeti változás (ellipszis, deetimologizáció stb.) eredményeként jelölték az egyes denotátumokat, S vagy M funkcionális szerkezettel. Többségük a keleti magyar nyelvterületről (20) került ki, és ómagyar kori (25): *Agadics, Berekszó* (2), *Csaroda, Hosszúszó, Jászó, Kajászó, Kegyek, Kovászó, Küsmöd, Laszó, Lózna, Meregnyó, Nyárszó, Nyírad, Patak, Poklos, Raks, Rákasa, Rednek, Sé, Sebes* (5), *Szarakszó, Szikszó, Viszák*.

Összegezőképpen azt mondhatjuk az egyrészes folyóvíznévi előzményt tartalmazó magyar településnevekről, hogy keletkezési idejük jórészt az ómagyar korra tehető, a magyarság megtelepedésének és korai széttelepítésének a korára. Arra az időszakra, amikor még több vidéken közvetlenül egymás mellett, sőt azonos lakóhelyen éltek más nyelvű népekkel, és amikor még a beszélőközösségek tagjainak a viszonylagos szűk körű térbeli mozgása, tájékozódása következtében nem volt szükség a poliszémia, a névazonosság megszüntetésére, a neveknek a jelzőkkel való differenciálására.

b) A kétrészes folyóvíznévi előzmények szerkezetére jellemző, hogy névrészei leginkább minőség, ritkábban birtokos jelzős viszonyúak, S + F funkcionális struktúrájúak, s csak elvétve S + M összetételűek. Névközlési módjukat tekintve pedig többnyire szintaktikai szerkesztésűek, és kevesebb példa jelentkezik valamiféle szerkezeti változás eredményeként. A figyelembe vehető szempontok közül számunkra most az előzmény vízfolyásnevek alaprészei lehetnek érdekesek, hiszen ennek megvizsgálásával az is kiderülhet, hogy mely vízrajzi közneveinkkel melyik vidéken alkottak elsősorban folyóneveket.

A folyamatban részt vevő szintaktikai szerkesztésű és S + F struktúrájú víznevekből (131) alkotott településneveknek a korát nézve arra is fény derül, hogy (az egyrészesekkel ellentétben) a későbbi korokban is számottevő a kategória gyarapodása. Korai ómagyar kori adatolású közülük 63, kései 50, középmagyar 4, újmagyar kori 14. Területi elterjedés szerint: keleti-délkeleti 66, északi-északkeleti 44, nyugati 13 és a középső régiókban létező 5.

A csoportba tartozó víznevek alaptagjai a vízrajzi közneveknek meglehetősen szűk köréből kerülnek ki, de sok tanulsággal járhat az egyes elemeinek a megterhelése. Jelentősen kimagaslik elterjedtségével a *patak* (62; 47,32%): *Agyagospataka, Apokapataka, Aranyospatak, Aranypatak, Árapatak, Asszonypataka, Aszúpatak, Bábapataka* (2), *Bánpataka, Bélapataka, Bozataka, Dabrapatak* (2), *Dánpataka, Disznópataka, Előpatak, Farkaspataka, Fehérpatak, Feketepatak* (4), *Gonoszpatak, Gyurkapataka, Hárspatak, Idecpataka, Jópatak, Kabalapataka, Kelénpatak, Ketelpataka, Kőkénypatak, Kőpatak, Kőrőspatak, Kurtapatak, Lapispatak, Lapupatak, Lóznaataka, Málnapatak, Megyepataka, Mezőpatak, Miglészpataka, Olajpatak, Patak,*

Poklospatak, Pokolpatak, Rónapatak, Sárospatak, Sárpatak (2), Sóspatak, Szálláspatak (2), Szappanpataka, Szárazpatak, Szobapataka, Tamáspataka, Turonpataka, Varjúpataka, Vaspatak. Jellemző azonban, hogy *-patak* elemet tartalmazó helységnév a FNESz. szerint a déli, délkeleti és a közbülső régiókban egyáltalán nincs. Meglepő módon minden, legismertebb mai egyéb vízrajzi köznevet megelőző alaprészként az *-aszó* (23): *Barkaszó, Berekaszó (2), Farkasaszó, Hosszúaszó (5), Inéaszó, Jóaszó, Keveaszó, Kovaaszó, Lószó, Marosaszó, Megyaszó, Nyáraszó, Szarakaszó, Szárazaszó, Szarvaszó, Szikaszó, Tipászó, Váraszó.*

Bár harmadik a sorban az *-ér*, viszont a FNESz. adatai között igen csekély számú településnévben maradt fenn (12), és többnyire csak a középső régióinkban vagy azokhoz közel: *Feketeér, Füzesér, Gátér, Kenyeri, Kisér, Kölesér, Medesér, Mencsér, Nádasér (2), Nagyér, Tórógyér.* Az *ér* köznévvel ellentétben a *víz* egy kivétellel csupán a hajdani magyar nyelvterület keleti felében jelentkezik helységnevek elemeként (9): *Borbátvize, Fehérvizi, Feketevíz, Hidegvíz, Hosszúvíz, Malomvíz, Szépvíz, Városvize, Várvíz.* Hasonló tapasztalható a régi *jó* 'vízfolyás' jelentésű szavunkkal, csak az északkeleti-keleti területeken maradt fenn néhány helységnév elemeként (8): *Disznajó, Disznójó, Meregjó, Sajó (4), Székelyjó.* Az *ág* pedig (7), bár még ritkábban, de a délkeleti és (főként) a keleti (5) régiókban bukkan itt-ott elő: *Aranyág (2), Fintóág, Nagyág, Okorág, Visszaág, Viszák.* Egyéb vízrajzi köznevek csak elvétve maradtak fenn magyar településnevek elemeként (10), területileg is elszórtan. Így az *-árok* (1): *Malomárka*; a *-derék* (1): *Károlyderék*; a *-gödör* (1): *Malomgödör*; a régi *-med* 'időnként kiszáradó ér' (2): *Kismed, Mégy*; a *-sár* (1): *Lapsár*; a *-séd* (2): *Hidegséd, Nyírséd*; a *-szék* (1): *Bábaszéki.*

Folyóvíznévi alaprészszel alkotott másodlagos víznevekből (S + M) alig-alig származott magyar településnév (6), és egy kivétellel mindegyik a keleti régióból való: *Aszúalmás, Csabarákosa, Kissebes; Hévszamos, Hidegzamos, Melegszamos.*

Bizonyos kétrészes vízfolyásneveken végbemehetett valamiféle szerkezeti változás (redukció, bővülés stb.), és csak azt követően történt meg a metonímia. Mivel e folyamatot igen nehéz teljes bizonyossággal igazolni, épp ezért a fentebb jelölt birtokos jelzősként látott formák egy részéről is elképzelhető, hogy nem oda, hanem ebbe az alcsoportba tartoznak. A FNESz. szerint leginkább ide sorolható helységneveink (20): a *Szárazalmás; Inaszó, Berekszó, Szárszó; Laksár; Agyagospatak, Aranypatak, Aranypataka; Balataka, Bánpatak, Farkaspatak, Idecspatak, Szűpatak, Tamáspatak, Varjúpatak, Zalapataka; Bábaszék; Borbátvíz, Fehérvíz, Városvíz (2).*

5. A Földrajzi nevek etimológiai szótárában előforduló folyóvíznévi előzményű településneveink vizsgálata és rendszerezése után megállapíthat-

jük, hogy azok mennyiségüket és számarányaikat tekintve is jelentős részét képezik a magyar helységnevévállománynak. Tanulmányozásuk a névtudományon túlmutató eredményekkel jár, a nyelv- és névtudomány számára pedig többféle tanulsággal szolgál. Ismételten igazolják a kategóriába tartozó adataink, hogy elődeink bizonyos metonimikus helynevek alkotásakor elsősorban a vonalszerű és pontszerű objektumoknak a (többnyire egy-, de nemritkán kétrészes) helyneveit használták fel az egyik sajátosság (külső tényező): a mellettség, rajta létel érzékeltetésére. Mind a funkció fontossága, mind az információtartalom gazdagsága miatt – általában is, és a metonimikus névalkotáson, valamint az azok következményeként kialakuló poliszemantikus névkapcsolatokon belül is – ez az alkategória a magyar településnevek fontos részrendszerének számít. Maga e jelentésbeli névalkotási folyamat pedig az eredményeként keletkező nevekkel nyelvünk gazdaságosságára való törekvésének a módja, illetőleg szemléletes bizonyítékai.

Szakirodalom

- BÁRCZI GÉZA 1958. A magyar szókincs eredete. 2., bővített kiadás. Bp.
- BÍRÓ FERENC 1999a. Folyóneveink szerepe újabb helynevek alkotásában. Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola Évkönyve. 1998/99. 198–206.
- BÍRÓ FERENC 1999b. Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére. Névtani Értesítő 21: 36–42.
- BÍRÓ FERENC 1999c. Körösladány helynevei. Eger.
- BÍRÓ FERENC 2002. Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében. Eger.
- CZEGLÉDI KATALIN 1999. Poliszémia és homonímia a földrajzi nevekben. In: Poliszémia, homonímia. Szerk.: Gecső Tamás. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához. II. Bp., 43–53.
- HAJDÚ MIHÁLY 1999. A tulajdonnevek egyalakúsága. In: Poliszémia, homonímia. Szerk.: Gecső Tamás. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához. II. Bp., 85–90.
- HOFFMANN ISTVÁN 1984–85. A helynévrendszer változásai egy határrésszé vált településen. MNyj. 26–27: 103–14.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen.
- INCZEFI GÉZA 1970. Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján). Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. A magyar tájnévadás. NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1988. A Tisza–Túr köze vízneveinek névtani rendszere: MNyRét. 1: 514–22.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. Általános és magyar jelentéstan. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1957. Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. MNyTK. 95. sz. Bp.
- KIEFER FERENC 2001. Jelentésemélet. Bp.
- KISS LAJOS 1988. Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1–2.

- KISS LAJOS 1996. A Kárpát-medence régi helynevei. Nyr. 120: 440–50.
- KISS LAJOS 1997. Korai magyar helységnévtípusok. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk.: Kovács László – Veszprémy László. Bp. 177–85.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. A magyar hivatalos helységnévvadás. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS 1999. Adatok a magyar hivatalos helységnévvadásához. Nyíregyháza.
- PAPP ISTVÁN 1963. A szóalkotás problémái. MNyj. 9: 3–31.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp.
- SZENDE TAMÁS 1996. A jelentés alapvonalai. Bp.
- TÓTH VALÉRIA 1999: Helynevek a helynevekben. MNyj. 37: 435–442.

A megszilárdulóban és a visszaszorulóban levő névszóragok Tinódi Hoffgreff-féle kiadásában

1. A *Magyar nyelv történeti nyelvtana* kései ómagyar kori névszóragozásról szóló fejezete „korlátozottabb használatú elemek” minősítéssel a következő morféákat sorolja föl: „Visszaszorulóban levő ragok

1. -t	locativus
2. -á/-é	lativus
3. -ul/-ül	ablativus
4. -ént	essivus-formalis

Keletkezőben levő ragok

1. -ként	essivus-formalis
2. -nként	distributivus
3. -stul/-stül	sociativus
4. -kor	temporalis”

(Korompai, 1992: 335). Alább, a keletkezéstörténeti kérdésekről szóló fejezetben a keletkezőben levőknek minősítettekén kívül a melléknevekhez, melléknévi igenevekhez, számnevekhez járuló két ragról (-szor/-szēr/-ször, -(s)t), továbbá néhány erősen korlátozott használatú ragszerű elemről (-lan/-len, -lag/-leg, -né) megállapítja: „az egész csoport közös jellemzője az, hogy kialakulásuk, fokozatos terjedésük, egész alaki és funkcionális viselkedésük a kései ómagyar kor adataiból tárul elénk” (KOROMPAI, 1992: 361). Ugyanazon fejezetben a *képpen* még névutói elemként szerepel (KOROMPAI, 1992: 364). Dolgozatom célja az említett tizennégy morféma gyakoriságának és alaki viselkedésének vizsgálata Tinódi Lantos Sebestyén históriás énekeinek Hoffgreff Györgytől Kolozsvárott nyomtatott 1554-es kiadásában, és számba veszem azokat az eseteket, amikor Heltai Gáspár az 1574-ben kiadott *Cancionale* című énekgyűjteményében jelentősebb változtatással közli a szóalakokat. A vizsgálat által – amely a korai középmagyar névszóinflexiót korpusznyelvészeti módszerekkel tanulmányozó PhD-disszertáció része – képet kaphatunk arról, hogy a korai középmagyarban miként változott meg a névszóragozási rendszer mozgásban levő tagjainak pozíciója: a visszaszorulóban levő ragok még korlátozottabb használatúvá váltak-e, a kései ómagyarban keletkezőben levők

gyakoribb, megszilárdultabb elemekként szerepelnek-e, illetőleg arról, hogy milyen alaki változatok jellemzőek Tinódi raghasználatára, és melyeket nem tartotta Heltai elfogadhatóknak. A feldolgozott korpusz nagysága körülbelül megegyezik a TNYt. által a kései középmagyarból merített 270 000 n-nel: mintegy 290 000 n, így jól összevethetők a számadatok: minden rag esetében közlöm a kései középmagyar kor és ezen korpusz gyakorisági adatait. Szám-
ba veszem még az alakváltozatokat is, és elegendő adat birtokában jellem-
zem a más morféma-alkotásokhoz való kapcsolódásuk jellegzetességeit.

2. Elsőként a visszaszorulóban levők adatait veszem sorra.

2.1. A locativusi -t adatai¹: „*Constantinapolt meg lata lako hazát*” (Szulimán²), „*Kæles éræt azfæld nepe rá talala*” – *Kæleferet*³ (Erdély 2). Eleven ragként csak helységneveken szerepel két szóalak két előfordulásában. Néhány adattal megtalálható még a *-kor* rag névutói előzményéből keletkezett és egyéb, feltehetőleg az adverbiummá válás átmeneti fázisában levő névmási határozószói alakokon (*akkort, mikort, mihelt, soholt*). Az előbbieket miatt ezeken a korabeli nyelvérzék számára esetleg a rag viszonylagos ele-
venségének a képzetét kelthette a *-kor* használatának terjedése (l. ott).

A kései középmagyar korpuszának adatai: összes előfordulás: 1, átlagos (10 000 n-ben⁴): 0,04; Tinódi: összes: 2, átlagos: 0,07. Jelentős változás tehát nem tapasztalható, a rag a kései ómagyar kori korlátozott használati körében tovább él. A *-t* locativusragos helynevek mellett (amelyek csak ezzel fordulnak elő) 66 szerepel *-ban/-ben* (pl.: *Szaßfebesben* (Erdély 1.), *Egærben* (Eger 2.), *Bechben* (Kurfirst) stb.), 14 *-n/-on/-ën/-ön* raggal (pl.: *Mohachon* (Erdély 1.), *Dioßegen* (Erdély 2.), *Egræn* (Eger 4.) stb). A *-ban/-ben* gyakoriságát be-

¹ Az adatokat betűhíven idézem. Töreksem arra, hogy minden írásváltozatból idéz-
zek. Ha egy rag egy írott változatára kettőnél több példa van, akkor csak egy-két
példát említek, egyébként az összes adatot közlöm.

² A históriás énekek rövidített címeinek a feloldása az eredeti kiadás tartalomjegy-
zékének jelölése alapján: Erdély 1–5: A₁, C₁, D₃, E₃, F₄; Szeged: G₄; Temesvár: I₂;
Ali basa: L₃; Ördög Mátyás: M₂; Eger 1–4: N₂, P₁, R₁, S₃; Summa: V₃; Terek Já-
nos: Y₃; Kurfirst: a₁; Léva...: c₁; Dávid: e₁; Judit: f₄; Hadnagyok...: h₂; Szulimán:
h₄; Részögösök...: k₁; Buda: k₄; Príni: l₃; Verbőczi: m₂; Szalka: n₁; Varkucs: o₁;
Kapitán: p₃; Udvarbírák...: q₂.

³ Amennyiben jelen vizsgálat szempontjából van jelentősége, a Hoffgreff-féle ki-
adásból idézett sorok után gondolatjellel elválasztva közlöm a Heltai 1574-es
Cancionaléjában másként szereplő adatokat. Az irreleváns módosítások esetében
ettől eltekintek.

⁴ Az átlagos előfordulás adatai a továbbiakban is a 10 000 n-ben való előfordulást
jelentik.

folyásolhatja az is, hogy gyakran található bokorrímben, pl.: „Vaydaknac Hauafelföldében Molduaban / Bekæknec Bafaknac it Magyar orþagban / Melléd füeffenec ez Erdely orþagban / Parancholatod þerent hatta þolgalatba.” (Erdély 2.)

A teljes tőhöz kapcsolódó *-t* rag bizonyára geminált lehetett, ám egyik kiadás sem jelöli a szóvégi geminált toldalékokat kettőzött betűkkel, így írott alakváltozatokat nem tudok bemutatni (a tövéghangzó minőségének eltérése ennek a dolgozatnak nem tárgya).

Kapcsolódásmódjáról ilyen kevés adat alapján nem lehet érdemlegesen nyilatkozni. Megállapítható, hogy Tinódi még a helyneveknek a mainál szélesebb körén használhatta a ragot (*Constantinapolt*).

2.2. A lativusi *-á/-é* adatai: „Mint az Basac hogy *Egre* igyekæznec” – *Egré* (Eger 1.), „Huzzon negy gyalogual *Egre* erenec” – *Egré* (Eger 1.), „Aþþon Paranchola *Enijeddé* gyælnénec” – *Enyeden* (Erdély 2.), „Gyæleþbe *Enyeddé* az æ hijueiuel” (Erdély 2.), „Hogy az viadalra *þegedde* el iuthatna” – *Szegeddé* (Szeged), „Erre ra gondola *Vacza* el be þalla” (Ördög Mátyás), „*Varadda* indula Barat Lengyel vrakual” – *Váradá* (Erdély 1.), „Frater G *Varadda* aþt ne hogy meg halla” – *Váradá* (Erdély 1.) stb. 5 szóalak 24 előfordulással, elevenen ragként csak helyneveken.

A kései középmagyar törzanyagában nem volt példa a morfémára. Tinódi: összes: 24, átlagos: 0,83. A viszonylag nagyszámú adatból 17 az *Eger* névhez kapcsolódik, amely gyakran előforduló tulajdonnév Tinódinál. Erre való tekintettel kell megítélni a morféma gyakoriságát. Az öt helynév közül három előfordul *-ba/-be* raggal: *Egærbe* (Varkucs), *þegedbe* (Szeged), *Bihar varadba* (Erdély 2.), ám ezek közül két esetben a bokorrím miatt választhatta Tinódi ezt a megoldást. Más nevek közül 73 szerepel *-ba/-be* (pl.: *Chyabragba* (Léva...) stb., itt is szerepet játszik a bokorrím és a felsorolás mint alakzat: „Azon meg bufula hamar el irata / Bekæknec Vaidaknac az foc tiþt tartoknac / Zondaban az varba es az *Eþtergamba* / *Simon tornyaba Pechbe Szekæs Feiæruarba.*”), 30 *-ra/-re* raggal (pl.: *Aradra* (Szeged), *Hatuanra* (Varkucs) stb.). Nem érdektelen apróság, hogy Heltai az egyik *Enyeddé* alakot *Enyeden*-re módosítja, bizonyára szokatlannak találta az archaikusabb alakot.

A rag a mássalhangzós tövek konzonánsát geminálja. A Heltai-féle kiadás a *Várad* néven ezt nem jelöli. Szinte mindig jelöli azonban az időtartamot ékezettel.

Az *Eger* esetében az *-á/-é* annak melléktövéhez kapcsolódik, itt gemináció helyett a kétnyíltszótagos tendencia érvényesül, ami feltehetőleg a likvida miatt alakult így (vö. KOROMPAL, 1992: 403).

2.3. Az ablativusi **-ul/-ül ~ -ol/-öl** adatai: „Io Meczkei Iftuant *Egræ*l bochatac” (Eger 1.), „Szolgajkban *Egræ*l ki bochatanac” (Eger 2.), „*Egræ*l egy gyalog tizedes kij mene” (Eger 4.), „Szabo Imre *Egræ*l Szarus kœbe iuta” (Eger 4). 1 szóalak 4 előfordulással: kizárólag az *Eger* helynévben.

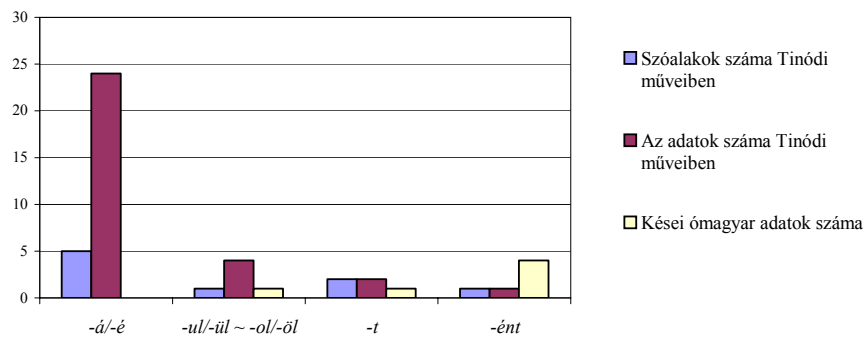
Kései középmagyar: összes 1, átlagos: 0,04; Tinódi: összes: 4, átlagos: 0,14. Tekintettel arra, hogy a rag használata csupán egy névre korlátozódik, nem számíthatjuk eleven rendszertagnak. Az *Eger* előfordul a *-ból/-ből* raggal is: *Egærbæ*l (Summa), *Egerbæ*l (Varkucs). Más nevek *-ból/-ből*-l: *Peftbæ*l (Varkucs), *Vaczbol* (Ördög Mátyás), *Budabol* (Szalka) stb., összesen 33 helynévben, és *-ról/-ről*-l: *Budarol* (Erdély 1.), *Deuarol* (Erdély 1.) stb., összesen 5 helynévben.

Az *-ul/-ül ~ -ol/-öl* alaki viselkedéséről és kapcsolódásmódjáról ilyen kevés és korlátozott használatú példa mellett csak annyit állapíthatunk meg, hogy Tinódi az eredetibb felső nyelvváltság változat helyett a középső nyelvváltságot használta.

2.4. Az essivus-formalisi **-ént** adata: „Harminczkettæt egy *fegyueræ*sént leléc” (Kurfirst). 1 szóalak 1 előfordulással.

Kései középmagyar: összes: 4, átlagos: 0,15. Tinódi: összes: 1, átlagos: 0,03. A rag kései középmagyar kori sorsáról a TNYt. is megállapítja: „olyan toldalék is akad, mely ekkor jelentkezik először, de máris a visszaszorulás jeleit mutatja (*-ént*)” (KOROMPAI, 1992: 361). A raghalmozással keletkezett morfémat névutói szinonimája, a *szerint*, és az újkeletű, hozzá alakilag is közel álló *-ként* szorítja ki, mint láthatjuk, a korai középmagyarra majdnem teljesen.

A visszaszorulóban levő névszóragok Tinódi históriás énekeiben és a kései ómagyarban

2.5. A visszaszorulóban levő primér helyviszonyragok külön részrendszert alkotnak a névszóragok rendszerén belül. A korai középmagyarra már csupán helyneveken élnek önálló ragként. Gyakoriságukat az is befolyásolhatta, hogy egyes típusaikat a rendelkezésre álló bőséges elemkészletből csak bizonyos ragokkal látták el. A TNyt. szerint is: „a hagyomány szerepét (...) azért kell különösen hangsúlyozni, mert a tulajdonnevek életében ennek meghatározó szerepe van.” (KOROMPAI, 1992: 404.) Tinódinál pl. azért szerepel nagyobb számban az *-á/-é*, mert gyakran előfordul az *Egré* hagyományos alak. A primér ragok később még a helyneveken is korlátozottabb használatúakká váltak. Az *-ul/-ül ~ -ol/-öl* esetében ebben szerepet játszhatott az, hogy a szinonim szekundér ragban az *l* továbbélt: *Egræl ~ Egerből*, és az alakilag részlegesen megegyező ragok közül a szélesebb körben használatos újabb győzött.

3. Alább a megszilárdulóban levő ragok következnek.

3.1. Az *essivus-formalisi -ként* adatai: „Az nagy kár vallafán *korosként* bankodic” (Szegec), „*Korosként* kœuete az kiralnac vala” – *Korosként* (Erdély 1.), „*Miként* az fijas tyc Barnya ala veði” – *Miként* (Erdély 4.), „*Miként* meg vœttéc veg Temes varat” (Summa) stb. 2 szóalak 6 előfordulással.

Kései középmagyar: összes: 2, átlagos: 0,07. Tinódi: összes: 6, átlagos: 0,21. Kismértékben megnő a gyakorisága, azonban a rag továbbra is elsősorban a *miként* alakban, névmástövön fordul elő (vö. KOROMPAI, 1992: 364). Berrár Jolán a tartalmas jelentésű főneveken, mellékneveken stb. való használatát tartja a raggá válás biztos jelének (vö. BERRÁR 1957: 22–35). Két adatban találhatjuk ilyen származékon, azonban a *korosként* szóalak a XVI. században adverbiumként használatos, jelentése Tinódi énekeiben is: ‘mindenkor’ (l. a Szarvas–Simonyi-féle nyelvtörténeti szótár *korosként* szócikkét). A korábban gyakran időt jelentő szóhoz járuló *-nként* (pl.: TelK. 377: „legenec az hugok *koronket* es mindenkoron az œ lelky esmeretiket meg hanyy es meg vetny” – vö. BERRÁR 1957: 57.) ‘semper’ jelentésének analógias hatásáról lehet szó. Szinonim ragjaként szerepel a kései ómagyarban még névutóinak minősített, ám a korai középmagyarra nála gyakoribb raggá vált *-képpen* (l. ott).

A *-ként*-nek alakváltozatai nincsenek Tinódi énekeiben. A Heltai-féle kiadásban már következetesen jelölve van a hosszú magánhangzó.

Amint az a szekundér ragokra jellemző, a *-ként* is a csonka tőhöz kapcsolódik. Egybeírása a tövel a legkorábbi előfordulása óta szinte kivétel nélküli, Tinódi énekeiben ezért ez nem újdonság.

3.2. A distributívusi *-nként* adatai: „Hogy ne efnec *feienként* Chyaßarnac rabba” – *feienként* (Erdély 1.), „Mind *feienkent* arrol tudakozanac” (Judít), „Mert nagy keuelyfegben *fejænként* efénec” – *feienként* (Szeged), „Az rendæet *fejænkent* ti mind meg alyatoc” (Szalka), „Mind *fejænkent* Iftenec halat adnac” (Varkucs), „Ez idæ közbe *naponként* vitata” (Temesvár), „*Naponként* æc varyac az kiralnac hadát” (Szeged), „*Rendænkent* vizes bææket hagyanaac” – *Rendenként* (Eger 2.), „*Rendænkent* nekijk mind munkat ada” (Summa), „Remælés nagy firás mind *vczánként* vala” (Szeged) stb. 5 szóalak 19 előfordulással.

Kései középnyagor: összes: 10, átlagos: 0,37. Tinódi: összes: 19, átlagos: 0,66. Gyakorisága majdnem a kétszeresére nő. Berrár Jolán a ragról szóló tanulmányában a XV–XVI. századi kódexekből 660 adatot említ, amelyből 537 idõt jelentõ szóhoz járul (*naponkéd, koronkéd* stb.). Ezen kívül a következõ jelentéscsoportokat különíti el (egyben a rag funkcióinak a szélesedését is felvázolva ezzel): helyet jelentõ szóhoz járulók (*házankéd, utcánkéd* stb., 41 adat), az egész részeit jelentõ szavakhoz járulók (*tagonkéd, ízenkéd* stb.), egy csoport egyedeit jelentõ szóhoz járulók (*fejenkéd* stb., az elõzõvel együtt összesen 82 adat, l. BERRÁR 1957: 57–59). Az utóbbi két csoport a tulajdonképpen distributívusi raghasználat, ebbõl Tinódi énekeiben 16 adat van, szemben az egy helyet helyet jelölõvel (*uccánként*), és a két idõt jelölõvel (*naponként*, két előfordulással). Tehát a distributívusi funkció megerõsödik. A morféma viszonylagos gyakoriságát a *fejenként* alakjainak nagy száma okozza (14 adat), vagyis újabb alakulat kevés van: egyedül a *rendönként* két adata említhetõ itt, ebbõl a rag igen lassú terjedésére lehet következtetni.

Tinódi énekeiben a kései ómagyar alakváltozataival (*-nkéd, -nkét, -nkénd, -nként*) szemben egyféle változatban fordul elõ a *-nként*. A Hoffgreff-féle kiadás csak néha jelõli a magánhangzó idõtartamát, a Heltai-féle legtöbbször jelõli.

Mivel ragunkat már a legkorábbi kódexeink is többnyire egybeírják, ezért a korai középnyagorban ez már természetesen kivétel nélküli. Léven más-salhangzó-torlódással kezdõ toldalék, a nominativusban konzonzánsra végzõdõ szavakban a teljes tõhöz járul (a véghangzó minõsége e dolgotnak nem tárgya).

3.3. A sociatívusi *-stul/-stül ~ -stól/-stõl* adatai: „Molnac *barmoftul* mind el romlanac” (Summa), „Az iob fülét neki *gyapiaftul* el mezcéc” – *gyapiaftól* (Erdély 5.), „Ket fel közæt *mindenestæl* el veßni” (Léva...), „Bekeuel *morhaftul* ha elbochatanac” – *marháftól* (Ali basa), „Mind *varaftul* minket mind el tærenec” (Léva...). 5 szóalak 5 előfordulással.

Kései középnyagor: összes: 2, átlagos: 0,07. Tinódi: összes: 5, átlagos: 0,17. Csekély mértékben nő a gyakorisága, ám ennél is fontosabb, hogy a

kései ómagyarhoz képest egyre több konkrét főnév kaphatja meg a ragot. A XV–XVI. századi kódexekben a *mindenestül*(*fogva*) névmási határozószó (és névutós változata) adatain kívül összesen 42-szer fordul elő 14 kódex, ill. kéz írásában (vö. BERRÁR 1957: 71), ami kódexenként 3-as átlagos előfordulást jelent. Tinódi énekeiben egy *mindenestől* adat van, figyelemre méltó, hogy ez az egy szerepel nyíltabb alakváltozatban. Mivel erről a szóalakról terjedt tova a használata, lehetséges, hogy az újabb, nyíltabb alakváltozat is ezen bukkant föl először. A *mind* határozószó sokáig más alakokon is együtt szerepel a raggal az összefoglaló jelentésárnyalat hangsúlyozására; itt is két adatban, azzal a különbséggel, hogy a *barmostul* esetében nem előtte, hanem utána áll.

Szabad magánhangzó-váltakozásban vesz részt a morféma; Heltainál mindkét meglévő adatban a nyíltabb változat szerepel (a *marhástól* alakban a tövet is nyíltabbra javítja). Ez összefüggésben lehet azzal, hogy Heltai is *s + -tól/-től* felépítésűnek etimologizálhatta a ragot (l. BERRÁR 1957: 67). A *gyapjastul* alak is inkább ezt a szegmentálást feltételezi, hiszen lehetett volna *gyapjústul* is; az *-s* képző előtt mindig a véghangzóhiányos *tő* szerepel.

A *-stul/-stül ~ -stól/-stől* Tinódi énekeiben is egybeírva található, és a mássalhangzós töveken a teljes tőhöz kapcsolódik.

3.4. A temporalisi *-kor ~ -koron ~ -kort* adatai: „Az Berencha *akkor* lam vgy hozta vala” – *ackor* (Erdély 4.), „Beglér bec *ackor* femmit nem kaphata” (Temesvár), „Io hirt io neuet *akkor* es nyert vala” – *ackor* (Temesvár), „Ket porkolab vala *ackor* az Hollo kæbe” (Ali basa), „Kiralne aßbon *akor* Feier Varba” (Terek János), „Igaz *akor* Terec Ianos erkæzéc” (Terek János), „Mert *acor* tudom leß nekæm nyeresæm” (Kurfirst), „*Akkor* kiral hada Almas vár alat vala” – *Ackor* (Erdély 2.), „*Akkor* az harczon focfæ terec veße” (Temesvár), „*Ackor* nagy feb efec vitez Horuatinouityon” (Léva...), „*Ackor* az vrfijnac hamar hirt hozanac” (Verböczi), „Vala nagy Gyærgy *azkor* az vr hadnagya” (Terek János); „*Efele kor* ket embæwæc iæuenec” (Terek János), „*Halalakor* kiral hadgya ez Baratot” (Erdély 1.), „De az *meg ßalaskor* kiral felē ment vala” (Ali basa), „De *mikor* Claftromba Remætekkæßt vala” (Erdély 1.), „Valion *mikor* leßen Callaba ßallafa” (Erdély 5.), „Vén ßakalu hop meßtæwæc *mikor* kæppentnec” (Részögösök...), „*Mikor* künches Budat en kezem hæz veuém” (Erdély 1.), „*Mikor* eftue iol el fetetælénc” (Judit), „*Mindenkor* forgodnec kiral tanachial” (Erdély 1.), „Negy vrnac *mindenkor* eggyc ot ben lalnéc” (Erdély 1.), „*Ne mikor* Noe fel ferkene hogy ki menénec” (Részögösök...), „Nam az *ofstromkor* az varbol ki ßækéc” (Léva...), „Szolnoc *ßallafa kor* el ky chellege” – *ßálláfa kort* (Eger 4.), „Senkij az *ßalaskor* ki ne üültene” (Eger 1.), „*Senkij ßallas kor* ki ne iuæltene” (Summa), „Nyolcz zazloual vgyan *akkor* rohananac” – vgyan *ackor* (Eger 4.),

„Meg Ballata vgyan ackor Chyabragot” (Léva...), „Valamikor leßæn en ellenfegøm” (Kurfirst), „Vechyernekor kis aßbon mas napian vala” (Szalka), „Vechernyekor foc Békkel keßült vala” – *Veczernękort* (Eger 2.), „Budarol foc magyar akkoron ki Balla” – *ackoron* (Erdély 1.), „Soc barmot Magyaroc akkoron alhaytanac” – *ackoron* (Erdély 2.), „Mely gonof Berenche akoron adatec” – *ackoron* (Erdély 4.), „Nagy eræs viadalt *ackoron* tartanac” (Szegeged), „No akoron Betuliaban vala” (Judit), „Az meg Ballaskoron el ki rekedæt vala” (Ali basa), „Az Tot varadgyara *mikoron* iuttac vala” (Erdély 4.), „Az Mezen el ala *mikoron* iutanac” (Szegeged), „*Mikoron* iutanac az neues al Vinczbe” (Erdély 5.), „*Mikoron* ertyc raioc Ballafát” (Summa), „Es az vr Bolgayat *mindenkoron* meg leli” (Erdély 2.), „Kiert *mindenkoron* en halat attam” (Udvarbírák...), „*Szálás koron* k1 nagy foc vijadalba” (Eger 4.), „Kic *akkort* mindnyaian Szaßfebæsbe valanac” – *akkort* (Erdély 1.), „Az nagy Horuat Ferencz *akort* kæßtæc ot vala” – *akkort* (Szegeged), „Mért bekefélg dolgat *akkort* futtya vala” (Temesvár), „Még az Temes varat *akkort* vijac vala” (Ördög Mátyás), „Bafa fatoraban *akort* vele vala” (Buda), „*Akort* ot el veße kit lokan bananac” (Szalka), „Tiftæl *mikort* adá Hederbéc Szanchaknac” (Szegeged), „Sault az Sathan *mikort* bantya vala” (Dávid), „Az hatuanhoz kæßel *mikort* iutanac” (Varkucs), „*Mikort* immar ben valatoc Lippaban” (Terek János), „Derec oftrom *vechyernyekorig* tarta” (Eger 4.) stb. 23 szóalak 153 előfordulással.

Kései ómagyar: összes: 2, átlagos: 0,07. Tinódi: összes névmási adverbiumok nélkül: 12, átlagos: 0,41; összes adverbiumokkal: 153, átlagos: 5,28. Még az adverbiumokat figyelmen kívül hagyva is hatszorosra nő a rag gyakorisága. A 12 nem névmási tövű adatban 10-szer szerepel a *-kor*, a már valódi ragnak tekinthető rövidült alak. A rag használatának bizonytalanságát jelzi a raghalmozásos forma: *vecsernyekorig*, továbbá az, hogy Heltai kétszer a névutószerű *-kort*-ra javítja a Hoffgreff-kiadás *-kor*-ját: *ballafa kor* – *balláfa kort* (Eger 4.), *Vechernyekor* – *Veczernękort* (Eger 2). Megállapítható, hogy a névutószerűen használt alakok Tinódi énekeiben már inkább azokra a névmási tövekre korlátozódnak, amelyek a rag előzményének tekinthetők.

A határozószerű névmás *akkor* sokszínű írásváltozatokban bukkan föl: a hasonulást geminált jelével jelölő (*akkor*), *-ck*-val jelölő (*ackor* – Heltainál ez általános), nem hasonult (*azkor*), rövidebb változat (*akoron*).

A rag kapcsolódásmódja is sokat elárul a használatával kapcsolatos bizonytalanságról: a nem névmási töveken négyszer szerepel különírva, ebből egyszer még a névutószerű *koron*, ám a többi esetben a *-kor* formában, vagyis még a rövidebb forma mellett is eleven lehetett a morféma névutószerűsége (Heltai épp ezek egyikét egészíti ki primér raggal, hogy valódi névutót csináljon belőle). Fontos tulajdonsága a ragnak, hogy kapcsolódhat birtokos

személyjeles szóhoz, Tinódi énekeiben is három szóalakon; talán emiatt is szerepelhetett ezek közül kettőben különírv a *-kor*.

3.5. A multiplicativusi *-szor/-ször/-szőr* adatai: „*Elæþer* Tokaynal nagy futamafa læn” (Erdély 1.), „*Elæþþer* iob volna orþagra gondolni” – *Elæþer* (Erdély 2.), „Annac eþét bokta *elæþer* el venni” (Erdély 5.), „*Elæþþær* kezdéc tærny palotákncac” – *Elæþer* (Eger 2.), „Az Lancz kenet Nemæt *elæþær* futni kezdæ” (Ördög Mátyás), „Ket neguen ezæræn *elæþær* vala” (Kurfirst), „Tarnoc ferenczncæ *elæþþær* feiét veuec” (Léva...), „Alnoc haloiaban *egy þær* el be eité” (Prini), „Chiac *egyþær* borotokba inya adnac” (Kapitán), „*Harmadþor* azon Vas Miklost aþontul / (...) bochyata” (Eger 4.), „Iefuþt *harmþor* æk kijaltanac” (Summa), „*Ketþær* eræþben meg epeijtic vala” – *Ketþer* (Eger 2.), „Harmincz adofokat *ketþær* el hozata” (Varkucs), „*Let elæþær* ó kapu baþyaiara” – *Læt elæþer* (Eger 4.), „*Maþþor* louakat æzuerækæt nyerénec” (Summa), „Iefuþt Allat meg *mafodþor* úuælteneç” (Szeged), „Meg *mafodþor* æket bochyatta vala” (Eger 4.), „Efmeg *mafodþor* æc kij æteneç” (Summa), „*Sokþor* ezfele bokat kijaltanac” (Eger 3.), „*Sokþor* keric Egræt nemet Kiralnac” (Varkucs), „Eluegy terekekuel együt *fokþor* oftromla” – *sokþor* (Erdély 1.), „Æ kærættæc nagy *fokþor* harcþolanac” (Kurfirst), „Ez kereþtienfegneç *fokþor* iol þolþalt vala” (Léva...) stb. 10 szóalak 33 előfordulással.

Kései ómagyar: összes: 49, átlagos: 1,81. Tinódi: összes: 33, átlagos: 1,38. Látszólag csökken a már a kései ómagyarban is szilárdabb elemnek tekinthető rag gyakorisága, azonban figyelembe kell venni, hogy a kései ómagyar 49 adata közül 42 a fordításokban jelentkezik, és a szentírásszövegekben gyakran előforduló latin multiplicativusos számnévi alakokat fordították vele. Raggá szilárdulását az is jelzi, hogy névutói előzményei (*szeren*, *szert*) már nem fordulnak elő.

Az alaki viselkedése azonban sokat elárul múltjáról. A Hoffgreff-kiadás bizonyos palatális alakjai ingadozást mutatnak: *előszer* ~ *elősör*, más szóalakok az *ö-ző* nyelvjárásokra jellemző kétalakú változatokban szerepelnek: *egyször*, *kétsör*, *háromszor*, míg Heltainál kétalakú morfémaként fordul elő: *előszer*, *kétszer*, *sokszor*, amint azt javításai is mutatják. Az 1574-es kiadás illabiális palatális változata a névutói előzmény maradványa lehet, amit az a tény is támogat, hogy Heltai egyébként kedvelte az *ö-ző* alakokat (l. pl. a *löt elæþer* adatot).

A rag egyetlen kivétellel egybeírva szerepel. A magánhangzós szóvéghez (az *elősör* adataiban) geminálódott *sz-szel* kapcsolódik, bár ennek jelölése sem kivétel nélküli. Heltai inkább a rövidebb formát részesíti előnyben.

3.6. A modalis-essivusi **-(s)t** adatai: „Sokan kœztœc keferueft fijmac vala” (Kurfirst), „Az ti honnotokban *nyugolmaft* laknatoc” (Verbœczi), „Egy falka ideig *nyugolmaft* elenec” (Szalka), „Az *ûrefit* nem marad û poharual” (Udvarbírák...). 3 szóalak 4 előfordulással.

Kései ómagyar: összes: 35, átlagos: 1,3. Tinódi: összes: 4, átlagos: 0,14. A feltűnő különbséget ismét a kései ómagyar fordításaiban nagy számban szereplő *-st* okozza, az eredeti magyar szövegekben mindössze 5-ször fordult elő a korpuszban. Tinódi énekeiben csak essivusi funkcióban van meg. Ezek a szavak nem szerepelnek szinonim ragjukkal, az *-n*, *-an/-en* modalissal, ám találunk *gyorsan*, *bölcsen*, *erősen*, *kegyelmesen*, *rettenetesen* alakokat (ezek csak így), 5 szóalak 78 adattal. (A *gyors* és a *bölcs* esetében a szóvégi más-salhangzó-torlódás eleve kizárja az *-st* fölvetelét.) Az *-n*, *-an/-en* tehát Tinódi esetében is gyakoribb, ám nem igaz a tendencia, amit a TNyt. ezen ragokkal kapcsolatban fölvezol: a hosszabb szavak a nem szótagalkotó ragnak, a rövidebbek pedig a testesebbnek kedvezhettek (l. KOROMPAI, 1992: 365., 404.), hiszen itt az *ürest* formával szemben állnak a *kegyelmesen*, *rettenetesen* alakok, míg a korábban gyakori *erőst* helyett *erősen* áll, az azonos képzővel ellátott szavak pedig mindkét raggal előfordulhatnak: *kegyelmesen*, de *nyugolmast*. Feltűnő, hogy az *-n*, *-an/-en*-nel szereplő alakok mind módhatározóiak. Elvileg lehetséges volna ilyenfajta funkciómegoszlás a szinonim rago-k között, de ilyen kevés példából nem mernék erre következtetni.

Alakváltozatai nincsenek, kapcsolódásmódjában a kései ómagyarhoz képest nem történt változás.

3.7. Az **-(ig)lan/-(ig)len** adatai: „Az Sandor *baftyaiglan* belŕœ varba” (Eger 2.), „Neki mind *eltiglen* nagy fohazkodafa” (Prini), „Az *fokiglan* belœl mind tœltes vala” (Eger 1.), „Tœmlœcztœl foguan kœzep *kapuiglan*” (Eger 2.), „*Teteiglen* baronabol fel rottac” (Eger 1). 5 szóalak 5 előfordulással, csak az *-ig*-gel együtt.

Összes előfordulás: 5, átlagos: 0,17. Az *-ig* ragot nyomatékosító funkció-ra már a kései ómagyarban is voltak példák (l. Korompai, 1992: 366.), Tinódi énekeiben csak így szerepel, többnyire helyhatározóként. A később gyakrabban előforduló melléknévi igenévhez kapcsolódó ragra nincs példa.

A kései ómagyar alakjaihoz hasonlóan egybeírva, illeszkedett változatokban szerepel.

3.8. A **-lag/-leg** Tinódi énekeiben nem fordul elő.

3.9. A **-né** adatai: „Azert Buiac falat egy *chepne* fem ferte” – *czœpnœ* (Ali basa), „Az Chaŕar ereiœt egy *chœpne* fem felec” – *czœpnœ* (Szeged). 2 szóalak 2 előfordulással.

Összes előfordulás: 2, átlagos: 0,07. A kései ómagyarban a Huszita Bibliában fölbukkanó ragot a TNyt. már a korszak végére nem tartotta önálló morfémának, Tinódinál mégis előkerül. A kései ómagyarban „a mértékhatározó szerepét (...) önmagában nem, csak a *-ra/-re* raggal bővülve tudja betölteni” (KOROMPAI, 1992: 367.), ám itt mégis magában szerepel. Lehetséges, hogy volt a használatának valamiféle regionális kötöttsége; tudjuk, hogy a Huszita Biblia szerzői délvidékiek (szerémségiek) voltak, és Tinódi szülőhelye is a baranyai Tinód lehetett, amely elég közel fekszik a Szerémséghez. Ezekben a regionális változatokban talán tovább élt a rag.

Alaki viselkedéséről és kapcsolódásmódjáról ennyi adat mellett csak annyit jegyezhetünk meg, hogy Heltai mindkét példában jelöli a magánhangzó hosszúságát.

3.10. A *-képpen* adatai: „Kit az Isten *boßßu keppen* tart vala” (Judit), „*Chyuda képpen* törtent nagy ßernyü Halalarol” (Erdély 1.), „*Chuda keppen* algyu por am fel gyutatéc” (Ördög Mátyás), „*Ciuda keppen* æ nagy meg romlafarol” (Judit), „*Chyuda keppen* fiet Nemætæc fanczara” (Buda), „*Chyuda kepen* oly igen rettenenec” (Judit), „*Chyuda kepen* tærifaraßtya æ magat” (Buda), „Lippa Solymos vara meg *chuda keppen* veße” (Ördög Mátyás), „Nabugodonozor *chyuda keppen* lakozec” (Judit), „Gonoz nem io *ez keppen* chyelekædny” (Szitnya...), „*Külæmb külæmb keppen* æ malaßtyaban / (...) el iaryon” (Kapitán), „Az Isten *ßæt maskeppen* vegeßte volt” (Kurfirst), „Az *kæfalnac oftrom keppen* efenec” (Szitnya...), „*Semmikeppen* aßbonnac nem teczic vala” – *Semmiképpen* (Erdély 2.), „*Semmijkeppen* nem teczéc ez az Vlumannac” – *Semmiképpen* (Erdély 4.), „*Semmikepen* mezære Kaful nem mene” (Szulimán), „De chac *fumma képpen* it æ rola iroc” (Erdély 2.), „Ha *vak meræ keppen* reaioc rohanoc” (Szalka), „Nagy *vac meræ keppen* rayoc æklelenec” (Szalka). 10 szóalak 19 előfordulással.

Összes előfordulás: 19, átlagos: 0,66. A morféma rag mivolta is vitatott kérdés, vö.: „...rövidülése igen későn, csak az újmagyar korban következett be, s akkor sem kizárólagosan. – Valójában a *-képpen* ma sem tartozik a »tipikus« határozóragok közé, sokkal inkább tekinthető összetett határozószó utótagjának vagy határozószó-képzőnek.” (ZSILINSZKY 1992: 702.) A TNyt. a kései ómagyarban még egyértelműen névutónak minősíti, bár a raggá válás útján levő elemek között említi. Ennek a folyamatnak a lezajlása hasonló lehetett, mint a *-kor* raggá válása. Berrár Jolán a *-képpen* elterjedését szófaji csoportokhoz köti. Szerinte a következő sorrend megjelenésének gyakorisági sorrendje is egyben: a) kérdő-határozatlan-vonatkozó névmástövek, b) mutató névmások (l. pl.: *ezképpen*), c) határozatlan, tagadó és általános névmások, d) számnevek, e) a melléknevek egy csoportja, amelyek viszonyítást, rámutatást, kiemelést stb. fejeznek ki, vagyis a névmásokéhoz közelítő jelen-

tésük van (l. pl.: *külömb-külömbképpen*, f) néhány – a *-képpen*-nel gyakran előforduló – főnév és melléknév, amelyeket csak a könnyebb hivatkozás kedvéért különít el (ilyen pl. Tinódi énekeiben a *csudaképpen*), g) egyéb tartalmas jelentésű főnevek, melléknévek, igenevek, mint Tinódi műveiben az *ostromképpen*, *vakmerőképpen* (l. BERRÁR 1957: 22–23). A morfémat azért minősítem Tinódi énekeiben ragnak, mert az adatok háromnegyede az utolsó három csoporthoz köthető, és az ezeken való elterjedés a raggá válást jelzi. Másrészt előfordul jeles szóalakok után: *külömb-külömbképpen*, *vakmerőképpen*, ami szintén a rag mivoltát támogatja.

A névmástövön egybeírva szerepel a Hoffgreff-féle és a Heltai-féle kiadásban is. Ez utóbbi jelöli a magánhangzó hosszúságát is. Az 1554-es kiadásban szerepelnek rövid *p*-vel írt alakok is, amelyek talán a *kép*-pel való etimologikus kapcsolat feltételezésének a jelei.

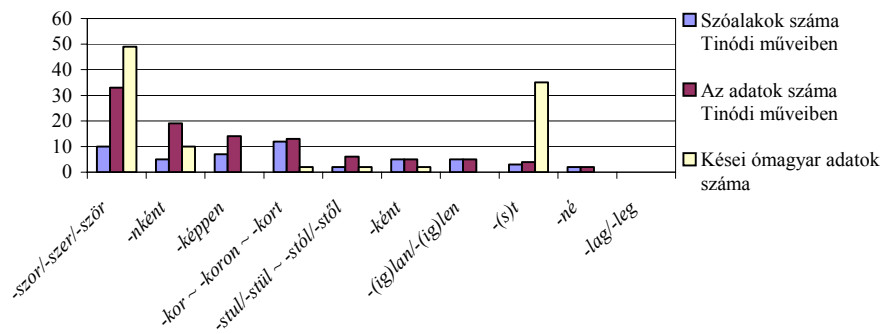
3.11. A névszóragozás megszilárdulóban levő elemei Tinódi műveiben rendkívül tarka képet mutatnak. A névutóból agglutinálódott vagy agglutinálódó ragok a leggyakoribbak. Az adatok számát tekintve gyakorinak számít még a *-nként*. A raghalmozással keletkezett elemek közül feltűnő az *-st* ritkasága a kései ómagyarhoz képest. A ragok megszilárdultságának megítélésében az adatok számánál nagyobb súllyal esik a latba a raggal alkotott szóalakok száma; eszerint a *-kor* vezet. E rag mutatja egyébként is a legjelentősebb eltérést a kései középmagyarhoz képest: jóval gyakoribbá vált. Kisebb mértékű növekedés tapasztalható a *-ként* és a *-stul/-stül* esetében.

A kései ómagyar korban fölbukkanó elemek közül azonban nem mindegyik esetében beszélhetünk tovaterjedésről és megszilárdulásról. A Tinódi-nál legritkábban szereplők – az *-st* kivételével – inkább a háttérbe szorulás jeleit mutatják, ezek: *-(ig)lan/- (ig)len*, *-né*, *-lag/-leg*. Ezen ragokkal kapcsolatban inkább csak az ómagyar kori keletkezésről és a középmagyar kori visszaszorulásról beszélhetünk. Már a korai példáikban is erősen határozószószzerűek, ami elősegíthette a toldalékként elsorvadásukat. (Vö. KOROMPÁI, 1992: 366–7., ill. l. még a diagramot.)

4. Tinódi műveinek tükrében tehát a korai középmagyar kor névszóragozási rendszerének mozgásban levő elemeiről összefoglalva a következők mondhatók el. A kései ómagyarban regisztrált folyamatok megmutatkoznak a históriás énekekben: az akkor visszaszorulóban levők ezekben is korlátozott használatúak, relatív gyakoriságukat egy-egy hagyományos ragozású helynév gyakorisága befolyásolhatja csupán. A kései ómagyarban megszilárdulóban vagy kialakulóban levők közül a névutói eredetűek tovább haladnak a megszilárdulás útján: gyakoribbak lesznek mind a velük alkotott szóalakok, mind az összes előfordulásuk számát tekintve. Az egyéb alakulású

ragok kevésbé dinamikusan fejlődnek: csak kisebb mértékben nő a gyakoriságuk, kevesebb szóalak kialakításában vesznek részt, és némelyek gyorsan a háttérbe is szorulnak. A grammatikalizálódás folyamatában nagy szerepe van az adverbiumoknak és a névmásoknak, az ezektől való elszakadás, és más töveken való fokozatos terjedés a raggá válás útja. Tinódi énekeiben a megszilárduló ragok esetében ennek a folyamatnak a kezdeti szakasza tapintható ki.

A megszilárdulóban levő névszóragok Tinódi Hoffgreff-féle kiadásában és a kései ómagyar korban

Idézett irodalom:

- BERRÁR JOLÁN 1957: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. NytudÉrt. 13., Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAI KLÁRA 1992: A névszóragozás. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- ZSILINSZKY ÉVA 1992: A névutók. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

Mondatszerkezeti sajátságok vizsgálata napilapok szövegei alapján

Az utóbbi két évtizedben a sajtónyelvről egyre elmélyültebb vizsgálatok jelentek meg, mégis kevés figyelem jutott a grammatikai tényezőknek és a mondat szerkezeti sajátságoknak. Mindenekelőtt tekintsük át az idevágó főbb publikációkat, hogy számba vehessük eredményeiket. Időrendben haladva az első helyre kívánkozik Békési Imre Szövegszerkezeti alapvizsgálatok című kiváló munkája, amely magyar újsághíranyag elemzésével készült. A bevezető fejezetben röviden foglalkozik a szerző a mondat belső megszerkesztettségével, a beépítettséggel is (Békési 1982). Ugyancsak meghatározó mű Róka Jolán Az újságszövegek szerkezeti és stílustipológiája (Róka 1986).

Az 1970-es, 1980-as évek tudományos eredményeit a Nyelvészet és tömegkommunikáció című kétkötetes munka foglalja össze (Grétsy 1985). A maitól mindenben különböző társadalmi, politikai, sajtóbeli viszonyok közepette az átfogó tanulmányok, szakmai elemzések máig ható érvénnyel és ma is hasznosítható kutatás-módszertani példát adva szólnak kisebb részt a nyomtatott, nagyobb részt az elektronikus hírközlő eszközök nyelvi, stilisztikai és – újabb terminussal – pragmatikai vonatkozásairól, a mondat szerkezetéről azonban nem. Más megközelítéssel él a Nyelvművelő kézikönyv, amelynek 1985-ben megjelent 2. kötete a *stílusrétegek* címszó alatt röviden vázolja a publicisztikai stílus általános jellemzőit: „A különféle stílusrétegek közül talán a sajtónyelv áll legközelebb az élet, a mindennapok nyelvhasználatához. Természetesen következik ez a sajtó széles körű kommunikációs szerepéből, a valósággal az élettal való sokoldalú, eleven kapcsolatából, a sajtóbeli közlemények tárgyi és műfaji változatosságából.” A továbbiakban elsősorban szóhasználati és frazeológiai kérdésekről esik szó (NyKk. II. 625–6; 714)) Bencédy József a Sajtókönyvtár sorozatában megjelent Sajtónyelv című kötetében is a szókészlet és a frazeológia problémakörét, valamint a neologizmusokat tekinti a legfontosabbnak. Kiemeli még az egyes sajtóműfajok nyelvezetének jelentős eltérését: a hír, a tudósítás, a kommentár, a vezércikk, a riport, a tárca szó- és kifejezőkészletében, mondat szerkesztésében, stílári eszközzeiben szembevetendő különbségek vannak, de hogy milyenek, arról részletes útmutatást nem kapunk. (Bencédy 1995)

Egy másik gondolat erejéig térjünk vissza a Nyelvművelő kézikönyvhöz: „A sajtó olyan stílust alkalmaz, amely legjobban megfelel a tömegtájékoztatás és tömegbefolyásolás céljának. A sajtónak az áttételezés nyelvi funkcióját kell ellátnia: eltérő műveltségű olvasókat kell tájékoztatnia, egyszerre kell világosan és mozgósító erővel is közölnie a mondanivalót.” (NyKk. II. 713) Milyen lehet általánosságban az a nyelvezet, amely eltérő – olykor igencsak eltérő – műveltségű olvasókhöz kíván szólni? Hipotézisként az egyszerűsítés, egyszerűsödés fogalmát ragadhatjuk ki. Balázs Géza Médianyelv című munkájában már korunkra is érvényes megállapítást tesz: „Az újságírókkal szemben alapkövetelmény, hogy gyorsolvasásra kell fogalmazniuk. Az embereknek nincs idejük végigolvasni, végigértelmezniük a mondanivalót. A gyorsolvasásra fogalmazás óhatatlanul egyszerűsítésekkel jár, de egyúttal a világosságot is igényli.” (Balázs 2000. 218) Mindkét kíváncsi – az egyszerűség (egyszerűsítés), illetőleg a világosság – mondatszerkezeti szempontból értelmezhető és jól levezethető.

A közelmúltban jelent meg Domokos Lajos tankönyve, a Press – A nyomtatott és az elektronikus újságírás elmélete, gyakorlata, amely a különböző sajtóműfajok nyelvi vonatkozásaira szintén nem tér ki, viszont részletesen foglalkozik a szövegpragmatikával (Domokos 2002). További – kutatás-módszertani szempontból is meghatározó – pragmatikai, stilisztikai elemzések készültek a közelmúltban, melyekkel e helyütt nem tisztünk foglalkozni (Jakusné 2002; Tolcsvai 2001).

Áttekintésünkből látszik, hogy az utóbbi időszak sajtónyelvének mondatnani sajátosságait nem tárták föl kellőképpen, ezért e tárgyú elemzésünk új eredményekkel kecsegtet. A vizsgálat céljai a következők:

1. Számszerű adatokkal alátámasztani mindazt, amit a sajtónyelv jellemzőiről az eddigi szakirodalmi tételek megállapítottak.
2. Részletesen bemutatni a nyomtatott sajtó hírnyelvi szövegeinek általános mondatszerkezeti sajátosságait.
3. Összehasonlítani a politikai és a bulvárlapok hírnyelvi szövegeinek mondatszerkezeti sajátosságait.

Mai sajtónk rendkívül sokszínű: megférnek egymás mellett a mértékadó orgánumok, az elkötelezett pártkiadványok, az ismeretterjesztő, a tudományos, a kulturális, a szórakoztató és a bulvárlapok, de helyet követelnek a jó szándékú, de a médiatapasztalatokat olykor nélkülöző civil kezdeményezések, a szubkultúrák termékei, és megjelenhetnek a társadalom egy része szerint nyomdafestéket nem érdemlő irományok. Ennek megfelelően nemcsak a bennük feldolgozott tematika változatos, hanem a műfajok rendszere, a hozzá illeszkedő stílus és nyelvezet. Mindezek miatt nem beszélhetünk egységes sajtónyelvről, és az ezt taglaló útmutatások, tankönyvek, elemzések – mint láttuk – nemegyszer megragadnak az általánosság szintjén, vagy pedig a

bennük foglaltak némileg leegyszerűsítik a valóságot. A sajtó nyelvének, stílusának éppen úgy több rétege van, mint ahogy a lapok is megoszlanak az előbbieket szerint. A különbség érzékeltetése végett két laptípussal foglalkozunk: a minden szempontból fajsúlyosabb politikai napilapokkal és a tömegigényt kielégítő bulvárlapokkal.

A vizsgált cikkek kiválasztása nem véletlenszerűen, hanem meghatározott elvek szerint történt: a tényközlő, eseményleíró műfajokra irányult. A politikai napilapok közül a Magyar Nemzet (MN) október 2-ai számából az első két oldal összes írása (tematikailag bel- és külpolitikai híre, tudósítása), valamint a 9. oldal hosszabb, háromhasábos, ugyancsak belpolitikai tudósítása került bele az elemzésbe. A bulvárlapokból is a bel- és a külpolitikai írásokra szorítkozunk, ezek a lap első négy, valamint utolsó oldalán találhatóak, a Blikk (B) 2003. augusztus 2-ai és minőségi bulvár megjelölésű Színes Mai Lap (ML) 2003. augusztus 7-ei számából. A feldolgozott műfajok: hír, rövidhír, riport, tudósítás. Egyáltalán nem szerepelnek sporthírek, sporttudósítások, glosszák, jegyzetek, hirdetések és apróhirdetések. Az utóbbiakat már csak azért is célszerű elkerülnünk ebben az áttekintésben, mert szövegtani és mondattani jellemzőik igen nagy mértékben különböznek az említett jellegzetes publicisztikai műfajokétól. A glossza és a jegyzet szubjektív hangja nagyobb teret enged a nyelvi változatosságnak, az egyéni és az egyedi formáknak. A sporthíreket és -tudósításokat azok szakzsargon jellege, illetőleg könnyedebb, olykor szlenges hangvétele és fogalmazásmódja miatt nem szerepeltetjük, akár a hirdetéseket és az apróhirdetéseket, amelyek sajátos nyelvezete minden egyéb sajtóműfajtól elüt. Összesen 64 cikkel foglalkozunk, közülük 25 a Blikkben, 23 a Színes Mai Lapban, 16 a Magyar Nemzetben jelent meg. A részletes elemzés előtt tekintsük át a főbb statisztikai adatokat, amelyek igen beszédesek: jól rámutatnak a bulvárlapok és a politikai lapok különbözőségének nyelvi megnyilvánulására.

1. Mondatszerkezeti sajátosságok

a) A korpusz adatai

	Bulvárlap	Politikai
A mondatrészek száma:	375	155
A mondatrészletek száma:	751	381
A szóelőfordulások száma:	4811	3349

b) A részvizsgálatok átlagértékei (kerekítve)**A cikkek átlagértékei**

A cikkek száma:	48	16
Ebből rövidhír (1–3 mondategész):	13	5
A mondategészek átlagos száma cikkenként: (mondategészek/cikkek)	7,8	9,6
A mondategészek átlagos száma cikkenként: (a rövidhírek nélkül)	10,7	14
A mondategységek átlagos száma cikkenként: (tagmondatok/cikkek)	15,6	23,8
A mondategységek átlagos száma cikkenként: (a rövidhírek nélkül)	21,4	34,6
A szóelőfordulások átlagos száma cikkenként: (szóelőfordulások/cikkek)	100	209
A szóelőfordulások átlagos száma cikkenként: (a rövidhírek nélkül)	137	304

A mondatok és mondategységek átlagai

Szerkesztettségi mutató (mondategységek/mondategészek):	2,0	2,45
Telítettségi mutató I. (szóelőfordulások/mondategészek):	12,8	21,6
Telítettségi mutató II. (szóelőfordulások/mondategységek):	6,4	8,79

Az adatok tanúsága szerint számottevő különbség van a bulvár- és a politikai napilapok cikkeinek mondattani sajátosságai között. Az eltérés 20 és 140% között ingadozik, tehát egyértelmű, jelentős és tendenciaszerű. A bulvársajtó írásai sokkal rövidebbek, 20–40%-kal kevesebb mondategészből állnak, mint amit a másik napilaptípusban találunk. Ha az egy cikkre jutó mondategységeket nézzük, tovább nő az eltérés aránya, és a szóelőfordulásokat tekintve pedig elérjük a 100% fölötti különbséget. Tehát nemcsak maguk az írások rövidebbek, hanem az egy mondatra, mondategységre jutó szavak száma is kevesebb. Észrevehető különbség még az is, hogy a bulvárlapokban több a 1–3 mondategészből álló rövidhír, a politikai napilapban viszont 4 mondatos rövidhírek is vannak. A további, részletesebb elemzésben már eltekintünk a rövidhírek adataitól, hogy a valóban összehasonlítható, azonos műfajú és jellegű írások mutatóit ne befolyásolja.

Vizsgálatunkban Deme László mondatszerkezeti sajátosságokat feltáró módszerének főbb elemeit követjük (Deme 1971). Felhasznált munkájában a

közlő próza, a fejtegető próza és a szépirodalom műfajait adatolta, közülük az első áll legközelebb a sajtóbeli műfajokhoz.

a) Szerkesztettségi mutató. A szövegkonstrukciót jól kifejezi a mondat-egységek és a mondategészek hányadosa, a szerkesztettségi mutató. Ez a fontos adat tehát azt jelzi, hogy egy mondategész átlagosan hány tagmondatból áll. A sajtónyelvben a befogadhatóság szempontjából az egyszerű, kevés tagmondatra bomló mondatok tűnnek előnyösebbnek, újabb gondolat újabb mondategészt igényel. A vizsgálat adatai ezt a hipotézist alá is támasztják: a bulvárlapokban viszonylag alacsony értékkel – 2,008 – találkozunk: kevés a többszörösen összetett mondat, és a mondategészek átlagosan két mondat-egységből állnak. Érezhetően különbözik ettől a politikai napilap 2,45-ös átlaga, tehát nagyobb szerepet kapnak a legalább három tagmondatos mondatok. Érdekes mindezt összevetni Deme László adataival: a szerkesztettségi mutató legalacsonyabb értéke nála a közlőprózában 1,88 és 1,99 között ingadozik, más műfajokban viszont 2,4 és 3,5 között változik (i. m. 136–157). Hasonló megállapításokra jutott Mikszáth-szövegek vizsgálatával V. Raisz Rózsa is (V. Raisz 1993. 73). Ezekhez viszonyítva tehát a sajtónyelv valóban a legalsó kategóriába tartozik.

b) Telítettségi mutatók. A telítettségi mutatók a mondat-egészek és a mondat-egységek szóelőfordulásainak átlagát jelzik. A szerkesztettségi mutatóhoz képest jelentősebb különbség adódik a bulvárlapok és a politikai napilapok között, természetesen az előbbieket értékei alacsonyabbak: egy-egy mondat-egész átlagosan 12,8, illetőleg 23,8, egy-egy mondat-egység pedig 6,4, illetve 8,79 szóból áll. Deme vizsgálatában a következőket találjuk: a mondat-egészek telítettségi mutatója 15,67, a mondat-egységeké 8,32 (i. m. 273; 276). Adataink sorában különösen magasnak tarthatjuk a 23,8-es értéket, és ennek okairól alább részletesen szólnunk.

Elemzett szövegeink is alátámasztják Deme Lászlónak azon megállapítását, hogy minél hosszabb a mondat-egész, annál rövidebbek a benne foglalt mondat-egységek, és annál kevesebb szóelőfordulást tartalmaznak. Vizsgálata szerint a mondat-hosszúság növekedése kedvez az ultrarövid (négy szónál rövidebb) mondat-egységek megjelenésének (i. m. 280). A cikkekben az az oka ennek, hogy a többszörösen összetett mondatokban gyakran szerepelnek rövid abszolút főmondatok utalószóval vagy anélkül, alannyal és állítmánnyal, (*X. bejelentette, hogy...; Y. azt nyilatkozta, hogy...; Z. kiállt amellet, hogy...*), módosító mondatrészletet tartalmazó mondatok (*Úgy tűnik...; Valószínű, hogy...; Feltételezhető, hogy...*).

c) Bonyolultsági mutató. A bonyolultsági mutató a mondat-egészekben belül a mondat-egységek kapcsolásainak számát, illetőleg annak átlagát jelzi. Az egyszerű mondatban – mivel egyetlen mondat-egységből áll – nincs kapcsolás, mutatója: 0. A két tagmondatos mondatban egy, a három tagmonda-

tosban kettő a kapcsolások száma, és így tovább. Általános képletnek tekinthetjük, hogy a kapcsolások száma eggyel kevesebb, mint az adott mondatban lévő mondategységek száma. A szöveg mondategészeit kifejező értékek átlaga adja a bonyolultsági mutatót. (Deme 1971. 163) Ezt az adatot kétféleképpen számíthatjuk ki: vagy úgy, hogy figyelembe vesszük az egy tagmondatos (nullás értékű) mondategészeket, vagy pedig úgy, hogy kihagyjuk őket. A korpusz egészére vonatkozó bonyolultsági mutató számához tudnunk kell, hogy mennyi az 1, 2, 3, ...n mondategységből álló mondategészek száma. A két laptípus adatainak összevetése végett tájékoztatásul közöljük a százalékos arányokat is:

	Bulvárlap	Politikai lap
	A mondatok száma – %-a *	A mondatok száma – %-a **
1 mondategység	121 – 32%	28 – 19%
2 mondategység	182 – 48%	60 – 38%
3 mondategység	49 – 13%	45 – 29%
4 mondategység	16 – 4,6%	15 – 9,6%
5 mondategység	6 – 2%	5 – 3%
6 mondategység	1 – 0,4%	1 – 0,7%
7 mondategység		1 – 0,7%

* Százalékos arány a bulvárlapok teljes korpuszán belül.

** Százalékos arány a politikai lap teljes korpuszán belül.

Ezeknek az adatoknak az ismeretében meghatározhatjuk a bonyolultsági mutatót, ami a kapcsolások számának és a mondategészek számának hányadosa. Az első esetben figyelembe vesszük az egy mondategységből álló mondategészeket:

Bulvárlap

$$(121 \cdot 0 + 182 \cdot 1 + 49 \cdot 2 + 16 \cdot 3 + 6 \cdot 4 + 1 \cdot 5) : (121 + 182 + 49 + 16 + 6 + 1) = 357 : 375 = 0,952$$

Politikai lap

$$(28 \cdot 0 + 60 \cdot 1 + 45 \cdot 2 + 15 \cdot 3 + 5 \cdot 4 + 1 \cdot 5 + 1 \cdot 6) : (28 + 60 + 45 + 15 + 5 + 1 + 1) = 226 : 155 = 1,458$$

A második esetben figyelmen kívül hagyjuk az egy tagmondatos mondatokat. Ekkor a bulvárlapok bonyolultsági mutatója 1,405; a politikai lapé 1,779.

A kétféleképpen elvégzett számítás után jellemző adatnak tekinthetjük a kettő százalékosan kifejezett különbségét, ami a bulvárlapok esetében 147% (közel másfélszeres különbség), a politikai lap esetében viszont sokkal kisebb, 122%.

A bonyolultsági mutató mindegyik értéke jelzi, hogy a két napilaptípus mondatszerkezeti sajátosságai határozottan eltérnek egymástól. A kontrollszövegekkel összevetve azt tapasztaljuk, hogy az egy tagmondatos mondategységeket is magában foglaló érték nagyjából hasonló, mint amit Deme László a közlőprózáról megállapított, de lényegesen eltér az egyéb szövegtípusok mutatóitól (Deme 1971. 174). Ugyancsak jelentős a különbség, ha sajtóbeli szövegeink értékeit V. Raisz Rózsa szépprózai adataival vetjük össze (V. Raisz 1993. 76).

Tekintsünk a számok mögé is! Az iménti táblázatban láttuk, hogy a korpuszban mindössze egyetlen példa akadt 7 mondategységből álló mondategészre. A mondatot elolvasva meggyőződhetünk annak bonyolult szerkezetéről: nehezen áttekinthető, a második fele kissé zavaros (*ha ... hacsak ... ha*) – olyan, mint amilyen a témája. (Egy mondaton belül idézőjeles, zárójeles mondategység, illetőleg gondolatjeles kapcsolat.)

Fokozza a törvény használhatatlanságát, hogy konkrét információk megfogalmazása nélkül legfeljebb annyit mondhat a tanár: „baj van a gyerekekkel”, de ha a szülő tovább érdeklődik, a tanárnak hallgatnia kell – hacsak nem szerzi be a tanuló írásbeli felhatalmazását (ha az már megtanult írni).

Hasonlóan szövevényes a második leghosszabb, 6 mondategységből álló mondat: *Csorbul a bizalmi viszony másik része is: amit a pedagógus eddig meg tudott oldani a diákkal és a szülővel folytatott párbeszéd során, abba most – amennyiben érinti a titoktartási kötelezettség – be kell vonnia a gyermekjóléti szolgálatot akkor is, amikor erre nem biztos, hogy szükség lenne.*

A bulvársajtó rövidebb mondatai között is előfordul olyan, amelynek szerkezeti lazaságai az élőbeszédre emlékeztetnek: *Farmerszoknyát is talált az ajándékok között, amely annyira mini, hogy többen azzal cukkolják Anitát, hogy akkora, mint egy sál.* (A második mondategység nem kijelölő jelzői, hanem mellérendelő értékű – „és az annyira mini” –, ezért helyesebb lenne az *ami* kötőszó.)

d) Eigensúlytörvény. Deme László szerint a többszörösen összetett mondatok két terjedelmesebb pillére az első és az utolsó tagmondat, a közbülsők rövidebbek. A napilapok cikkeiben – legalábbis ilyen nagyságú korpuszon – nem mutatható ki ez a szabályosság, éppen ellenkezőleg: meglehetősen nagy a változékonyság a többszörösen összetett mondatok tagmondatai tekintetében. Ez inkább a megfogalmazás esetlegességét, hevenyészett voltát

jelzi, az átgondoltabb megkomponált, megszerkesztett műfajokkal szemben, mint amilyeneket Deme vizsgált.

2. A mondattani sajátosságok különbségének okai

A bulvárlapok és a politikai napilapok mondattani sajátosságainak jól adathozható és tendenciaszerű különbségét az alábbiakkal magyarázhatjuk.

a) A politikai napilapok híryanagában, különösen a protokollhírekben elengedhetetlenül szükséges, hogy a bonyolult fogalmakat is pontosan, egyértelműen és szabatosan nevezzék meg: *az állampolgári jogok biztosa – a polgári titkosszolgálatokat felügyelő miniszter*. Az ilyen – definíciónak is beillő – többszavas megnevezések helyett a bulvárlapok az egyszerűbb, rövidebb, köznyelvi, ám nem hivatalos megjelölést használják: *ombudsman – titokminiszter*.

b) A politikai napilapokban gyakoribbak egy mondat egységben belül a hosszabb mellérendelő szerkezetek, felsorolások nevekkel, beosztásokkal: *Az adatvédelmi biztos, az állampolgári jogok országgyűlési biztosa általános helyettesének és az oktatási jogok biztosának álláspontja az, hogy ... – Kökény Mihály egészségügyi miniszter és Polt Péter legfőbb ügyész tárgyalást folytatott a hálapénzzel kapcsolatban*.

A mellérendelés előfordulhat egy tagmondaton belül több szinten, több szerkezettag között. Példánkban a halmozott névszók közös névutója mindkét esetben a szerkezet végén áll: *A törvény a tanuló védelmét és jogainak kiteljesítését a szülő és a pedagógus közötti bizalmi légkör megteremtése és hármójuk együttműködése helyett a szülő előtti titkolódzással akarja megvalósítani*. (A mondat mellérendelő szerkezetei: 1. halmozott tárgyak, 2. halmozott névutómellékneves jelzők, 3. halmozott helyettesítő v. állapotthatározós szerkezettagok.)

c) A bel- és a külföldi események leírásakor a politikai napilapok nem kerülhetik el a nemegyszer hosszú, többszavas tulajdonnevek – államnevek, hivatalok, intézmények, vállalatok stb. – pontos feltüntetését: Például: *A Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete (PSZÁF) meghosszabbította a K & H Equities Rt. tevékenységének korlátozására vonatkozó határozatát*. (Ugyancsak megfigyelhetjük a hivatalos hangú fogalmazás velejáróját, a terjedősséget, melyből nyelvváltozatbeli és stílusbeli különbség adódik.) – *Nem javasolja a Balaton vízpótlását a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem vízi közmű és környezetmérnöki tanszéke* (11 szavas alanyi rész).

d) A politikai napilapok átgondoltabb, szerkesztettebb fogalmazását jelzi az is, hogy nemcsak felsorolásszerű kapcsolatos mellérendelések fordulnak elő bennük, hanem szorosabb logikai viszonyt (ellentétet, következtetést,

magyarázatot) kifejező bonyolultabb szerkezetek is: (MN7) *Ez utóbbi az, ami a köznyelvben **mentést, tehát** például balesetek helyszínére történő **ki-vonulást, a sérültek ellátását, és azok kórházba szállítását jelenti.*** (A mellékmondatban a halmozott tárgyak közül az elsőhöz következtető tömbként kapcsolódik a 2., 3., 4. szerkezetes együttese: $T_1 \rightarrow (T_2 - T_3 - T_4)$. – (MN14) *Ugyanannyiszor szerepelt 2002-ben a kormányváltást megelőzően a Reggeli, Déli és Esti krónika adásaiban az akkori **ellenzék, azaz az MSZP és az SZDSZ, mint az akkor kormányzó koalíció.*** (A főmondatban az alanynak értelmezőszerű magyarázó utótagja van: $A_1 \leftarrow (A_2 - A_3)$)

3. Kötőszóhasználat az összetett mondatokban

Bizonyos fókig nyelvhelyességi (másrészt viszont fogalmazási) kérdés az összetett mondatok kötőszóhasználatára. Ennek kapcsán két jelenségről kell részletesen szólni: a vonatkozó mellékmondatok gyakori előfordulásáról és a kötőszóelhagyásról, ezen belül főleg a *hogy* törléséről. Mindkét mondat szerkesztési sajátosság nagyon jellemző a vizsgált anyag egészére, és nem csupán egyes szerzőkhöz köthető, hanem jól láthatóan általános jegy, szövegtopológiai sajátosság.

a) A *hogy* kötőszó elhagyása. A Nyelvművelő kézikönyv szerint a *hogy* kötőszó elhagyható sok alanyi és tárgyi mellékmondatból, főképpen ha bennük kérdő névmás vagy névmási határozószó is van (*a levélből nem tűnt ki, [hogy] mikor szállítsuk az árut*), és ugyancsak elhagyható a függő idézetekből (*Apád is mondta, [hogy] milyen hanyag vagy*). (NyKk. I. 878) Sem itt, sem pedig a későbbi NyKsz.-ban nem utalnak a szerzők arra, hogy a kötőszóelhagyás olykor zavaró vagy hibás is lehet, és arra sem, hogy sajtónyelvi jelenség lenne.

A *hogy* kötőszó elhagyásával bővebben foglalkozik a Magyar leíró nyelvtan (Mondattan I.). Itt is első helyen szerepel az ún. beágyazott kérdés (*Azt kérdezte, követik-e/kik követik?*) és a beágyazott felkiáltás esete (*Aggaszt, milyen ostoba filmet játszanak a tévében.*), amelyek végső soron alanyi és tárgyi mellékmondatok. A kérdés bonyolult voltát mutatja, hogy tíznél több további esetet különítenek el a szerzők: pl. beágyazott kijelentő mondat utalószóval, ragos utalószóval, *úgy* utalószóval, *az* utalószóval, valamint kötőszóelhagyás nem igei régens esetén, utalószó nélküli mellékmondatokban, felszólító módú mellékmondatokban, kötőmódú mellékmondatokban, mondatátszövődés esetén stb. (Kálmán 2001. 176–9).

Bővebben érdemes foglalkozni a függő (beágyazott) kijelentő mondatok szerepével. A sajtóbeli példák jelentős részében a kötőszó elmaradásakor a tagmondathatáron szokásos vessző helyébe – igen kifejezően – kettőspont

kerül. Így olyan átmeneti mondatszerkezet jön létre, amely a szó szerinti és a függő idézetek között áll: az idézett szöveg ugyan nem szó szerint, hanem függő mondatként szerepel, ám szerkezetileg – a *hogy* kötőszó hiánya és az utalószó (általános, de nem kivétel nélküli) elmaradása miatt – jobban elkülönül egymástól az idéző mondatnak tekinthető főmondat és az idézetként álló függő kijelentés. A kettőspont ráirányítja a figyelmet a fő mondanivalót hordozó mellékmondatra. Mindhárom vizsgált lapra jellemző, hogy ezt az eljárást igen gyakran alkalmazzák, és rendszeresen előfordul néhány mondaton belül többször is, mint ahogy már első példánkban látjuk:

Szabó Ferenc, a Külügyminisztérium szóvivőjének helyettese lapunkkal közölte: sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudja a híreket. Elmondta: valóban jelen van az az igény, hogy...

Hobo elárulta: most már biztos, hogy...

A bank megírta: nem áll szándékában fizetni.

A főmondatok ritkábban utalószót tartalmaznak, bár ez a megoldás olykor vitatható:

Végül azt találta ki: kedvese vesse alá magát a hazugságvizsgálónak, [és akkor kiderül, ki mond igazat].

A monitoringbizottság adatai azt mutatják: a kormányváltás után a párt szereplése drasztikusan lecsökkent a hírműsorokban.

A kettősponttal való kiemelés nemcsak tárgyi, hanem határozói alárendelésekben is előfordul, itt nem mindig tarthatjuk szerencsésnek:

Varga Mihály felhívta a figyelmet arra: a bevételek tervezett növelése komoly adóemelésekkel jár. Összességében úgy vélte: a bejelentett költségvetés hátrányos a gazdasági élet szereplői számára.

A bíró felhívta a figyelmet: a gyülekezési törvény kimondja, hogy...

A Magyar leíró mondatban nem fogadja el azokat az eseteket, amikor **(a)** a főmondatához vesszővel kapcsolt alanyi vagy tárgyi mellékmondat éléről hiányzik a *hogy* kötőszó: *Elmondta, *Ø elementek nyaralni.* **(b)** A ragos utalószó ki van téve: *Rájöttem arra, *Ø el kell mennem.* **(c)** *Úgy* utalószó főkuosz, kérdő vagy tagadó főmondatban: *Tegnap/Mikor/Nem döntöttek úgy, *Ø elmennek nyaralni./?* **(d)** Az *az* utalószó kötött kötelező vonzat: *Az van/Az történt, *Ø elementek nyaralni.* **(e)** Nem igei régens esetén: *Igazad van abban, *Ø el kéne költözni. Túl fiatal (ahhoz), *Ø megházasodjon.* **(f)** Kötőmódú mellékmondat: *Megtiltottam neki, *Ø elmenjen.* Az iméntiekén kívül vannak még további, egyértelmű szabállyal le nem írható vagy bizonytalan esetek is. (Kálmán i. m.) Sajtónyelvi példáink többsége tárgyi alárendelés:

Itthon bebizonyítottam, Ø orvosi kezelés közben került a szer a szervezeteembe.

Azt állítja, Ø Taylor házában nemegyszer partikra került sor.

Most azt fontolgatja, Øpert indít meghurcoltatása miatt: ...

A kötőszóelhagyás halmozása egy mondaton belül, kettőspont, illetőleg vessző a tagmondathatáron:

Végül azt találta ki: kedvese vesse alá magát a hazugságvizsgálónak, és akkor kiderül, Øki mond igazat.

Felvetette azt is, Øinduljon etikai eljárás azon szülészek ellen, akiről az interneten kiderült: az ellátásért pénzt kérnek.

A *hogy* kötőszó törlésére jellegzetes példa egy 7 mondatos cikk, amelyből 4 esetben hiányzik a kötőszó (ML14: Terézváros nem találja vagyónát). Csak az érintett mondatokat közöljük, némileg rövidítve: *Üres volt a Postabank széfje, így továbbra sem lehet tudni, Øhol vannak a hatodik kerület milliói. Utóbb kiderült, ØIspánky a pénzt még februárban a Postabank Bécsi úti fiókjában helyezte el.[...] Többen úgy vélték, Øa pénz még mindig a bankban hever elzárva. (4) A VI. kerület polgármestere a Színes Mai Lapnak elmondta: Øa széfet már kinyitották...*

A *hogy* kötőszó sajtónyelvi szerepéről megállapíthatjuk: **(a)** legtöbbször tárgyi alárendelésekben fordul elő, amelyeknek gyakran kijelentést tartalmazó rövid főmondatuk van (*állít, bejelent, elárul, elmond, elrendel, ír, javasol, jelez, kérdez, kijelent, megír, mond, nyilatkozik*); **(b)** sokszor az ismétlés elkerülése végett hagyják el; **(c)** gyakran az írásjel és a mondat szerkezet megváltoztatásával, kettőspont alkalmazásával kerülnek el; **(d)** elhagyása a hírnyelvi stílus szövegsajátossága, és oka lehet még a tömörségre, rövidsége való törekvés, az egyszerűsítés.

b) Más kötőszók elhagyása. A kötőszó-elhagyási tendencia nemcsak a *hogy* esetében figyelhető meg. Számos fajtája van, közülük érdekes az egyébként szorosabb viszonyoknak tekinthető magyarázó utótag hiányzó kötőszava:

A szervezők reggel 9 órától egészen 13.30-ig várják az úszókat, a helyszínen már reggel 8-tól nevezhetnek a résztvevők. A versenyen 14 éves kortól bárki részt vehet, [ugyanis] felső korhatár nincs. Az időjárás is a lehető legjobban alakul, [ugyanis] a versenyzőket jótékony hátszél segíti majd.

A palesztinok mindezt keveslik, [ugyanis] szerintük mind a hatezer fogásban lévő palesztint szabadon kell bocsátani.

Idén is kedveztek az égiek Anitának – nem esett az eső. (A kötőszóhiányt gondolatjel tölti ki.)

A kötőszó-nélküliség laza mellérendelést is rejthet:

A főszerkesztő közös megegyezéssel távozik a köztétvétől, feladatait átmenetileg Rudi Zoltán látja el.

A bukott elnök családjának többi tagjára nem vadásznak, Szaddám két lányának és kilenc unokájának Jordánia nyújtott menedéket.

A rendőrség jogszerűen járt el a Kossuth téri tüntetés felosztatásakor; a bíróság elutasította az ezt vitató állampolgári keresetet. (A két tagmondat különálló voltát a pontosvessző kiemeli.)

A mai napon is folytatódnak a számlaegyeztetések: a pénzügyi intézet által először elismert követelések és a jelenleg egyeztetett számlák között jelentős az eltérés. (Kifejtő magyarázó jelleg)

A kötőszóhiány halmozódása egyetlen cikkben (ML9): (1) *Tamás anyjával él, Ø semmilyen kapcsolata nincs apjával. [...]* (2) *Tamás már hetek óta otthon van. (3) Nyilatkozni nem akar, Ø sietve távozik. [...]* (4) *Soha semmilyen gond nem volt vele, Ø kicsi kora óta ismerem. (5) Nem félek, amiért hazajött. (6) Azóta viszont nem láttam, Ø szerintem alig megy valahova. (7) Imre is gyerekkora óta ismerte, Ø odaédesgette magához. (8) Nem tudom, Ø mi történhetett köztük...* Az utolsó esetet, a *hog*y kötőszó elmaradását az előző pontban taglaltuk, a megelőző szövegrészletben viszont más kötőszók hiánya tűnik föl. A szerkesztetlenség jele, hogy három esetet (3., 6., 7.) laza kapcsolatos mellérendelésnek elemezhetünk. Ez azt jelenti, hogy nincs szoros tartalmi-logikai kapcsolat a két tagmondat között, hanem két cselekvés, két kijelentés egymás mellé rendelése, pusztán az időbeli egymásutániség miatt. Az 1. mondat másféleképpen átmeneti: lehet laza kapcsolat, és – kevésbé meggyőzően – talán ellentétes mellérendelés is. A 4. mondat látszólag szintén laza kapcsolatos viszonyt takar, valójában azonban ellipszist rejt: *Soha semmilyen gond nem volt vele, [és ezt tudom, hiszen] kicsi kora óta ismerem.* Az ellipszis itt egy teljes tagmondatra, valamint az azt követő mondat egység kötőszavára terjed ki. Az így kiegészített három tagmondatos mondatban laza kapcsolatos mellérendelés és magyarázó mellérendelés van.

Az utóbbi összefüggő szöveget, valamint a (b) pontba sorolt további példákat áttekintve megállapíthatjuk, hogy a korpuszban alapvető fogalmazási jellemző a laza szerkesztésmód, illetőleg a szerkesztetlenség. A kötőszó gyakori hiánya nem stíluselemnek, hanem inkább fogalmazási modorosság-nak vagy egyszerűsítésnek tekinthető. Emiatt töredezetté, kevésbé összefogottá válik a szöveg, kohéziója tehát gyöngébb, mint a kötőszós szerkesztésmód esetén.

c) Vonatkozó mellékmondatok. Az összetett mondatok kapcsolódási típusainak adatai: a mellérendelés aránya 45%, az alárendelésé 55%, s az utóbbinak közel fele vonatkozó mellékmondat, tehát az összes kapcsolásnak egyharmada. Különösen gyakoriak a jelzői és az értelmező (jelzői és határozói) mellékmondatok:

Szigorú rendőrségi őrizetben tartják Stephane Jousse-t, azt a férfit, aki felelős a... (értelmező jelzői mellékmondat)

Életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték azt a német drogkereskedőt, aki... (kijelölő jelzői mellékmondat)

Meghalt az a férfi, aki tegnap hajnalban Akasztón, kerékpárján egy tehérgépkocsi takarásában át akart haladni a menetirány szerinti jobb oldalra. (kijelölő jelzői mellékmondat)

Elfogták K. Lászlót, aki július 20-án este... (értelmező jelzői mellékmondat)

Halmazódásuk: *Még mindig keresik azt a férfit, aki a gyanú szerint több pénzváltót kirabolt a Balatonon. A rendőrség nyilvánosságra hozta a pénzváltó biztonsági kamerájának felvételét, amely rögzítette a rablást.* (kijelölő jelzői és értelmező jelzői mellékmondat)

A tragédia a múlt hét végén történt, amikor Cantat brutálisan megverte őt. A litván hatóságok azonnal letartóztatták a férfit, aki azóta előzetesben van. (értelmező időhatározói és látszólag értelmező jelzői mellékmondat, valószínűleg mellérendelő értékű alárendelés)

Csak ritkán fordul elő *ami* névmással szerkesztett mellérendelő értékű alárendelés: *A jövő évtől keresletcsökkenéssel kell majd számolni, ami [és ez] hatással lesz az új építkezések alakulására is.*

A jelzői és az értelmezői mellékmondatok szerkezeti sajátossága, hogy a főmondat és a mellékmondat egyaránt bővített, sőt számos bővítményük van. Ilyen szempontból összevethetők az alanyi és a tárgyi alárendelésekkel, amelyek főmondata – mint a 3. a) pontban már láttuk – nem feltétlenül tartalmaz ugyanilyen arányban bővítményeket. Más megközelítésben: a jelzői és az értelmezői mellékmondatokra az információgazdagság a jellemző. Alkalmazásukra éppen azért van szükség, hogy a több bővítménnyel megterhelt szimultán mondat szerkezetet felbontsa kisebb egységekké, jelesül mellékmondatok segítségével.

4. Összegezés

Mondatszerkezeti sajátosságokat bemutató elemzésünkben a főbb tendenciákat emeltük ki, a teljességre nem törekedhettünk. A Mellékletben a 64 felhasznált cikkből csupán 14 adatait részletezzük, mivel a táblázatszerű feldolgozás meglehetősen helyigényes. Másféle, részben statisztikai vizsgálatokkal tovább árnyalható a sajtónyelvről alkotott kép. A 2. számú mellékletből kitűnik például, hogy a mondatok kapcsolódásának elemzése révén további hasznos tipológiai megállapításokat tehetünk. Itt csak az összetett mondatok főkapcsolását elemeztük, eltekintettünk az összes kapcsolás vizsgálatától, a mellé- és az alárendelések fajtájának pontosabb megnevezésétől. Érdemes figyelmet szentelni a laza mellérendeléseknek, a szervesen mon-

datrészeknek, az egyszerű és az összetett mondat határsávjába tartozó mondategységeknek és más sajátosságoknak. Így is kitűnik azonban, hogy a két laptípus milyen sok tekintetben eltér egymástól. Bizonyíthatónak tekinthetjük azt, hogy a bulvárlapok mondatszerkezete egyszerűbb, kevésbé bonyolult, mint a politikai lapoké. A mondatok, a szövegek, a cikkek rövidebbek, könnyebben áttekinthetők, könnyebben felfoghatók, így sokkal szélesebb közönség képes befogadásukra.

Mellékletek

(1/a) A szóelőfordulások* száma tagmondatonként, mondatonként, cikkenként

Bulvárlap – részlet

A cikk száma	A mondat száma	A szavak száma tagmondatonként	A szavak száma mondatonként	A szavak száma cikkenként
1.	1.	5 – 12 – 9 – 5	31	49
	2.	7 – 6 – 5	18	
2.	1.	3 – 8 – 3 – 11	25	50
	2.	7	7	
	3.	2 – 16	18	
3.	1.	14 – 2 – 9	25	61
	2.	5 – 6	11	
	3.	18 – 7	25	
4.	1.	13	13	62
	2.	11 – 4	15	
	3.	12	12	
	4.	1 – 2 – 8	11	
	5.	6 – 5	11	
5.	1.	15	15	59
	2.	12	12	
	3.	11	11	
	4.	2 – 3 – 11 – 5	21	
6.	1.	12 – 8	20	142
	2.	5 – 8 – 12	25	
	3.	2 – 6	8	
	4.	9 – 12	21	
	5.	2 – 3 – 10	15	
	6.	6 – 5	11	
	7.	4 – 7	11	
	8.	4 – 4 – 7 – 5	20	
7.	1.	11 – 7 – 5 – 7	30	16
	2.	12 – 12	24	
	3.	12 – 3 – 8 – 8	31	
	4.	5 – 4 – 7	16	

5.	4 – 5 – 1 – 3 – 5	18	
6.	1 – 3 – 2 – 8	14	
7.	9 – 6	15	
8.	10 – 12	22	
9.	4 – 9	13	
10.	13 – 7	20	
11.	7 – 8	15	
12.	9	9	
13.	13	13	
14.	5 – 7	12	
15.	3 – 4	7	
16.	11	11	
17.	6 – 5 – 5	16	
18.	6 – 3	9	
19.	5 – 5	10	306

* A táblázatban a *szóelőfordulásokat* röviden *szavaknak* nevezzük.

(1/b) A szóelőfordulások* száma tagmondatonként, mondatonként, cikkenként

Politikai napilap – részlet

A cikk száma	A mondat száma	A szavak száma tagmondatonként	A szavak száma mondatonként	A szavak száma cikkenként
1.	1.	12	12	32
	2.	8 – 12	20	
2.	1.	17	17	58
	2.	12 – 22	34	
	3.	7	7	
3.	1.	7 – 10 – 2 – 5	24	63
	2.	10 – 4	14	
	3.	6 – 6	12	
	4.	3 – 10	13	
4.	1.	16 – 3 – 12	31	
	2.	12 – 7 – 3	22	
	3.	28	28	
	4.	14	14	
	5.	8 – 9 – 8	25	

	6.	8-7-7-6	28	
	7.	3-9-12	24	172
5.	1.	6-4	10	
	2.	8-8	16	
	3.	1-9-3-5-3	21	
	4.	16-2	18	
	5.	7-7	14	
	6.	1-8	9	
	7.	7-8	15	
	8.	4	4	
	9.	5-3-5-4	17	
	10.	1-10-10	21	145
6.	1.	15	15	
	2.	7-15-2	24	
	3.	16-4-12	32	
	4.	3-16	19	
	5.	8	8	
	6.	10-6	16	
	7.	6-7	13	
	8.	1-9-10	20	
	9.	10	10	
	10.	8-6	14	171
7.	1.	4-15	19	
	2.	9-23-10	42	
	3.	9	9	
	4.	11-20-9	40	
	5.	6-19-5	30	
	6.	5-10-10-4	29	
	7.	16-10-12-4	42	
	8.	2-17	19	
	9.	8-21-16	45	
	10.	11-11-4	26	
	11.	7-12-9	28	
	12.	2-11	13	
	13.	6-6-6-4	22	
	14.	9-14	23	
	15.	12-4-8-5	29	
	16.	9-31	40	
	17.	9-4	13	
	18.	12-8	20	
	19.	7-6-10	23	
	20.	3-6-10	20	

21.	5 – 11 – 16	32	
22.	17 – 7	24	
23.	4 – 10 – 4 – 5 – 5 – 8 – 5		41
24.	3 – 9	12	
25.	8 – 8 – 8	24	
26.	7 – 15 – 10 – 5 – 4 – 3	44	
27.	4 – 9 – 11	24	
28.	9 – 4 – 6	19	
29.	11 – 9	20	
30.	2 – 2 – 7 – 7	18	
31.	4 – 5 – 16	25	
32.	5 – 14 – 2	21	
33.	4 – 11 – 6	21	
34.	5 – 4 – 7 – 2	18	
35.	7 – 20	27	
36.	6 – 13	19	
37.	6 – 7 – 10	23	943

* A táblázatban a *szóelőfordulásokat* röviden *szavaknak* nevezzük.

**(2. a) A mondategységek és a mondategészek száma,
a mondatok főkapcsolásának típusa***
Bulvárlap – részlet

A cikk száma	A mondatok tagmondatainak száma és a főkapcsolás típusa	A mondategészek száma	A mondategységek száma
1.	4a – 3m	2	7
2.	4a – 1 – 2a	3	7
3.	3a – 2m – 2ml	3	7
4.	1 – 2m – 1 – 3m – 2m	5	9
5.	1 – 1 – 1 – 4a	4	7
6.	2a – 3a – 2a – 2a – 3a – 2m – 2a – 4m	8	20
7.	3a – 2v – 4v – 3a – 5a – 4a – 2a – 2a – 2m 2m – 1 – 1 – 2m – 2m – 1 – 2v – 2a – 2m 2v	19	44

**(2. b) A mondategységek és a mondategészek száma,
a mondatok főkapcsolásának típusa***
Politikai napilap – részlet

A cikk száma	A mondatok tagmondatainak száma és a főkapcsolás típusa	A mondategészek száma	A mondategységek száma
1.	1 – 2m	2	3
2.	1 – 2m – 1	3	4
3.	4a – 2a – 2m – 2v	4	10
4.	3v – 3v – 1 – 1 – 3m – 4v – 3m	7	18
5.	2m – 2m – 5a – 2m – 2m – 2a – 2v – 1 – 4a – 3a	10	25
6.	1 – 3m – 3v – 2a – 1 – 2m – 2v – 3a – 1 – 2m	10	20
7.	2a – 2v – 1 – 3a – 3a – 3v – 4v – 2a – 4v – 3a – – 3a – 2a – 4a – 3a – 3m – 2a – 2a – 3a – 3a – 3a – 2m – 7m – 2a – 3a – 6v – 2m – 3a – 2a – 4a – 3a – 3a – 3a – 4v – 2m – 2a – 3v	37	108

Rövidítések a (2/a-b) táblázatokban: *a* = alárendelő főkapcsolás, *m* = mellérendelő főkapcsolás, *ml* = laza mellérendelő főkapcsolás, *v* = vonatkozó mellékmondatos alárendelő főkapcsolás

Irodalom

- Békési Imre 1982. Szövegszerkezeti alapvizsgálatok. Nyelvészeti Tanulmányok sorozat 20. sz. Akadémiai Kiadó.
- Bencédy József 1995. Sajtónyelv. Sajtókönyvtár sorozat. Sajtóház Kiadó.
- Deme László 1971. Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Domokos Lajos 2002. Press. A nyomtatott és az elektronikus újságírás elmélete, gyakorlata. Teleschola, Budapest
- Grétsy László (szerk.) 1985. Nyelvészet és tömegkommunikáció. I–II. kötet. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Jakusné Harnos Éva 2002. A nyomtatott sajtó hírei a diskurzuselemzés szemszögéből. Magyar Nyelvőr 142–56.
- Kálmán László (szerk.) 2001. Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kemény Gábor 1989. Milyen címen? Címzavakban a sajtónyelvi címadásról. In: Szaknyelvi kalauz. Szerk.: Bíró Ágnes. Gondolat Kiadó. 101–133.
- NyKk. = Nyelvművelő kézikönyv I–II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó. 1980–1985.
- NyKsz. = Nyelvművelő kézisótár. Főszerk. Grétsy László és Kemény Gábor. Auktor Kiadó. 1996.

- Róka Jolán 1986. Az újságszövegek szerkezeti és stílustipológiája. Akadémiai Kiadó.
- V. Raisz Rózsa 1993. A Mikszáth-elbeszélések mondatszerkesztése. In: Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tanulmányok a magyar nyelvről. 59–82.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. Két napihír összehasonlító stílusérték-vizsgálata. Magyar Nyelvőr 299–318.

Az intézménynévadás és -írás újabb jellemzői

1. Hajdú Mihály az Általános és magyar névtan című kötetében a tulajdonnevet ekképpen definiálja: „**Tulajdonnév az a nyelvi jel, amelyet alkotója (s ez lehet több személy, grémium is) egy valami (objektum: személy, hely, állat, tárgy, dolog, fogalom stb.) vagy egy összetartozó csoport (emberek, állatok, földrajzi helyek, tárgyak, dolgok, fogalmak stb.) azonosítására hoz létre, s azt általában kisebb-nagyobb közösség elfogadja, használja, a nyelvtudomány pedig a közszavaktól való megkülönböztetését (a magyarban nagybetűs helyesírását) elhatározza**” (2003: 58).

A személy- és a földrajzi nevekhez viszonyítva az intézménynevet ugyanolyan új keletű tulajdonnévfajtaként tartják nyilván a különféle nyelvtani rendszerezések, valamint a tankönyvek és a helyesírási szabályzatok, mint a márkanéveket, a különböző (egyedi, illetve állandó) címeket és a díjak, kitüntetések nevét.

J. Soltész Katalin A tulajdonnév funkciója és jelentése című könyvében ezt írta az intézménynevekről: „A társadalmi, gazdasági, politikai, igazgatási, szociális, kulturális és egyéb intézmények elnevezéseit csak újabban sorolják a tulajdonnevek közé. Voltaképpen a tulajdonnév-kategória határához közeledünk ezek vizsgálatával, hiszen az intézménynevek jelentékeny része közszói kapcsolat, amelyben semmi – hagyományos értelemben vett – „tulajdonnévszerű” nincs, még nagybetűs írásmódja is önkényesnek látszik...” (1979: 95).

Hajdú Mihály jó néhány évvel később Magyar tulajdonnevek című kötetében már másképp vélekedik ugyanerről: „Az intézmény fogalmát nagyon nehéz körülhatárolni, mert idetartoznak az államszervezet, a kulturális és gazdasági élet minden legális vagy csak önszerveződésből működő, néhány emberből vagy több osztályból, csoportból álló spontán vagy szabályok szerint működő egységei. Intézmény tehát az Országgyűlés, valamennyi minisztérium, annak minden főosztálya, alosztálya és csoportja, minden egyetem, közép- és általános iskola, kultúrház, mozi, utazási iroda, vadásztársaság, futballcsapat és ifjúsági egyesület, talán még a Fény utcai galéri is, bár ezt már sokan nem fogadják el intézménynek” (1994: 68). Ennek következtében

jelentősen kitágul az intézmény fogalmának a köre, és igen nehéz a számtalan jelentésű és felépítésű névanyagból egy rendszert kialakítani.

A Magyar értelmező kéziszótár második, átdolgozott változata szerint az *intézmény* legfontosabb jellemzői a következők: „Valamely közösségi célra létesített, bizonyos személyi kerettel rendelkező társadalmi vagy állami szervezet” (2003: 572—573). A *cég* mint szinonim fogalom így értelmezhető: „1. Ipari, kereskedelmi (magán)vállalat. *Ker* Ennek bejegyzett neve” (2003: 165).

Az AkH. 1954.-ben a 261., 262., 263. és a 264. szabálypont foglalkozik az intézménynevek alapformáival és toldalékolásukkal. Ezzel szemben az AkH. 1984.-ben a 186., 187., a 188. (négy alponttal), a 189. (négy alponttal), valamint a 190., 191., 192. pont tárgyalja ezt a témát. A szabálypontok szaporodása azt jelenti, hogy mivel az intézménynévanyag a múlt század hatvanas éveitől kezdve jelentősen gazdagodott, ennél fogva egyre több, szabályozásra váró rész kérdés merült fel az eltelt harminc év alatt, 1954 és 1984 között. Az MTA Helyesírási Bizottságának a 11. kiadású szabálygyűjtemény összeállításakor az egyik fontos feladata az volt, hogy az addig érvényben lévő előírások helyett – mivel azok nem segítették elő az egységességet a mindennapi írásgyakorlatban – új elvet dolgozzanak ki. Az azóta eltelt húsz év azt bizonyítja, hogy az elemek nagybetűs jelölését jóval könnyebb volt elfogadtatni, mint korábban (1954-ben) a lényeges és a lényegtelen elemek megkülönböztetését.

2. Az 1989-es év nemcsak a politikai-gazdasági életben, hanem az intézménynevek történetében is fontos évszám. A rendszerváltozás következtében ugyanis a társadalmi, gazdasági tevékenységekhez kötődő névanyag jó része értelem szerűen elavult, hiszen a szocialista, illetve egyéb állami cégek többségükben vagy teljesen megszűntek, vagy kisebb-nagyobb mértékben átalakultak. A magánosítással összhangban napról napra új elnevezések láttak napvilágot, például a hihetetlenül sok korlátolt felelősségű társaság és a jóval kevesebb betéti, valamint részvénytársaság.

Az intézmény-névállományban mindenkor volt egy kisebb töredéke, amely huzamosabb időn keresztül megőrizte eredeti formáját, pl.: *Magyar Állami Operaház, Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia, Magyar Nemzeti Múzeum, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Dobó István Vármúzeum*.

Mára az intézménynevek tulajdonnévi jellege megerősödött, a névanyag szemlátomást gazdagodott és differenciálódott. Öröndetes, hogy a rosszul megszerkesztett névformákon kívül mintaszerű, az elvárásoknak megfelelő alakulatok is láthatók az igényes névadók jóvoltából a cégtáblákon, pecséteken, pl.: *Gazdabolt, Mátra Lux Világítástechnikai Szaküzlet, Heves Megyei Tűzeléstechnikai és Kéményseprő Vállalkozó Korlátolt Felelősségű Társa-*

ság, *Cinóber Kereskedelmi Korlátolt Felelősségű Társaság, Örökláng Temetkezési Vállalkozás, Ózon Hotel, Abasári Oltványtermesztő és Borászati Szövetkezet, Kazánkémia Kazánjavító Szövetkezet, Fürjes Kellékház Korlátolt Felelősségű Társaság, Kereskedjünk Együtt Korlátolt Felelősségű Társaság.*

A márkanevekhez hasonlóan az intézménynevekbe is egyre több idegen szó épül be, bár ezt törvényes eszközökkel is próbálják a szakemberek megakadályozni. Nem véletlenül foglalkozott a kérdéssel még az Országgyűlés is. Megszületett a határozat, hogy kötelező a cégtulajdonosoknak az idegen szavak magyar megfelelőjét is feltüntetni a feliratokon, cégtáblákon. Nehezen lehet dicséernünk az olyan neveket, melyek számtalan kiejtési és helyesírási nehézséget vetnek fel. Az effajta elnevezések soha nem lesznek széles körben ismertek, népszerűek, hiszen szűk szakmai csoportokban használatosak jobbára, pl.: *Door-System Korlátolt Felelősségű Társaság, Telemontázs Betéti Társaság, Nutra-Wawe Korlátolt Felelősségű Társaság, Urmet Domus Hungaria Korlátolt Felelősségű Társaság, Euro-Immobilien Daten Service.* Az ilyen cégek többsége gyakran tisztavirág-életű, mire megjegyezzük a nevüket, már az intézmény – például felszámolás miatt – nem létezik.

A cégbírósgai bejegyzések, az Arany Oldalak, illetve a megyei és városi cégjegyzékek tanúsága szerint sokféle típusú intézménynév van mindennapi használatban. A változékonyság mindenekelőtt az egyedítő elemet és a műfajjelölő szót jellemzi, tehát ezek cserélődtek ki leggyorsabban 1989-ben. A régieket (*Lenin, Ho Si Minh, Gagarin, Tyitov* stb.) felváltották a kor ízlésének jobban megfelelő tulajdonnevek (*Corvin János, Szent István, Boldog Apor Vilmos, Szent Gellért, Sancta Maria, Eszterházy Károly* stb.).

Az új cégnevek egy része „arctalan”, egyetlen szó nem tájékoztat az ott folyó tevékenységről, pl.: *Pro-Ba-Gó Korlátolt Felelősségű Társaság, Pro-Száz Betéti Társaság, Ve-Mix 300 Korlátolt Felelősségű Társaság, Ju-Ma Betéti Társaság.* A *Sa-Ho-Ka Korlátolt Felelősségű Társaság* névről például csak hosszas utánajárással deríthető ki, hogy a *Sa Sajóecseg* nevének első szótagja, a *Ho* a *homok*, a *Ka* pedig a *kavics* szó kezdő szótagja, mivel a cég ezen anyagok szállításával foglalkozik. Helyismeret és egyéb információ híján nehezen tudunk bármit is kezdeni az effajta rövidített, szótagokból, számokból álló, egyáltalán nem névszerű alakulatokkal.

1945 előtt igen gyakori volt, 1945 és 1990 között az állami tulajdonviszonyok miatt jelentősen háttérbe szorult, és ma a magáncégek világában újra közkedvelt az a névszerkezet, amelynek élén a tulajdonos neve egyedít. Ehhez a szerephez – mint a példák többsége mutatja – elegendő a családi névelem. Pl.: *Zombori Pékség; Balázs Szerszámház és Szerviz; Holló Édes-ségbolt; Major Fogadó és Lovasudvar; Simon Bútoripari Korlátolt Felelősségű Társaság; Madarász Szerelvénykereskedelem; Faragó Reklámstúdió;*

Béres Utánfutó Betéti Társaság; Bárczi Gipszkarton-kereskedés; Kovács Kaputechnika; Balácsi Árnýékolástechnika; Kovács Hűtő- és Klímaszerviz. A Csányi Betéti Társaság, a Sipos Betéti Társaság és a Rabóczki 2001 Korlátolt Felelősségű Társaság példák nem elég szerencsések, hisz csak a tulajdonost nevezik meg, de a tevékenységi körükről nem tájékoztatnak. Helyismeret nélkül nem sokat tudunk velük kezdeni.

Ha a mai intézménynév-adási szokásokat vizsgáljuk, feltétlen szólnunk kell többek között a *centrum*, *center*, a *stúdió* és a *Bau* idegen szavak túlságosan gyakori, sokszor teljesen indokolatlan használatáról.

A *centrum* szónak Bakos Ferenc szótárában (2002) a feltüntetett öt jelentése közül a másodikként bemutatott 'központ' a leginkább elfogadható, a *center* két jelentése közül pedig csak a második, azaz a 'bevásárlóközpont; üzletház', mely miatt bekerülhet egy összetételbe. Természetesen az idegen szavak helyett kívánatosabb lenne a magyar megfelelőjüket használnunk, hisz akkor mindenki számára érthetőek volnának. Legtöbbször jelentésük és stílushatásuk miatt sem illenek egyáltalán a magyar intézménynevekbe, pl.: *Csempecentrum, Lakókocsicentrum Korlátolt Felelősségű Társaság, Karniscentrum, Babacentrum, Kerékpárcentrum, Kályha- és Kandallócentrum, Fürdőszobacentrum, Emil Frey Autócentrum, Gigant Konyhabútorcenter, Vőfélycentrum*.

A *stúdió* idegen eredetű szó jelentéseit a Bakos Ferenc-szótár ekképp sorolja fel: „1. műterem 2. filmek készítésére szolgáló műterem 3. rádióműsor/televízióműsor felvételére és közvetítésére szolgáló, műszakilag is kellőképpen felszerelt helyiség 4. művészek kísérletező köre 5. (a reneszánsz idején) könyvtárszoba, dolgozószoba” (2002: 614). Azaz egyetlen olyan jelentés sem létezik, amely alapján elfogadhatónak tarthatnánk pl. a *bútorstúdió*, *konyhastúdió* összetételeket. Az értelmező szótár nemrég megjelent, átdolgozott változata sem ad újabb jelentést. Ennek ellenére egyre gyakrabban előfordul műfajjelölő szóként az intézménynévszerű elnevezésekben: *Konyhalux Bútorstúdió, Fantázia Konyhastúdió, DI-ZÉ Konyhabútor-stúdió, Denke Kandalló Stúdió Betéti Társaság*.

A *Bau* német eredetű, több jelentéssel bíró szó ('épület', 'építés', 'építmény') az építőipari cégnevekben bukkan fel: *Hexa-Bau Építőipari Kivitelező és Fővállalkozó Korlátolt Felelősségű Társaság, Bau-Sop Építésszerelési és Szolgáltatási Betéti Társaság, Fischer-Bau Ingatlanforgalmazó Építőipari és Kereskedelmi Korlátolt Felelősségű Társaság, Bau-Fix Építő-vállalkozó Korlátolt Felelősségű Társaság*.

Az utóbbi évtizedben egyre több vegyesvállalatot alapítottak közösen magyar és külföldi befektetők. A nemzetközi céghálózatukban szereplő magyar cégnevekbe valószínű a megkülönböztetés végett került be a fontos földrajzi név, a *Hungária, Hungary* elem, pl.: *Visimpex-Hungary Korlátolt*

Felelősségű Társaság, Hungary Kötőelem-nagykereskedés, VSTR-Hungária Budapest 31. Általános Építési Vállalkozó Korlátolt Felelősségű Társaság, Hasit-Hungária Festék- és Vakolatgyártó Korlátolt Felelősségű Társaság, Ilka-Hungária Korlátolt Felelősségű Társaság, GT—Hungary Korlátolt Felelősségű Társaság, West Hungary Nyomdai Centrum Betéti Társaság.

3. Helyesírásunktól idegen, újabban gyakran tapasztalható szokás kezd elterjedni, mely szerint az egyedítő elemet, fantázianevet fontossága és a név többi részétől történő elkülönítése végett következetesen csupa nagy nyomtatott betűvel írják, de a többi elemnek csak a kezdőbetűje nagy. Pl.: *EURO-DEPO Vámügyi és Logisztikai Szolgáltató Korlátolt Felelősségű Társaság, ÉSZAK-TRANS Fuvarozó és Kereskedelmi Szolgáltató Korlátolt Felelősségű Társaság, AGROMETÁL Műszaki Innovációs és Kereskedelmi Korlátolt Felelősségű Társaság.* Még szembetűnőbb a hiba a rövid nevek esetében: *POLCTÁR Korlátolt Felelősségű Társaság, GÉPJAVÍTÓ Korlátolt Felelősségű Társaság.* Nem szerencsés egy néven belül kétféle írásmódot alkalmazni, a név egyenetlen írásképe zavaró. Az okokat keresve talán az is magyarázat lehet, hogy az egyedítő elem fontos szerepét még így, vizuálisan is kifejezésre akarják juttatni. A figyelemfelhívás eszköze lett a nagybetű.

A névadók és névhasználók valószínűleg ismerik azt a szabályt, hogy a köznévi *korlátolt felelősségű társaság, a betéti társaság és a részvénytársaság* mozaikszói formában (*kft., bt., rt.*) bekerülve egy intézménynévbe, nagy kezdőbetűvel írandó (lásd 187. pont). Pl.: *Bodrogolasi Rugógyártó Kft., Pénzjegynyomda Rt.* Ha viszont a mozaikszó minden betűje nagy lesz, az hibás megoldás, pl.: *Pénzjegynyomda RT., Zöldülő Parképítő BT.* Ezzel szemben a szabályzat is megengedi, hogy reklámcélből az egész nevet cégtáblákon, illetve egyéb kiemelt helyzetben csupa nagybetűvel írjuk. Pl.: *KŐFARAGÓ ÉS MŰKŐIPARI SZÖVETKEZETI KFT., ELSŐ PESTI MALOM- ÉS SÜTŐIPARI RT., HIDROTERM SZIVATTYÚSZERVIZ BT.* Az előbbi igen gyakori, leginkább javasolt írásmódon kívül (*Diósárok Kereskedelmi Kft.*) az utóbbi még elfogadható, de ritkábban éljünk vele!

Megemlítendő továbbá az is, hogy az Akadémiai Kiadó által 1999-ben megjelentetett Magyar helyesírási szótár a vegyesvállalat összetételt tartja helyesnek a korábbi *vegyes vállalat* szó szerkezettel szemben. A két szó jelentése már összeforrott, és együttesen egy vállalatfajtát jelöl, mint a *kisvállalat, mamutvállalat, leányvállalat, építővállalat, kiadóvállalat* stb. Egyre több elnevezésben megtaláljuk műfajjelölő szóként, és követnünk kell a szótár előírásait.

Helyesírásunkban eddig ismeretlen, más nyelvekből hozzánk került példák hatására egyre többször látjuk: egyetlen szón belül két nagybetű bukkan fel. Valószínűleg reklámcélből például szóösszetételekben az utótagot vagy máskor egyszerű szóban egy fontos szórészt (*computer* helyett *com* és

compu) szeretnének ezzel a módszerrel kiemelni. Pl.: *IrisBus Korlátolt Felelősségű Társaság, InterCom Nemzetközi Kulturális Szolgáltató Betéti Társaság, Plasztiprint Filmnyomó Üzem és Szitaszaküzlet, SunTherm Fűtéstechnika, TipoColor Tipográfiai, Reklámgrafikai és Kereskedelmi Betéti Társaság.*

Nyelvi leleményről, játékoságról árulkodnak a szabályostól szintén eltérő olyan formák, melyekben váltakoznak a kis- és a nagybetűk: *ConTacTrade Kereskedelmi Korlátolt Felelősségű Társaság, EGÉSZSÉGEMÉrt Szaküzlet, TechnoNET RIB Képviselet, TENTimpex Korlátolt Felelősségű Társaság, GRAFIRKA Reklámgrafikai Betéti Társaság.*

4. A következőkben olyan intézményneveket vizsgálunk meg kissé részletesebben, melyeknek az a közös jellemzőjük, hogy az egyedítő elem nem csupán egyetlen, hanem két (vagy több) szó, és ezek kötőjellel kapcsolódnak egymáshoz. A különféle névgyűjtemények tanúsága alapján megállapítható, hogy egyre kedveltebbek az ilyen felépítésű nevek az utóbbi időben.

Adó-Adószakértő és Könyvvizsgáló Korlátolt Felelősségű Társaság

A mindennapi életben gyakran használatos, szélesebb körben előforduló elnevezésekben két köznévként kerül egymás mellé egyedítés céljából, pl.: *Ács-Gép Korlátolt Felelősségű Társaság, Drót-Száll Korlátolt Felelősségű Társaság, (szállítással foglalkozó cég), Mester-Nívó Építőipari Szolgáltató Korlátolt Felelősségű Társaság, Üveg-Ásvány Bányászati Ipari Korlátolt Felelősségű Társaság, Zár-Vasalás '97 Szerszámkereskedelmi Részvénytársaság, Adó-Ügyes Korlátolt Felelősségű Társaság.*

Transzport-Beton Korlátolt Felelősségű Társaság

Ennek a névcsoportnak az a jellemzője, hogy az egyedítő elemek egyike idegen szó. Ez jelentésével utalhat a cég tevékenységére, más esetben például a mellette álló magyar szó idegen nyelvű változata. Pl.: *Grand-Ács Korlátolt Felelősségű Társaság, Kvarc-Mineral Építőanyag-gyártó Korlátolt Felelősségű Társaság, Man-Lift Mérnöki, Kereskedelmi és Szolgáltató Korlátolt Felelősségű Társaság, Metál-Légtechnika Korlátolt Felelősségű Társaság, Gép-Coop Betéti Társaság, Liget-Sped Fuvarozó Korlátolt Felelősségű Társaság, Pillér-Trade Betéti Társaság, Szféra-Tect Szakkivitelező és Kereskedelmi Korlátolt Felelősségű Társaság, Daru-Masters Daruzási és Szolgáltató Korlátolt Felelősségű Társaság.*

Uniform-Top Munkaruházati Korlátolt Felelősségű Társaság

Egyre kedveltebbek az olyan nevek, melyekben idegen szavak egyedítenek ugyan, de a név többi eleme kellőképpen tájékoztató jellegű. Pl.: *Biovital-Melissa Egészség- és Wellness-központ, Multi-Fragment Mérnökiroda Korlátolt Felelősségű Társaság, Watt-Trans Elektronikai és Kereskedelmi Betéti Társaság, Iso-Color 2000 Kereskedelmi Korlátolt Felelősségű Társaság, GB-Trade Műszaki, Kereskedelmi Korlátolt Felelősségű Társaság.*

Tejszolg-Szentes Korlátolt Felelősségű Társaság

A földrajzi nevek egy-egy intézménynév élén állva fontos identifikáló szerepben megnevezik a telephelyet, hogy hol működik az intézmény. Pl.: *Autó-Fehérvár Korlátolt Felelősségű Társaság, Épgép-Duna Építőgépgyártó Korlátolt Felelősségű Társaság (Mohácson van), Duna-Fa 3000 Betéti Társaság, Fót-Gép Korlátolt Felelősségű Társaság, Eger-Team Mérnöki Iroda Tervező, Gyártó és Szolgáltató Korlátolt Felelősségű Társaság, Pannonbau-Budapest Építőipari és Kereskedelmi Korlátolt Felelősségű Társaság, Szabolcs-Szer-Ker Szerelőipari Kivitelező és Kereskedelmi Korlátolt Felelősségű Társaság, Nyírség-MÉH Korlátolt Felelősségű Társaság, Pilis-Invest Ingatlanbefektetési Szövetkezet.*

Nehezebb a *Nyír-Intarzia Betéti Társaság* alakulatban felismerni a *Nyírség* tájnévet, a *Csaba-Pólus Korlátolt Felelősségű Társaság* elnevezésben a *Békéscsaba* városnevet és a *Dombó-Csavar Betéti Társaság*-ban *Dombóvár* nevét vagy a *Hód-Agroszer Gépszerelő és Kereskedelmi Korlátolt Felelősségű Társaság* cégnévben *Hódmezővásárhely* rövidített alakját.

Németh-Fa Korlátolt Felelősségű Társaság

Az előző típustól eltérően itt a cégtulajdonos neve áll egyedítés céljából egy-egy alakulat élén, a mellette álló szó bemutatja a jellemző terméket. Pl.: *Matics-Kerek Betéti Társaság, Jeney-Korrofob Korlátolt Felelősségű Társaság, Pap-Glas Betéti Társaság, Kunplast-Karsai Részvénytársaság, Vértes-Kereskedőház, Vincze-Text Korlátolt Felelősségű Társaság, Róna-Féketét Korlátolt Felelősségű Társaság.*

A hat-hét évtizeddel korábban népszerűnek számító névszerkezetek (*Kerkai és Társa Betéti Társaság*, valamint a *Rácz és Fiai Korlátolt Felelősségű Társaság*) mára kissé háttérbe szorultak, kevésbé népszerűek.

Több cégtulajdonos esetében jó megoldásnak bizonyul a két név összekapcsolása, pl.: *Dombrádi—Mohos Korlátolt Felelősségű Társaság, Koós—Weber Anyagmozgató és Gépesítő Korlátolt Felelősségű Társaság.*

A *Fa-Go Farkas és Gomola Szakipari Korlátolt Felelősségű Társaság* típusú név azért fogadható el, mert a személyneveknek nemcsak a rövidített változata, hanem a teljes családi névelemek is jelen vannak.

Bála-Gála

A kisebb, mindössze néhány főt foglalkoztató gazdasági társulások, kisebb-nagyobb csoportok, de időnként korlátolt felelősségű, illetve betéti társaságok is olykor humoros jelentésű vagy épp nagyon találó, nyelvi játékos-ságot is mutató egyedítő elemeket választanak. Pl.: *Árgus-Security Vagyonvédelmi Korlátolt Felelősségű Társaság*, *De-Jó Korlátolt Felelősségű Társaság*, *Hipp-Hopp Költöztetés*, *Kémény-Doktor Korlátolt Felelősségű Társaság*, *Lufi-Buli Kereskedelmi és Szolgáltató Korlátolt Felelősségű Társaság*, *Pedi-Suli* (pedikűrrel, testkozmetikával foglalkoznak), *Szóról-Szóra Nyelviskola*, *Pontos-97 Korlátolt Felelősségű Társaság* (könyvvizsgáló cég).

5. A jelenleg érvényben lévő 11. kiadású akadémiai helyesírási szabályzat 190. szabálypontjának előírásai manapság egyre kevésbé érvényesülnek a mindennapokban. Az utóbbi 15 évben az intézménynév kritériumai jelentősen megváltoztak, és ezzel magyarázható a valódi intézménynevek és az intézménynévszerű elnevezések összemosódása különösen a vendéglátással, az idegenforgalommal, a turisztikával foglalkozó vendéglátó-ipari egységek esetében. Az egységes nagybetűs elemkezdés jellemzi – mindenféle megkülönböztetés nélkül – az intézménynévszerű elnevezéseket is: *Corvina Hotel és Panzió*; *Forrás Panzió*; *Gösser Étterem és Panzió*; *Kis-Duna Motel*; *Lugas Panzió és Vendéglő*; *Kóbor Macska Fogadó*; *Cecey Vendégház*; *Viola Apartman*; *Uránia Mozi*; *Rádi Pékség*; *Janicsár Borozó*; *Fehér Szarvas Vadásztanya*, *1000 Mester Vállalkozás*, *Bőregér Táskabolt*, *Fenyőmanó Rusztikus Fenyő- és Parasztbútorok Háza* stb.

Az Osiris Kiadó Helyesírás című kézikönyve – amely 2004-ben jelent meg – egyes írásmódú intézményneveknek nevezi a fenti példákat. Az érvényben lévő akadémiai helyesírási szabályzattal összhangban az intézménytípust jelölő szót (*bisztró*, *cipőbolt*, *csárda*, *repülőtér*, *temető* stb.) kisbetűvel írhatja szemben a nagybetűs tulajdonnévi értékű elem(ek)kel, mely utóbbiak mindig megőrzik nagy kezdőbetűjüket, hisz ez biztosítja a névség tényét: *Corvin mozi*, *Művész mozi*, *Puskin mozi* (1082). A kötet továbbá megjegyzi: „Sajátos ellentmondás, hogy a mozik és a színházak helyesírása eltérő, ugyanis a színházakat mindig csupa nagy kezdőbetűvel írjuk” (220).

A panziók írásáról viszont másként vélekedik a kötet, mint a 11. kiadású szabályzat, hisz itt a köznévi eredetű műfajjelölő szó is nagybetűs: *Aramis Panzió*, *Éva Panzió*, *Platán Panzió* (1167). A szerzőpáros a panziók írására is kiterjesztette a szállókra, szállodákra, hotelekre jellemző nagybetűs elem-

kezdést. A kisebb vendéglátó-ipari egységek írásáról mondtak teljesen összhangban vannak a szabályzatával: *Kismacska fogadó, Fenyőerdei turisztaszálló (220)*.

Az eseménynevek írása – ahogy az Osiris Helyesírás nevezi (221) – meglehetősen következtelen és sokféle. A kérdésben tapasztalható bizonytalanság oka elsősorban az, hogy az intézményszerűségnek a 191. pontban megfogalmazott kritériumai – a rendszeres ismétlődés és az országos vagy nemzetközi méret – nem könnyen állapíthatók meg egy név puszta elhangzása-kor. Mivel a szabály nehezen alkalmazható a mindennapokban, a névhasználók a különböző rendezvények, kiállítások, vásárok, versenyek, eseménysorozatok stb. nevét szinte egységesen tulajdonnévként kezelik, és nagy kezdőbetűvel írják. Névanyagunkat plakátokról, meghívókról és egyéb hirdetések-ből gyűjtöttük az eredeti írásmódot megtartva.

Sportrendezvények: *Fedett Pályás Atlétikai Világbajnokság, III. Országos Asztalitenisz Diákolimpiai Bajnokság, Széchenyi Pál Vitorlás Emlékverseny, Olimpiai Futónapok, Kodály Zoltán Jelvénytípus Emléktúra, Heves Megyei Nyílt Utcai Futóverseny*.

Iskolai versenyek, rendezvények: *Kőrösi Csoma Sándor Anyanyelvi Verseny, VIII. Magyar Diákreklámv verseny, Gyermekbábosok XI. Országos Fesztiválja, Kerekesszék Együtt Európába* (kerékpárverseny címe).

Tudományos rendezvények: *A Magyar Nyelv Hete, Ifjú Szemiotikusok Szimpóziuma, Tudósítók Világtalálkozója*.

Egyéb kulturális (irodalmi, zenei, művészeti) események, szakmai rendezvények: *Latin-amerikai Hét* (programsorozat), *Szent István Könyvhét, Nyíri Arborétumi Napok, III. Egri Tavasz Fesztivál, Tiszai Napok, Bányász Fúvószenekarok és Művészeti Együttesek Országos Találkozója, Zsidó Könyvnapok, Nemzetközi Elektronikus Fesztivál, Agraria Nyári Játékok, Nyári Zenélő Udvar, Országos Gulyásverseny és Pásztortalálkozó, XXII. Miskolci Grafikai Biennálé, Európai Elektronikus Zenei Fesztivál, Európai Ifjúsági Zenei Program*.

A rendkívül gyakori, már-már természetessé váló nagybetűs írás mellett azért ritkábban, de találkozunk cím módjára jelölt, jobbára kisbetűs elemek-ből álló alakokkal is. Pl.: *A ló mint a vidékfejlesztés motorja* (konferencia neve); *Sérült testben ép lélek* (egészségügyi program neve); *XIV. hegyaljai gazdanapok*; *42. nemzetközi autós hegyi verseny*; *Gyümölcsoltó Boldogasszony-napi templombúcsú és kirakodóvásár*; *Kis Everest 85' kerékpárverseny*; *Matáv-Vivicitta városvédő futás*.

Az elmúlt tizenöt évben számos alapítványt hoztak létre különféle foglalkozású és érdeklődésű egyének, kisebb-nagyobb csoportosulások emberi együttérzésből, valamint segítségnyújtási célból. A szabályzat 187. pontja

határozza meg többek között a sokféle alapítvány nevének is a helyesírását, azaz az egymástól különírt elemek kötelező nagybetűs kezdését, mert az alapítvány az intézményekkel van a legközelebbi rokonságban (azonos jogi előírások, cégbírósági bejegyzés stb.).

A 90-es évek elején, amikor nap mint nap egyre több alapítvány született meg, közülük az -ért ragos szót tartalmazó alapítványnevek voltak a leggyakoribbak. Ma is születnek ilyen elnevezések: *A Pomázi Rehabilitációért Alapítvány; A Tumor Leukémiás Gyermekéért Alapítvány; Kutató Diákokért Alapítvány; Alapítvány a Macskákért; Veszprémi Vegyészekért Alapítvány; A Hatvani Szakképzésért Alapítvány; Gyógyszer a Cukorbetegéért Alapítvány; Nagybörzsöny—Szob Erdei Kisvasútért Közalapítvány; A Munkácsy-trilógiáért Közalapítvány; A Bazilikáért Alapítvány.*

Napjainkban az a) és a b) pontban bemutatott névtípusok kezdenek népszerűvé válni.

- a) A név élén egy köznév áll az *alapítvány* szó jelzőjeként: *Tudor Alapítvány, Bliss Alapítvány, Játsház Alapítvány, Providencia Alapítvány, Unitárius Alapítvány, Addetur Alapítvány, Gyermekkor Alapítvány, Kút Alapítvány.*
- b) Fontos, ismert, híres személyiség vagy intézmény neve az egyedítő elem: *Trautsch András Olivér Alapítvány; Szent László Óssejt Alapítvány; Bethesda Kórház Alapítvány; Schöpf-Merei Ágost Kórház és Anyavédelmi Központ Alapítványa; Kandó Alapítvány; A Vörösmarty Mihály Gimnázium Vörösmarty Alapítványa; Flóra Alapítvány; Az ELTE Radnóti Miklós Gyakorlóiskola Alapítványa; Bonta Zoltán Gyógyászati Alapítvány; Károlyi Sándor Kórház és Rendelőintézet Alapítvány; Dr. Mayer Zsolt Alapítvány; Budapesti Madách Imre Gimnázium Alma Mater Alapítvány.*
- c) Jelzős szerkezetet egyedít: *Nyomdász Tamasz Alapítvány; Sapientia Hungariae Alapítvány; Rákellenes Laser Alapítvány; Alkotó Ifjúság Alapítvány; Magyar Hospice Alapítvány.*
- d) Többféle szószerkezetet tartalmazó, hosszabb elnevezések: *Eger Város Védőnői a Családokért Alapítvány; Simontornyai Színházi Napok Kiemelkedően Közhasznú Közalapítvány; Szalmaszál a Hajléktalanokért Közhasznú Alapítvány; Magyarországi Zsidó Szociális Segély Alapítvány; A Szívbeteg Gyermek Védelmében Alapítvány; Együtt a Daganatos Gyermekéért Alapítvány; Európa 2000 Oktatási Központ Alapítvány; Él J Újból Rákellenes Alapítvány; Budapesti Díjfitőkért és Díjhátralékosokért Alapítvány.*

Dolgozatunkkal az volt a célunk, hogy korántsem a teljesség igényével felvillantsuk mindazokat a névtani és helyesírási szempontból újszerű, diva-

tos elnevezéseket, valamint írásmódokat, melyek az intézménynevek világában az utóbbi években megmutatkoztak. Egy-egy korszak intézménynévanyaga soha nem állandó, bármennyire is szorosan hozzátartozik az adott társadalmi, gazdasági formációhoz. Ha egy mélyre ható, radikális politikai vagy gazdasági átalakulás következik be, erre a legérzékenyebben – természeténél fogva – a mindennapi használatban lévő intézménynév-állomány reagál. Ez történt nálunk 1945-ben, majd 1989-ben, amikor is rendre cserélték le a tulajdonosváltás miatt a cégtáblákat. A divatnak, de legfőképpen az elvárásoknak, valamint a közízlésnek megfelelően változtak meg a személynévi egyedítő elemek, de a műfajjelölő szavak sem maradtak érintetlenek.

A napjainkban forgalomban lévő, sokak által ismert nevek jó része néhány évtized múlva feltehetően feledésbe megy, mert jönnek helyettük újak, olyanok, melyek a majdani névadók és névhasználók igényeinek felelnek meg.

Irodalom

- A magyar helyesírás szabályai. Tizedik kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1954.
A magyar helyesírás szabályai. Tizenegyedik kiadás tizenkettedik lenyomat. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.
Bakos Ferenc 2003. Idegen szavak és kifejezések szótára. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Bozsik Gabriella 2002. Intézménynévadás az ezredfordulón. In: Éltető anyanyelvünk. Tinta Kiadó, Budapest.
Hajdú Mihály 1994. Magyar tulajdonnevek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Hajdú Mihály 2003. Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Budapest.
Laczkó Krisztina — Mártonfi Attila 2004. Helyesírás. Osiris Kiadó, Budapest.
Magyar értelmező kéziszótár 2003. Második, átdolgozott kiadás. Főszerk.: Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Magyar helyesírási szótár 1999. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Országos szaknévsor 2003—2004. HTD Szaknévsor Kiadó Kft. Budapest.
J. Soltész Katalin 1979. A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gondolatok a fordításelmélet kérdéseiről

1. A műfordítás kérdéseivel foglalkozó szakirodalomban több szerző is azon a véleményen van, hogy a műfordításszöveg az eredeti szöveg többszörös áttétele útján keletkezett szövegvariánsa az eredetinek (Bańczerowski 1998, Péter 1999, Cs. Jónás 2001, Lőrincz 1997, 1998, 2003). Ha Umberto Eco nyomán az irodalmi szöveget „nyitott műnek” fogjuk fel, amelynek értelmezésében a szerzői szándék mellett a befogadónak is nagy szerepe van – és a befogadók egymástól eltérő nyelvi és stiláris kompetenciája is nagymértékben meghatározza a különböző szövegek értelmezését –, akkor érthető a fenti megállapítás. Megfigyelhető az is, hogy a 90-es évek óta keletkezett műfordítások egyre inkább a forrásnyelvi olvasó-befogadó elvárásainak igyekeznek megfelelni. „... a műfordítói elvekben és eljárásokban a forrásnyelvi szövegek eredeti jegyeit megőrző, ún. egzotizáló fordításról a meghonosító (naturalizáló) fordítás felé tolódott el a műfordítói gyakorlat (Zilka 2001: 30–31). A műfordító a forrásnyelvi befogadó igényeihez igyekszik közelíteni. Hogy ezt megvalósíthassa, különböző változtatásokat kell végrehajtania a szöveg belső struktúráján, de a műfordítási folyamat közben igyekszik kompenzálni is az óhatatlanul bekövetkező veszteségeket.

2. Az invariáns kérdése a műfordításban

Az invariáns filozófiai értelemben valamely dolog belső jellemzője, valamint a viszonylag egynemű dolgok osztályának a megnevezése. Az invariánsok azonban nem abszolút változatlanok, nagyságuk a variánsokkal való kölcsönhatások következtében változhat (Lőrincz 2001: 10–11).

Bár napjainkban az irodalmi hermeneutika és a kognitív nyelvészet képviselői megkérdőjelezik a fordítással kapcsolatos olyan fogalmakat, mint a norma vagy az invariáns a költői szövegek esetében. Ahhoz azonban, hogy mérni tudjuk, mennyire közelíti meg a műfordítási folyamat eredményeképpen létrejövő műfordításszöveg az eredeti szöveg üzenetét, feltételeznünk kell valamiféle invariánst a szövegben, amelyet a műfordítónak el kell juttatnia a feltételezett célnyelvi befogadókhoz. Ennek érdekében a forrásnyelvi

szövegben meg kell keresnie azt az egy vagy több állandó szemantikai, pragmatikai és grammatikai jelentéssel rendelkező részt, azaz **invariánst**, amelyet meg kell őriznie a forrásnyelvi szövegekben is.

Véleményem szerint invariánsnak egyrészt **az eredeti szöveg egészét** kell tekintenünk, amelyhez viszonyítva a műfordítások mindegyike egy-egy variánsa az eredeti szövegnek. De a forrásnyelvi szövegegészen belül is meg kell különböztetnünk egy olyan állandó, a célnyelvre kötelező érvénnyel átkódolandó „magot”, amelyet szintén invariánsnak nevezhetünk. Ez az adott szöveg lényeges információit hordozó üzenet a szöveg grammatikai, szemantikai, pragmatikai jelentéshálózatából épül fel. Bár meg kell jegyeznünk, hogy a sajátos konnotatív jelentéssel rendelkező szépirodalmi szövegen belül nehéz egy olyan állandó részt találni, amelyet a célnyelvi befogadó a forrásnyelvi befogadóhoz hasonlóan a forrásnyelvi szöveggel egyenértékű szövegként értelmez. Hozzá kell tennünk azt is, hogy a pragmatikai jelentés átadása is szerves része kell, hogy legyen mind a forrásnyelvi fordító-befogadó értelmezésének a műfordítási folyamatban, mind a célnyelvi befogadói értelmezésnek. Pragmatikai jelentésen sokféle jelentést értenek a szakirodalomban, többek között érzelmi, expresszív, stilisztikai, nyelvi rétegbeli, okkasionális (aktuális) stb. jelentést. A szöveg denotatív és pragmatikai jelentéséből szövődik – mint egy háló – a szöveg invariánsa (Lőrincz 2002: 94–95).

Szabó Zoltán a **stilisztikai invarianciát** értelmezi, amikor a következőket írja: „... az invariánst a dolgokhoz és a dolgokban közös tulajdonságokhoz köti (a dolog a variánsnak felel meg), és azt is hangsúlyozza, hogy az invariánst csak az általánost magában foglaló kategóriák felfedésével ismerhetjük meg” (Szabó 2003: 213). A stilisztikai invariánsnak még azonban sok olyan összetevője van, amelyet csak a szöveg egészének különböző módszerekkel történő vizsgálatával fedhetnénk fel. Ez a vizsgálat közelebb vihet a stílus fogalmánk értelmezéséhez is. „Eszerint a stílus fogalma a változónak és az állandónak, a variánsnak és az invariánsnak a kapcsolatával jellemezhető (Szabó 2003: 214). A stílusbeli invariancia közelebb visz a műfordítás-szövegek invariánsainak meghatározásához, valamint a műfordítási ekvivalencia kérdéséhez is.

3. A fordítási folyamat egy új szempontú megközelítése: a traduktológia

2003 decemberében jelent meg a Tinta Könyvkiadónál Albert Sándor *Fordítás és filozófia* című könyve. A szerző – maga is gyakorló műfordító lévén – a fordítási szakirodalom alapos ismeretében, és saját műfordítói gyakorlatának tanulságait felhasználva a fordítás elméletét és gyakorlatát új megvilágításba helyezi. Pontosabban a fordítás elméletéről eddig írt munkák

terminológiáját, de még a fordításelmélet tudományosságát is nagyjából megkérdőjelezve sok kérdést vet fel, és saját fordítói gondolkodásában meg is válaszolja őket. Vegyük sorra most azokat az alapvető terminus technikusokat, amelyeket a szerző megvizsgál, elvet, ill. újraértelmez!

3.1. Albert Sándor a *fordításelmélet*, ill. *fordítástudomány* műszavak helyett a **traduktológia** szót használja, amely a fordítási folyamatban a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg, valamint az átváltási műveletek mellett a fordító személyiségét, fordítói kompetenciáját is figyelembe veszi. Nem ismeretlen ez az eljárás mód a szakirodalomban, hiszen korábban Bańcerowski Janus **transzlatorika** fogalma is magában foglalta már ezeket a tényezőket. Bańcerowski a transzlatorikus rendszert a következőképpen vázolja fel:

ADÓ → A-SZÖVEG → FORDÍTÓ → B-SZÖVEG → VEVŐ

A transzlatorika rendszerének is a fordítóra kell összpontosulnia, mivel a rendszerben az övé a központi szerep. Fontos annak megállapítása is, hogy milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie annak a személynek, akit fordítóknak szoktak nevezni. Ő a folyamatban az adó és a vevő szerepét egyszerre játssza. Ez azt jelenti, hogy nemcsak képes egy idegen nyelven befogadni egy szöveget, hanem képes az egyik nyelvről (kiindulási nyelv, source language) egy másikra (célnyelv, target language) átkódolni. Ez szükséges, de nem elégséges feltétele a fordítónak, olyan más jegyekkel is kell rendelkeznie, amelyek őt megkülönböztetik az idegen nyelveket jól beszélőktől (Bańcerowski 2000: 389).

Albert Sándor szerint a traduktológia mint a fordításról való gondolkodás két szakaszra osztható: **1.** A fordító megérti és interpretálja a forrásnyelvi szöveget. **2.** A megértett és interpretált tartalmat a célnyelv eszközeivel szövegesíti, újraserkeszti. Ez a két szakasz tulajdonképpen nem is választható el. Ha a fordító rosszul értelmezi és interpretálja a szöveget, akkor hibás fordítás jön létre, amely nem felel meg a forrásnyelvi szövegnek. Lehet jól hangzó, „szép” a szöveg, de nem lesz a forrásnyelvi szöveg célnyelvi variánsa. Ugyanakkor még ugyanannak a fordítóknak nem lesznek teljesen azonosak az ugyanarról a szövegről más-más időben készített fordításai sem. Ennek az oka több tényezőtől is függ, így például a fordító személyiségétől, munkabírásától, lelkiállapotától stb. Maga a nyelv, a nyelvi elemek szinonimitása, ill. variabilitása teszi lehetővé, hogy ugyanazt másképp is kifejezhessük. Bár a választási lehetőség nem végtelen, de elég nagy ahhoz, hogy az egyes fordítók esetén nagy különbségeket hozzon létre. „E *kompetencia-szintű* (a nyelvben inherens módon meglévő, „objektív” adott, általános) és *performancia-szintű* (az egyénhez, a fordítóhoz kötődő, szubjektív,

specifikus) tényezők *együttes hatása* eredményezi a célnyelvi szövegek (fordítások) egymástól való különbségét” (Albert 2003: 96).

3.2. A fordíthatóság / fordíthatatlanság kérdése. A szerző felveti a kérdést, hogy valóban antagonisztikus ellentét van-e az oppozíció két pólusa között, vagy egyfajta folytonosságot kell feltételeznünk: nehezen fordítható, részben fordítható, hatalmas veszteségek árán fordítható, könnyen fordítható stb.. Albert erre a kérdésre a következő választ adja: „Hogy eloszlássuk ezt a látszólagos zűrzavart, máris szögezzük le, hogy a *fordíthatatlanság elméleti* (nyelvészeti, logikai, szemiotikai stb.) *kategória*, a *kód*, a *langue* inherens tulajdonsága, míg párja, a *fordíthatóság gyakorlati kategória*, a *szöveg*, a *diszkurzus* inherens sajátossága: mivel a fordítási művelet a nyelv szövegesítését *előfeltételezi*, a fordíthatóság csakis a szövegre, a *diszkurzusra* vonatkozatható” (Albert 2003: 46). A konkrét szövegek tehát – a parole-szinthez tartozóként – mindig többé-kevésbe fordíthatók. A nyelv egyes szavai az eltérő szemantikai terjedelem, a kulturális, konnotációs, mentalitásbeli és egyéb különbségek miatt ugyan nem vihetők át egy másik nyelvre, de a szövegek mindig fordíthatók, ha nem is egyenlő mértékben. A szöveg minden eleme fordítható, de nem mint önálló elem, hanem mint szövegegység.

A fordítás soha nem lesz azonos az eredeti szöveggel, ezért a fordítás útjait mindig a konkrét nyelv keretei és határai szabják meg, ebből a fordító nem tud kilépni. A fordító, miközben létrehozza a konkrét célnyelvi szöveget, a maga emberi tényezőit is figyelembe veszi. Itt tulajdonképpen azt mondja a szerző is, amit a fordítói normáról szólva jómagam is megállapítottam, amikor az invariáns kapcsán felvettem a konkrét szöveget, mint invariáns, amelyhez képest a fordítások mindegyike egyfajta változata, variánsa az eredetinek (vö. még Péter 1999).

3.3. Az ekvivalencia kérdése. Albert Sándor a következőket írja erről a kérdéstről: „Az ekvivalencia *feltételezett viszony* a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg között, vagy pedig létező viszony két, nem azonos nyelvű szöveg között, amely viszony ezt a két szöveget egymás fordításává teszi” (Albert 2003: 77). Albert Sándor is elismeri, hogy van ekvivalencia, bár három francia szövegrész és magyar megfelelőik egybevetése után a következőket állapítja meg: „E megfeleltetések nem mindegyike tekinthető ekvivalenciának. A megfeleltetés tágabb kategória, mint az ekvivalencia: az ekvivalencia mindig (valamilyen szempontból) megfeleltetés, de nem minden megfeleltetés vezet ekvivalenciához” (Albert 2003: 34). A terminológiai többértelműség a zavaró inkább ebben az esetben is. A 80-as évek elején megjelennek más fogalmak is az ekvivalencia szinonimájaként, pl. az **adekvátság** = adequacy, vagy a célnyelv követelményeinek való megfelelés = **appropriacy**, és az elfogadhatóság = **acceptability** pragmatikai követelménye is (vö. G. Toury 1980). Egyetérthetünk Albert Sándorral abban, hogy az ekvivalencia

jelenségét nem a nyelv, a leírás felől, hanem a **funkció** felől kell vizsgálnunk. Bizonyos szituációt kifejező szövegrészek lehetnek ekvivalensek, és az egész szituációt kifejező szövegegész is. Véleményem szerint éppen ezért nem kellene elvetni az ekvivalencia műszó alkalmazását a megfeleltetésre, és esetleg egy újabb fogalmat bevezetni, mert csak tovább növelnénk ezzel a terminológiai zűrzavart.

3.4. A fordítási művelet során létrejövő veszteségek kompenzálása. A langue-szinten létrejövő veszteségek csak nehezen, sokszor egyáltalán nem kompenzálhatók. Sokszor van szükség ún. szociokulturális adaptációra (Albert fogalma), hogy a fordított szöveg az idegen nyelvű befogadóban ugyanazt a hatást váltsa ki, mint amit a forrásnyelvi szöveg a forrásnyelvi (anya-nyelvi) befogadóban keltett. Itt kell megjegyezni, hogy ezt a fajta fordítást nevezik a szlovák műfordítási szakirodalomban (vö. Žilka 2002) – amelyre fentebb már utaltam – **naturalizáló** fordításnak is, szemben az **egzotizáló**, a forrásnyelvhez a legnagyobb mértékben igazodó fordításokkal. Ez utóbbi eljárás terjedt el a leginkább napjainkban a műfordítók között. Végül Albert Sándor is arra a következtetésre jut, hogy nem lehetetlen jó szövegvariánsokat létrehozni: „Egy megértett tartalom, egy konceptualizált és értelmezett üzenet tehát mindig többé vagy kevésbé fordítható, betartva a célnyelv morfoszintaktikai szabályait” (Albert 2003: 68). Akkor pedig beszélhetünk ekvivalenciáról is, csak tisztáznunk kell, mit értünk ekvivalencián az egyes szövegtípusok esetében. Mert abban minden fordítással foglalkozó szakember egyetért, hogy másfajta ekvivalenciát valósít meg egy szakszöveg fordítója, mint egy sajátos poétikai üzenet átültetője.

Művészi szövegek átültetésekor a kommunikatív ekvivalencia követése látszik a legmegfelelőbbnek. A kommunikatív ekvivalencia elvét először Anton Popovič írta le részletesen *A műfordítás elmélete* (1980) című könyvében. Popovič részletesen kifejti a szépirodalmi szövegek stílusával kapcsolatos ekvivalencia lényegét is: „A szépirodalmi szöveg stílusában az ekvivalencia kétféleképpen érvényesül: egyrészt a paradigmaticus tengelyen, azaz a kifejezőeszközök konkrét kiválasztását megelőző helyzetben; valamint a szintagmatikus tengelyen, amely már meghatározott, a szövegben adott helyzetnek megfelelő kifejezőeszközök megválasztását jelenti” (Popovič 1980: 139). Ez a szerző stilisztikai döntéseinek ekvivalenciája. Ennek alapján a műfordítási ekvivalenciát úgy értelmezzük, mint az eredeti mű és a fordítás kifejezőeszközeinek egyezését, s nem lényeges, hogy ezt az egyezést milyen eszközökkel valósítja meg a műfordító. Ez a megfogalmazás megengedi a szövegrészletek módosításait is annak érdekében, hogy a szöveg egészének üzenete átkerüljön a forrásnyelvi szövegből a célnyelvi szövegbe. A különböző szinteken megvalósuló módosulások paradox módon nemcsak a teljes szöveg- és formahűség lehetetlenségének a jelei, hanem annak is, hogy

bizonyos változtatások árán el lehet kerülni a „hütlenséget”, azaz az eredetivel kommunikatív egyenértékű szövegvariánsokat lehet létrehozni a műfordítási folyamat eredményeképpen.

Klaudy Kinga gazdag nemzetközi szakirodalom egybevető vizsgálata alapján a kommunikatív ekvivalenciát minden szövegtípusra érvényesnek tartja. „Azt a célnyelvi szöveget tekintjük valamely forrásnyelvi szöveg kommunikatív ekvivalensének, mely a **referenciális, a kontextuális és a funkcionális ekvivalencia** követelményeinek egyaránt megfelel” (Klaudy 1997: 81). A **referenciális** egyenértékűség feltétele Klaudy szerint az, hogy a célnyelvi és a forrásnyelvi szöveg a valóságnak ugyanarra a szeletére, ugyanazokra az objektumaira vonatkozzék. A **kontextuális** egyenértékűség egyrészt a szöveg, másrészt pedig annak elemi egysége, a mondat felől közelíthető meg. Ha a szöveg egésze felől közelítjük meg a kontextuális ekvivalenciát – véleményem szerint ez a legcélszerűbb –, akkor a szöveg elemeinek kapcsolódását vizsgáljuk mind a célnyelvi, mind pedig a forrásnyelvi szövegekben, és ezen az elven vizsgáljuk az egyenértékűséget. A mondatok felől megközelítve a szövegmondatok egymáshoz való kapcsolódását vizsgáljuk, így az egyes nyelvekben való más-más grammatikai eszközökkel való kapcsolódás eseteit is vizsgálnunk kell. Tehát mind a kohéziót, mind pedig a koherenciát érinti a kontextuális egyenértékűség. A **funkcionális** ekvivalencia azt jelenti, hogy „a célnyelvi szöveg ugyanolyan szerepet tölt be a célnyelvi olvasók körében, mint amelyet a forrásnyelvi szöveg betöltött a forrásnyelvi olvasók körében” (Klaudy 1997: 82).

Műfordítások esetében azonban itt látszólagos ellentmondás van, hiszen ilyen módon a sajátos, az adott szövegre jellemző stilisztikai és általában a pragmatikai jelentés sikkadna el a célnyelvi szövegekben. Klaudy Kinga ezt úgy látja feloldhatónak, „...hogya a szépirodalmi szövegekben, amelyekben a forma is a tartalom része – amelyek a valóság jelenségein kívül a formáról is tartalmaznak információt –, a forma bekerül a referenciális részbe, és a kontextuális szempontok éppoly fontosak maradnak, hiszen bármennyire új és szokatlan legyen is egy irodalmi forma, mégiscsak bele kell illeszkednie a célnyelvi olvasók által irodalmi szövegnek tartott szövegek sorába” (Klaudy 1997: 82). Meg kell jegyeznünk, hogy Klaudy ilyen értelmezésében a stílus a forma része.

Kulcsár Szabó Ernő egy miskolci, a műfordítás és intertextualitás alakzataival foglalkozó konferencia-előadásában kifejti aggodalmait a műfordítási ekvivalenciával kapcsolatban. Számos szöveg-összehasonlító elemzése nyomán – szemben a műfordítás-szakirodalom hagyományos álláspontjával – arra a fölismerésre jutott, hogy „...*a sikerült fordítások titka nem a forrás- és célszöveg közti ekvivalens megfelelésben van. ...Sokkal inkább arról van szó, hogy az eredeti és a fordítás összehasonlítása sohasem ad teljes megfe-*

lelést, de éppen ott, ahol ez a megfelelés lehetetlen, és bekövetkezik az idegenség tapasztalata, ott olvasható le a fordítónak a saját nyelven végzett kreatív munkája” (Kulcsár Szabó 1999: 2). A műfordítási folyamat értelmezéséhez tehát Kulcsár-Szabó olvasatában is hozzátartozik annak a munkának a figyelembe vétele, amelyet a műfordító végez, miközben a szöveget elemzi, megkeresi benne az invariáns elemeket, a variábilis (változtatható) elemek kompenzálására célszerűnek vélt eljárásmodokat (adjekció, detrakció, immutáció, transzmutáció), és úgy közvetíti a célnyelv eszköztárának felhasználásával a forrásnyelvi szöveg üzenetét, hogy az eredetivel egyenértékű, azonos hatású szövegvariánst hozzon létre. Végeredményben Bańczerowski és Albert álláspontja is ugyanezt tükrözi.

3.5. Abdukcó: A fordító személyét tehát nem hagyhatjuk ki a fordítási folyamatból, ahogyan erről már korábban is volt szó. Ezért Albert Sándor a fordítási folyamat leírására Umberto Eco (1988) abdukcó fogalmának bevezetését tartja a legkövethetőbbnek. A szó jelentése kb. ‘visszacsatolás’. „az indukcióhoz hasonlóan az *eredményből* indulunk ki, az eredmények alapján visszakövetkeztetve megpróbálunk megfogalmazni egy szabályt, majd ezt a szabályt alkalmazzuk a konkrét esetekre, és ha az estekre nézve a szabály nem kielégítő (új esetek bukkannak fel, amelyeket nem fed le a szabály), akkor addig pontosítjuk, változtatjuk, módosítjuk, igazítjuk a szabályt, ameddig nem lesz ‘hozzáilló’ az eredményhez” (Albert 2003: 71). Albert egyben azt is megjegyzi, hogy ez nem is annyira újdonság, hiszen korábban is felbukkan a szakirodalomban, csak eddig a szerzők megelégedtek az esetek leírásával. A modern traduktológia a konkrét eseteken túlmutató szabályokat, *teorémákat* is megfogalmaz. Joggal tehetjük fel a kérdést: mi ez, ha nem egyfajta – jóllehet az eddiektől eltérő – norma felállítására törekvő újfajta kísérlet. Véleményem szerint éppen ezért nem tekinthetünk el sem a norma, sem az ekvivalencia kérdésétől a műfordítási folyamat vizsgálatakor.

4. A kommunikatív ekvivalencia gyakorlati megvalósulása

Az elméleti kérdések után egy Jeszenyin-vers és magyar fordításának egybevető elemzésével műfordítás-kritikai megközelítésben szeretném bemutatni a kommunikatív ekvivalencia létrejöttét. A kommunikatív ekvivalencia megvalósulásának szép példái Erdődi Gábor legújabb Jeszenyin-fordításai, amelyek a *Testem viaszgyertyája* című műfordítás-kötetében jelentek meg 2003-ban a költészet napjára. Ezek közül *A farkas halála* című verset választottam elemzésre. Választásomat az indokolja, hogy a versnek korábban még nem jelent meg magyar fordítása. Az orosz kiadásokban a vers kezdősora áll címként: *Мир таинственный, мир мой древний* (Titok-

zatos világ, régi világom). Jeszenyin legtöbb versének nincs címe, vagy a kezdősora a címe is.

Elöljáróban röviden szólunk kell az új műfordításkötetről. Erdődi Gábor már 1990-ben megjelentetett egy kötetre való Jeszenyin-versfordítást *Meny-nyei kanca* címmel. Később folyóiratokban is jelentek meg versfordításai. Mostani kötetében nem kisebb feladatra vállalkozik, mint hogy nemcsak lefordítson eddig még magyarra nem fordított verseket, valamint újra értelmezzen már általa korábban átültetetteket, hanem a kötetet záró elemző tanulmányában az egész költői életmű ismeretében értelmezze is azokat.

A farkas halála című versen végigvonul az ellentétes szerkesztésmód, az *ellentétezés* (vö. Szathmári 2002: 16–18). A falu és a város ellentéte, az irtózatossá méretű és iramú iparosítás következménye, amely a falut, a falu embe-rét szinte maga alá temeti, Jeszenyin több versében is megjelenik, pl. az 1919 szeptemberében keletkezett *Kanca-hajókban*. A verset szintén Erdődi Gábor fordította magyarra.

*„Ti új honba eveztek át
Másoktól lekaszabolt karral”.*

A magyar olvasó korábban – elsősorban Rab Zsuzsa ihletett fordításaiból – Jeszenyin verseiben elsősorban az idilli falu képét, a költő gyermekkorá-nak álmvilágát ismerhette meg. Elemzett versünkben a költő nem csak en-nek az idilli világnak az elvesztését siratja. Ez a siratás több síkon jelenik meg: az emberi értékek, a farkas és az általa megjelenített költő fenyegetett-ségét, valamint az elkerülhetetlen halál bátor vállalását is kifejezi a vers. Ezt a többszörös áttételekben megjelenő komplex gondolati-képi asszociációs tartalmat Erdődi Gábor ekvivalensen adja vissza magyar szövegváltozatá-ban. Az orosz szövegben olyan asszociációk is megjelennek, amelyekhez az orosz, ill. szovjet történelmi viszonyok ismerete is szükséges a befogadó fordítónak, hogy megértse, és magyarul is adekvát módon tudja azokat in-terpretálni.

*«Мир таинственный, мир мой древний,
Ты, как ветер, затих и присел.
Вот сдавили за шею деревню
Каменные руки шоссе.»*

*„Múltam csodás birodalma,
elülsz, mint sors szele,
a falut nyakon ragadta
a város kőkeze.”*

Jeszenyin már a kezdetektől látta, hogy a szocializmus „áldott” ajándékai: a szovjethatalom, valamint annak „ajándéka”, az irtózatossá mértékű iparosítás szembeállítja egymással a falut és a várost, a természetet és az urbanizációt. Ez tükröződik a fent idézett versrészletben és a magyar fordításban egyaránt. Az ellentét és a párhuzam mint pragmatikus alakzatok a műfordítás-szövegben is ekvivalens módon jelennek meg. Ezek a struktúrateremtő alakzatok átszövik az egész verset. Erdődi Gábor híven fordítja az űzött vad és az ember sorsának párhuzamát – amely mára klasszikus toposzá vált mind a magyar, mind az orosz (szovjet) irodalomban. A felsőbb erőnek – a politikai hatalomnak – kiszolgáltatott, a halálig fokozódó és halállal végződő rettegés párhuzamát ember és vad sorsában később Mandelstam, József Attila, Radnóti Miklós és Viszockij is hasonló módon éli meg és fejezi ki költői képekben. A két nép irodalmában meglévő hasonlóság nemcsak a költő-műfordítót, hanem a magyar olvasót is segíti, hogy a Jeszenyin-vers asszociációit helyesen értelmezze. A zaklatott lelkiállapot kifejezését az eredeti alakzatokkal adekvát módon teremti újra a költő-műfordító a magyar szövegben.

Erdődi Gábor műfordításkötete záró tanulmányában párhuzamot von a magyar és orosz irodalomban megjelenő farkas-toposzok között. József Attila *Bánat* című versében a következőképpen jelenik meg a Jeszenyin-szövegben meglévő asszociáció:

*«Futtam, mint a szarvasok,
lágy bánat a szememben.
Famardosó farkasok
űznek vala szivemben.»*

A hasonlóság észrevehető, de a József Attila-versben nem teljesen azonos a farkas-motívum funkciója a Jeszenyin szövegében betöltött szereppel. József Attilánál az üldözött költő lelkében a más verseiből is jól ismert kettőség, a szelíd szarvas és a vad farkas ellentétében kifejeződő lelki tusa a hangsúlyos, továbbá sajátosan magyar konnotációként a csodaszarvasmonda asszociációja is benne foglaltatik a versben. Közelebb áll a jeszenyini képhez az Erdődi Gábor által is említett Radnóti Miklós-versrészlet asszociációja:

*„Ó, költő, tisztán élj te most, ...
...S oly keményen is, mint a sok
sebtől vérző nagy farkasok.” (Járkálj csak, halálraitélt)*

Bár a farkas-motívum hasonló asszociációkat kelt mindhárom versrészletben, de mivel mindegyik versnek más a kontextusa, más és más a farkas-motívum kontextuális jelentése, a jeszenyini szöveg asszociációs viszonyainak értelmezése nem biztos, hogy ekvivalens lett volna a műfordítás-szövegben, ha a fordító nem ismeri a fent idézett verseket.

*„О, привет тебе, зверь мой, любимый!
Ты не даром даешься ножу.
Как и ты – я, отовсюду гонимый,
Средь железных врагов прохожу”*

*„Drága vadállat, üdv tenéked,
küzdesz, míg kés leterít,
hiszen engem is űz, aki téged:
vas-ellenség bekerít.”*

A fordítás során szükségképpen végbemenő módosítások következtében a magyar szövegben az eredeti szöveghez képest vannak jelentéseltolódások – például az eredeti szöveg szó szerinti és szinonimikus ismétlései a detrakciós művelet következtében nem kerülnek át a fordításszövegbe – mégsem érzékeljük ezt hiányként, hiszen a különböző asszociációk révén létrejövő jelentésviszonyok összességükben azonos módon jelennek meg a műfordításszövegben is: a falura támadó város és a falu ellentéte, a farkas-költő heroikus küzdelme jól érzékelhető. A műfordítás-szövegben a második sor idiomatikus kifejezésére nem idiomát alkalmaz a fordító, de a magyar *küzdesz* igei szinonima ugyanúgy azt az asszociációt kelti a magyar olvasóban, mint az oroszban a *Ты не даром даешься ножу* 'nem adod meg könnyen magad a késnek' mondat értelme: a kikerülhetetlen halál tudatában is harcol mind a költő, mind pedig a vad, illetve a vaddá vált költő.

És végül a záró versszak asszociációi is ekvivalensek a két szövegben: a bátran vállalt halál nem hiábavaló, a sorstársakat bosszúra hívja:

*«И пускай я на рыхлую выбель
Упаду и зарююсь в снегу ...
Все же песню отмщенья за гибель
Припоют мне на том берегу.»*

*„S ha majd a hóra zuhantam,
mely betemet, eltakar,
bosszúból értem harsan
a túlsó parton a dal.”*

Befejezésül röviden szólnunk kell a színszimbolika ekvivalenciájáról is. Mint ahogy Erdődi Gábor kötetzáró tanulmányában megjegyzi, saját fordításában az eddigi fordításoknál jobban hangsúlyozza Jeszenyin színszimbolikájának sötét elemeit, pontosabban a fekete szín előfordulását. „Verseinek fordítása közben derült ki, hogy – elsősorban az 1919–23-as korszakban – az avantgárd korszakában, úgynevezett imazsiniszta periódusában verseinek, poémáinak jól elkülöníthető csoportját a fekete szín dominanciája, világérzését a kozmikus kétségbeesés és lázadás jellemzi” (Erdődi 2003: 109). Hozzá kell tennünk azt is, hogy ezt egy korábban keletkezett tanulmányában kvantitatív módon már Erdélyi Z. János is igazolta. Erdélyi Z. János az 1995-ig, a költő születésének 100. évfordulójáig megjelent magyar fordítások alapján végezte számítógépes színszimbolika-elemzését. Rab Zsuzsának, Weöres Sándornak, Jánossy Istvánnak és másoknak az 1977-es Jeszenyin-kötetben megjelent fordításait, valamint Erdődi Gábornak a *Mennyei kanca* című kötetében megjelent, és az azt követő időszakban készült műfordításait, majd a saját maga által lefordított 17 verset is belevéve összesen 255 verset elemzett Erdélyi. Objektív módon kimutatta, hogyan függ össze a költői mondanivaló és a színek alkalmazása az egyes korszakokban. A költő életének legutolsó éveiben már az élénk színek helyett a fehér, a szürke és a fekete szín dominálnak, más szín csak elvétve fordul elő.

A farkas halála című versben a sötétebb színek uralkodnak, a színkifejező lexikai elemek között elsősorban a *fekete* színnév és annak lexikai szinonimái dominálnak.

«Здравствуй ты, моя черная гибель,
Я навстречу к тебе выхожу!»

„Jöjj hát, fekete halálom,
Már néked adom magamat.”

Lexikai szinonimákon értem a fekete melléknéven kívül az olyan összetett főnévi jelzős szerkezeteket, mint pl. *az erezett-kezű ördög*, amelyben a főnévhez társuló színeképzet helyettesíti a fekete melléknevet.

*Ránk ült erezett-kezű ördög,
Rokona ez a durva vasút.”*

A fekete szín eluralkodását Jeszenyin költői életművében természetesen az aktuális témaválasztás is indokolja, de annál többre is utal: a fiatal költő lelke kiégett, a társadalmi és egyéni sorsfordulók nyomására meghasonlott. Ez a lelki meghasonlottság a szemantikai sík adekvátsága mellett adekvát

képekben is kifejeződik mind az eredeti, mind pedig a műfordítás-szövegben.

Erdődi Gábor, bár több helyen él a fordításban módosításokkal, kompenzációkkal, ekvivalensen adja vissza a jeszenyini szöveg különböző asszociációs viszonyait, a vers szemantikai-pragmatikai, képi és akusztikai síkját az eredetivel egyenértékűként közvetíti. A grammatikai síkon ugyan vannak nagyobb mértékű átalakítások, de ezek nagyobb részt a forrásnyelv és a célnyelv tipológiai különbségéből adódó kötelező átváltási műveletek következményei. Ahol pedig nem emiatt válik szükségessé a szövegmódosítás, ott a költő-műfordító leleményesen, egyéni módon választ a rendelkezésére álló szinonim stílusesszözökből, megteremtve ezáltal a kommunikatív ekvivalenciát forrásnyelvi és célnyelvi szöveg között. Megjegyezni kívánom, hogy a Jeszenyin-vers és a magyar szövegváltozat egybevetésekor nem törekedtem komplex stíluselemzésre, elsősorban az eredeti szöveg és a műfordítás asszociatív viszonyainak, valamint a szövegkoherenciát biztosító alakzatok megfelelését vizsgáltam.

Felhasznált irodalom

- Albert Sándor 2003. Fordítás és filozófia. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XVII. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Bañcerowski Janus 2000. A translatorika fogalmának meghatározásához. In: A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Szláv Filológiai Intézet. Lengyel Filológiai Tanszék. Budapest. 389–391.
- Cs. Jónás Erzsébet 2001. Kontrasztív szövegsemantikai vizsgálatok. Csehovdrámák fordításelemzése. Bessenyei György Kiadó. Nyíregyháza.
- Erdélyi Z. János 1995. «Folyóba hulló égi kék». Szergej Jeszenyin színvilága a magyar fordítások tükrében. Előadásként elhangzott az ELTE Tanárképző Főiskolai Karán 1995 decemberében a Jeszenyin születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett konferencián. Kézirat.
- Erdődi Gábor 1990. Mennyei kanca. Fekete Sas Kiadó. Budapest.
- Erdődi Gábor 2003. Testem viaszgyertyája. Jeszenyin-fordítások. Fekete Sas Kiadó. Budapest.
- Klaudy Kinga 1997. A fordítás elmélete és gyakorlata. Második, bővített kiadás. Scholastica. Budapest.
- Kulcsár Szabó Ernő 1999. A fordítás „antihumanizmusa” mint az önmegértés új történeti alakzata.
www.debrecen.com/alfoldszerkesztoseg/1999/kulcsar.html
- Lőrincz Julianna 1997. Műfordítás és stílus. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica XXIII. kötet. Eger. 1996–1997. 127–133.

- Lőrincz Julianna 1998. Műfordítói elvek és gyakorlati megvalósulásuk. Jeszenyin-versek műfordításainak egybevető elemzése. In: Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. Szerk. Zoltán András. Készült az ELTE Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszékén. Budapest.
- Lőrincz Julianna (társszerző Jászay László) 2001. Variancia az orosz ige paradigmájában. Líceum Kiadó. Eger.
- Lőrincz Julianna 2003. A műfordítási terminológia kérdései. Előadásként elhangzott a beszercebányai Bél Mátyás Tudományegyetem Hungarisztika Tanszékének Irodalmi és nyelvi interpretációk című nemzetközi konferenciáján. Megjelenés alatt.
- Péter Mihály (1999) „Pár tarka fejezet csupán...” Puskin „Jevgenij Anyegin”-je a magyar fordítások tükrében. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Popovič, Anton 1980. A műfordítás elmélete. Madách. Bratislava (ford. Žilka Tibor).
- Szabó Zoltán 2003. A stilisztikai invarianciáról. In: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerkesztette Hajdú Mihály és Keszler Borbála. ELTE. Budapest. 213–15.
- Szathmári István 2002. Alakzatok Márai Sándor *Halotti beszéd* című versében. In: Az alakzatok világa 9. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Žilka Tibor 2001. Jelentéseltolódás a műfordításban. In: Értékközvetítés irodalomban és nyelvben. Univerzita Mateja Bela. Banská Bystrica, Filologická fakulta, katedra ugrofinských jazykov. Banská Bystrica. 26–34.
- Есенин, Сергей 1976. Стихотворения и поэмы. Москва: «Художественная литература»

Fordító- és tolmácsjelöltek szóhasználata a kódváltás tükrében

Dolgozatomban három kifejezést vizsgálok magyar–szlovák viszonyatban. Azt vizsgálom, hogy melyik formában alkalmazzák a szlovákiai fordító- és tolmácsjelöltek?

Kérdőíves módszerrel 2003 májusában végeztem a gyűjtést. 53 adatözlő, a besztercebányai Bél Mátyás Tudományegyetem magyarul beszélő fordító- és tolmácsképzős hallgatói töltötték ki a kérdőíveket. Az adatközlőket négy csoportba sorolom: **1.** magyarok (magyar anyanyelvűek és magyar nemzetiségűek: 28 hallgató); **2.** szlovák csoport (5 fő, szlovák anyanyelvűnek és szlovák nemzetiségűnek vallották magukat); **3.** kétnyelvűek (10 fő, ők anyanyelvüket és nemzetiségüket pontosan nem tudják meghatározni, mert mindkét néphez tartozónak gondolják magukat, s csak az anyakönyvi kivonatok alapján tudják meghatározni státusukat); **4.** levelezős csoport (10 fő, nem nappali tagozaton végzik tanulmányaikat, hanem hétvégén. A kérdőív kitöltésekor ők még Losoncon tanultak, mint a besztercebányai Bél Mátyás Tudományegyetem kihelyezett tagozatán, ma már oktatásuk Besztercebányán folyik.

Az adatközlők Kelet-, Közép- és Nyugat-Szlovákiából származnak. Életkoruk 18–43 éves korig terjed. A levelezős csoporton kívül három-négy nyelven beszélnek, ill. értenek.

Az adatközlők kétnyelvűek¹, a szlovák és magyar nyelvet egyformán ismerik. Ezt nemcsak az alapján állítom, ahogy ők maguk nyilatkoztak a kérdőívekben nyelvtudásuk milyenségéről, hanem az adatokból ki lehetett következtetni, mennyire ismerik a nyelveket. Bevallásuk szerint gyakran váltanak kódot², illetve nyelvükben gyakran lép fel kódkeverés³.

¹A kétnyelvűség (bilingvizmus) két nyelv kapcsolatának, két nyelv kapcsolata két etnikum és tagjai kapcsolatának a közvetlen következménye (Kiss 2002: 211).

²Trudgill (1997: 37.) szerint a kódváltás (code-switching): „Az a jelenség, amikor a kétnyelvű vagy kétdialektusú beszélők két nyelv vagy dialektus között egy beszélgetésen belül oda és vissza váltanak”. A kódváltogatás (ang. code mixing) az, „amikor a beszélők olyan sűrűn és gyorsan váltanak kódot a különböző nyelvek

A kódkeverés és kódváltogatás tulajdonképpen ugyanaz, hiszen code mixingről van szó. A dolgozatomban a kódkeverést fogom használni, mert a szlovákiai beszélőknél keveredhetnek ezek a fogalmak. Ronald Wardhaugh (2002: 89) szintén egymás mellé állítja a kódválasztás, kódváltás és kódkeverés fogalmakat, amiket a két- és többnyelvűség kutatásakor vizsgál.

A tolmácsok nyelvhasználatában, a tolmácsolásnál a kódkeverés nem megfelelő stratégia. Miből adódhat a kódkeverés, ill. a fogalmak ismerete/nem ismerete az adott nyelvben? Befolyásolhatja-e a fordító- és tolmácsjelöltek válaszait ellentétben a nem fordítókkal (értsd: szlovákiai magyar beszélő) az, hogy ők a jövőbeni szakmájukat tekintve a nyelvekkel és az átváltási műveletekkel foglalkoznak, s tudatosabban állnak-e a problémához, vagy ők is bizonytalanok? Összetett folyamat ez. Akár a beszélésre, akár az elhangzó beszéd megértésére gondolunk, mindig feltételezi az úgynevezett mentális lexikon aktiválását, hiszen a szükséges információk itt tárolódnak – írja Gósy Mária (1999: 121). Az „agy szótárról” van szó, amely mindig az egyénhez kötődik. Az „egyén mindenkor, beszéd- és nyelvi jeleket tároló rendszere képezi a mentális lexikont, függetlenül annak használati sajátosságaitól” (uo.). Nem azonos azonban az egyéni szókincsel, mert az utóbbi a használati különbségekre utal. A mentális lexikon felépítése nyelvspecifikus. Gósy Mária szerint feltételezhető, hogy az adott nyelv struktúrája a mentális lexikon struktúráját is befolyásolja.

A két- és többnyelvűség vizsgálatakor ezek szerint két vagy több nyelv esetében a mentális lexikon ilyen jellegű megoszlását jelentené. Feltételezem, hogy egy olyan „szótárolásról” (Gósy 1999: 121) van szó egy mentális lexikonon belül, ahol a két nyelv elemei együttesen tárolódnak (jelen esetben a szlovák és a magyar), s keveredhetnek. Ebből adódhat az a nehézség, hogy egy beszéhelyzetben kódot kell váltani, mert nem aktiválódott a célnyelven a kívánt mondandó. Sokszor keletkezik olyan helyzet, hogy a kétnyelvű valamelyik nyelvből fordít, mert úgy érzi, az éppen folyó nyelven nem tudná kifejezni magát. S ez a gondolkodásmód és fordítás érezhető sokszor a mondatfelépítésein is. Mivel a célnyelven kíván megnyilatkozni, nehézséget okoz a mentális lexikonból az adott szó kiválasztása, s bizonyos esetekben gyakran kódot vált, nem is sejtve, hogy nem a folyó nyelven kommunikál.

között, még mondaton és kifejezésen belül is, hogy nemigen lehet megmondani, egy adott pillanatban éppen melyik nyelvet beszélük”.

³ Kiss Jenő (2002: 211.) szerint „kódkeverésről akkor beszélünk (ang. code mixing), amikor a beszélő oly gyorsan és oly gyakran váltogat két vagy több nyelvet, mondatokon és szerkezeteken belül is, hogy nem lehet megállapítani, melyik nyelven is beszél valójában.” A kódkeverés tehát a kevertnyelvűséggel kapcsolatban használatos.

Mit jelent fordítani, mi a fordítás? A Magyar értelmező kéziszótár szerint, a fordító „szöveget más nyelven ír le vagy mond el” (Pusztai 2003: 208). Klaudy Kinga (1999: 152) a következőképpen definiálja a fordítást: „A fordítás (translation), – mint eredmény (product) – a fordítás eredményeképpen keletkezett célnyelvi szöveg, – s mint folyamat (process) – írott forrásnyelvi szöveg megértésének (dekódolás), a forrásnyelvi szövegről a célnyelvi szövegre való áttérésnek (transzkódolás) és írott célnyelvi szöveg megalkotásának (kódolás) folyamata. A tolmácsolás (interpreting) terminus a fordítással ellentétben csak folyamatot (process) jelöl: hangzó forrásnyelvi szöveg megértésének (dekódolás), a forrásnyelvi szövegről a célnyelvi szövegre való áttérésnek (transzkódolás) és hangzó célnyelvi szöveg megalkotásának (kódolás) folyamatát”.

A fordítói- és tolmácsgyakorlatban a fordítás alkalmával az adó és vevő nincs jelen, de a fordítónak több idő áll a rendelkezésére a célnyelvi szöveg elkészítésre. A tolmács ezzel szemben úgy végzi munkáját, hogy az egész szöveg nem áll a rendelkezésre, hiszen éppen ott és akkor születik, tehát a kommunikáció sikere érdekében a kommunikáció folyamatában kódot vált, hogy a beszélgető felek megértsék egymást.

Ezek az összehasonlítások azért fontosak, mert a két- és többnyelvűségkutatást is befolyásolja. Egy kétnyelvű környezetben élő beszélőnél természetesen nem következik az, hogy jó fordító vagy tolmács lesz. A fordító vagy a tolmács sem engedheti meg magának, hogy a másik nyelv elemeit keverje a célnyelvbe, hiszen az információ áramlását gátolná.

Az adatközlőknek a kérdőívben a fogalmak párját kellett a szó mellé írni. Azt kívántam feltérképezni, hogy el tudja-e az adatközlő dönteni, hogy magyar vagy szlovák-e a leírt fogalom. Ezt azzal tudtam ellenőrizni, hogy a fogalom mellé a célnyelvi párja került. A kérdőívben ezek az adatok jelentek meg: *monterka*, *balkon*, *alobal*. Az első és harmadik szó szlovák, a második magyar. Jelentésük: *monterka* (munkaruha), *balkon*, *erkély* (szlovákul *balkón* lenne), *alobal* (alufólia). Azért választottam éppen ezeket a szavakat, mert a magyar–szlovák kontaktusvizsgálatoknak gyakori tárgyai, valamint a hallgatók írásbeli megnyilatkozásainak elemei.

A *monterka* a *montérky* (szlov.) alak átalakított formája, amely a szlovákiai magyar nyelvváltozatban ebben a formában honosodott meg, tehát *munkaruhát* jelent. *Monterki*, *monterka* formában szokták „magyarosan” leírni. Ezért itt ezt a kifejezést szlováknak tekintettem, tehát a fogalom magyar párja volt a helyes. Azt nem vizsgáltam, hogy a *montérky* párja mi lett volna, mert úgy gondoltam, hogy akkor kikövetkeztethetővé teszem az adatközlők számára, hogy a *montérky* egyértelműen szlovák szó.

Az *alobal* esete egyszerűbb, mert a szó *alufóliát* jelent, s különösebb értelmezések a fogalmat illetően nem voltak.

Nem olyan egyértelmű azonban a *balkon* esete. A Magyar értelmező kéziszótár (Pusztai 2003: 84) már tartalmazza ezt az adatot: ahol a szlovákiai magyar nyelvváltozatban általánosan használt lakóházi *erkélyt* jelent. Ám a magyar–szlovák szótárakban⁴ még nem található ez a szó. Szlovák–magyar irányba viszont természetesen igen, hiszen a *balkón balkont* és *erkélyt* jelent. A Magyar szinonimaszótár (O. Nagy–Ruzsiczky 1983: 39) is ismeri a *balkon* lexémát, *erkély* formájában. Aki tehát nem írt semmit a fogalom mellé, valószínűleg nem tudta, milyen nyelvű is a fogalom, mert a mentális lexikonban mindkét nyelven így lehet kódolva.

balkon – erkély – balkón		magyar	szlovák	kétnyelvű	levelezős
	m ⁵	3	1	2	1
	sz	25	3	6	9
	?	0	1	2	0

Látható, hogy a *balkon* (magy.) – *balkón* (szlov.) páros nagyon zavaróan hatott a fordító- és tolmácsjelöltekre. Meglepő eredmény született, hiszen szlovák szónak vélik a *balkont* túlnyomórészt. A nappali tagozatos magyar hallgatók közül 25 fő gondolta tévesen úgy, hogy a *balkon* szlovák szó. A kétnyelvű és a szlovák csoport is szlováknak gondolja a kifejezést, ahogy a levelezősök is. Oka a szlovák nyelv hatásában rejlik, amikor a szlovákiai magyar nyelvváltozatra erőteljes hatást gyakorol egy idegen nyelv. Itt eseti kontaktusjelenségről (Lanstyák 2002: 80) van szó, mert a magyar *balkon* hangsor nagyon hasonlít szlovák párjára, a *balkónra*.

alobal – alufólia		magyar	szlovák	kétnyelvű	levelezős
	m	0	0	0	0
	sz	17	2	6	10
	?	11	2	4	0

Az *alufólia* esete meglepően jól alakult a nappali és levelezős hallgatók körében is, hiszen senki sem gondolta, hogy az *alobal* magyar szó lenne, viszont elég nagy számban (11 fő) bizonytalankodott a magyar csoport, hogy hová is sorolja e szót. Nem lepődtem meg azokon a válaszokon sem, ahol az

⁴ Lásd Maďarsko - Slovenský s Slovensko - Maďarský vreckový slovník és a Szlovák–magyar, Magyar–szlovák kéziszótárakat

⁵ m = magyar nyelvűnek gondolja a fogalmat, sz = szlováknak, ? = nem írt választ

adatközlők úgy gondolták, mindkét nyelven így használatos, mert sok esetben hallani a szlovákiai magyar nyelvváltozatban. Itt a mentális lexikon tárolására utalnék, mert a beszélők agyában e fogalom a fent említett formában van elraktározva, s talán soha nem is hallották másként. Meglepő a levelezős csoport eredménye, akik közül mindenki a szlovák variációt vélte helyesnek. Ők ugyanis munkahelyüket tekintve kétnyelvű vagy szlovák környezetben dolgoznak. Megfigyelhető, hogy a szlovákok és a kétnyelvűek bizonytalanok. Elmondásuk szerint ők nyelvtanilag nem biztosak magukban.

mon- térky – monterka – munkaruha		magyar	szlovák	kétnyelvű	levelezős
	m	1	0	0	0
	sz	25	2	9	10
	?	2	3	1	0

A *monterka* problémája – egy adatot kivéve – nem okozott problémát. Felismerték, hogy a szó eredete a szlovák *monterky* köznyelvi formája, azaz, a szó a szlovák szókészlet eleme. Válaszaikban ezek a megoldások születtek: *munkaruha* (munkához viselt köpeny, kezeslábas, munkához használatos viseletes ruha⁶), *munkásruha* (munkásoknak való olcsó, erős ruha), *kantáros nadrág* (nadrág, melynek tartója van), *szereelőruha* (szerelők munkaruhája, kezeslábas), *kezeslábas* (a törzset, a karokat és a lábakat befedő egybeszabott ruha, overall), *overall* (kezeslábas, overál)⁷.

Feltételeztem, hogy a válaszokat illetően lesznek bizonytalanságok, de a fordító- és tolmácsjelöltek általában sem írásban, sem szóban a dolgozatban (ezt most nem vizsgálom) nem tudatosítják a kódváltás problémáját. Lehet, hogy a fogalomismeret hiánya okozza náluk a kódváltást, mert a szlovák nyelv erőteljes hatást gyakorol a magyar nyelvre, de ez kétnyelvű környezetben szinte elkerülhetetlen. A fordítók nem csak egy nyelvet ismernek és tanulnak meg, mint általában a szlovákiai beszélők. Vannak helyzetek, amikor a két nyelv „vegyesen” jelenik meg egymás mellett, azaz kódváltás követke-

⁶ Az adatok a Magyar értelmező kéziszótár adatai a megfelelő szócikkek alapján

⁷ Egy korábbi kutatásom eredményeiben (lásd: *Eger – Miért hasznos a szemiotika?* c. konferencia – 2004. október 16–17.) is hasonló az adatok találhatóak, ahol a szlovákiai magyar beszélők (nem fordítók) sem biztosak a kifejezések célnyelvi párjaiban, bizonytalanok a lexéma használatában. Azok a kutatások is bebizonyították, hogy a kontaktusjelenségekkel foglalkozni kell, mert hatással vannak a fel-földi magyar beszélők nyelvhasználatára.

zik be. Általában a fogalom nem ismerete váltja ki ezt az adatközlőkből. Gyakran hallaniszóbeli megnyilatkozásaikban, hogy nehéz köznyelven beszélni, mert a környezetük sem beszél „így”. Kitűnnének a nyelvhasználatukat illetően, ha „máshogy” beszélnének. Elmondásaik alapján tudom, hogy csak konkrét beszédhelyzetekben (pl. az egyetemen) figyelnek nyelvhasználatukra.

Azt az adatközlőknél nem vizsgáltam, hogy ki milyen szinten tudja és ismeri a nyelveket. A rendelkezésemre álló kérdőívek adataira és a szemináriumi tapasztalatokra alapozom a megfigyeléseimet. A problémát a lexikális hozzáférés okozza (Gósy 1999: 123), ami az adott nyelvi, beszédjel keresését és megtalálást jelenti, amikor feltöltődik az aktivált szókincs. Azok a hallgatók, akik jól ismerik egy-egy nyelv szókincsét, s azonnal képesek reagálni egy adott beszédhelyzetben, a megfelelőt fogják választani, s nem jelenik meg beszédükben a kódkeverés. A felföldi magyar beszélő (tehát nem csak a fordító vagy tolmács), aki kevesebbet használja az adott kifejezést, vagy csak a passzív szókincsében van jelen, annak nehezebb lesz aktiválni a szót. S amikor nehézségekben ütközik, „gyorsan” választ egy másik szót, amit elő tud hívni a mentális lexikonból. Ez egy másik nyelv szókészletének eleme, s mivel innen alkalmazza a kifejezést, kódot vált. Ez látható főleg a *balkon – erkély – balkón* lexémáknál. A mentális lexikonból kiválasztott szó így a beszélőnél egy ugyanazon formában is jelen lehet. Azt eredményezi, hogy a beszélő nem tudja megkülönböztetni, hogy mely nyelvből merítette a kifejezést (ez jelent meg a hallgatók válaszaiban is), vagy éppen tudja, s már csak megszokásból kódot váltva használja a könnyebben „felidézhető”. Az adatközlőkről nem feltételeztem, hogy ne ismerték volna a fogalmakat, mert valamelyik nyelv szókincséhez tudták kapcsolni (lásd *alobal – alufólia*). Néha előfordult, hogy nem tudták eldönteni, vajon a szó a szlovák, illetve a magyar szókincs része-e (lásd *monterka, monterky – munkaruha*)? Oka a szókincs hiánya lehet, de az átgondoltabb kommunikációban a mentális lexikonból a megfelelő kifejezés előhívható.

Mivel a vizsgált anyag kicsi, ezért voltaképpen problémafelvetésről és problémaszintű elemzésről van szó. A három fogalmat tanulmányozva és az adatokat elemezve arra a következtetésre jutottam, hogy a kutatások megerősítik a szlovák–magyar kontaktológiai kutatásokra vonatkozó eredményeket. A beszercebányai fordító- és tolmácsjelöltek abban a formában alkalmazzák az adott kifejezéseket, ahogy azt közvetlen környezetük használja.

Felhasznált irodalom

- Chrenková, Edita – Stelczer Árpád – Hamzová, Valéria – Tankó László 1992. *Magyar–szlovák kéziszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina. Budapest.
- Kiss Jenő 2002. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Klaudy Kinga 1999. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Scholastica. Budapest.
- Lanstyák István 2002. A nyelvérintkezés szakszókincséről. In: *Társadalomtudomány*, Kalligram. Pozsony. 73–95.
- O. Nagy Gábor – Ruzsinszky Éva 1983. *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelemző kéziszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Sima, František – Chrenková, Edita – Kazimírová, Mária 1966. *Maďarsko–Slovenský s Slovensko–Maďarský vreckový slovník*. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo. Bratislava.
- Stelczer Árpád – Vendégh Imre 1992. *Szlovák–magyar kéziszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szabari Krisztina 2002. *Tolmácsolás*. Scholastica. Budapest.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó. Szeged.
- Wardhaugh, Ronald 2002. *Szociolingvisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.

DEMJÁN ADALBERT

Egy bibliai reália átváltásának a magyar fordításokban mutatkozó gyakorlatáról

Az utóbbi időben sokat foglalkoztam a *κερατίων* görög szónak a régi magyar bibliákban megjelenő fordításaival. E közben merült fel bennem, hogy érdemes lenne e kérdést a mai fordítástudomány szempontjából is megvizsgálni, kiterjesztve a vizsgálatot az összes önálló magyar fordításra egészen a legújabbakig, valamint a Károlyi- és Káldi-revíziók közül azokra, amelyekben a kiinduló szövegtől eltérő megoldást találunk.

A lexéma egyetlen helyen fordul elő a bibliában, a tékozló fiú példázatában (Lk. 15, 16), a következő szűkebb kontextusban: „¹⁶ És sóvárgott (kívánta volna) megtölteni gyomrát azokkal *a szentjánoskenyér hüvelyekkel*, amelyek a disznók ettek, és senki sem adott neki“ (*Újszövetségi Szentírás*. Ford. Vida Sándor. Bp., 1971). Fordításelméleti szempontból a görög szó *reáliának* tekinthető, azaz olyan kulturálisan motivált lexémának, amely egy nyelvközösségre sajátosan jellemző jeltárgyat jelöl, és amely más népeknél nem vagy kevéssé ismert. Az ilyenek fordítása problémás, hiszen transliterálásuk a közérthetőség, hasonló funkciójú célnyelvi reáliával való helyettesítésük pedig az ismeretközvetítés rovására mehet. (A reáliákról és fordíthatóságukról vö. KLAUDY KINGA 1997, 36, 112–5.) Jelen írásomban a gyakorlat oldaláról közelíték a kérdéshez, azt kívánom bemutatni, milyen technikai megoldásokhoz folyamodtak bibliafordítóink *κερατίων* és Vulgatabeli ekvivalense a *siliqua* magyarításakor. Ezenközben a következő kérdésekre keresem választ. Mit jelent a görög szó? Milyen szavak, kifejezések álltak a fordítók rendelkezésére ennek magyarításakor? Voltak-e, vannak-e pontos magyar megfelelői? Milyen szavakat használtak bibliafordítóink e szó átültetésére? Hogyan ítélték meg ezen megoldások fordítástechnikai szempontból?

Vida Sándor minden jel szerint nem véletlenül fordította a vizsgált szót *a szentjánoskenyér hüvelyekkel* szerkezettel. A bibliatudomány mai állása szerint ugyanis a versben szereplő eledel nem más, mint a szentjánoskenyér-fa (*cerationa siliqua*) szarv alakú, kettős hüvelytermése, amely termés kedvelt állati takarmány, de emberi táplálkozásra is alkalmas. (Vö. Magyar

Nagylexikon; HERBERT HAAG 1989 *szentjánoskenyér* címszó; KERESZTY ZOLTÁN 1998, 161–2). Az 1852-es INCZE–HEREPI-féle bibliai kommentár például így ír róla (kommentár a Lk15-höz): „Táplálkozott [ti. a fiatalabb fiú] a szentjános kenyérfa hüvelyes gyümölcseivel. Ezen gyümölcs magva keserű, de a hüvely maga húsos, s igen kellemetes édes nedvvel bír. Ennek édes levét ki szokták sajtólni, mit az emberek használtak fel, és aztán csak a nedvtelen törkölyt adták a sertéseknek. Egyébként ezek a hüvelyesek nagyon silány táplálékul szolgáltak, csak a szegénység élt vele”. A *szentjánoskenyér* magyar szövegben való előfordulására 1577-ből van az első adatunk (vö. VÖRÖS ÉVA 1996), s ez alapján feltételezhetjük, hogy nagyjából a 16. század közepétől már van szavunk a ‘cerationa siliqua’ jelölésre. Más kérdés viszont, hogy ezt bibliafordítóink a fenti görög/latin szerkezet magyarítására alkalmaz(hat)ták-e. Az alkalmazhatóság kérdése részben eldönthető, ha megnézzük görög-magyar és latin-magyar szótárainkat, szójegyzékeinket, vajon milyen ekvivalenseit adják meg a *κερατίων/siliqua*-nak. E vizsgálat során ráadásul arra is választ kaphatunk, hogy az egyes korokban mely szavak álltak a fordítók rendelkezésére mikor szembekerültek e bibliaverssel, hiszen nyilván valamennyien saját koruk szókincséből válogattak, mikor a görög/latin szó legjobb magyar megfelelőit keresték. Íme:

Silica – *malatha* (SchlSzj. 1405 k., 525.); *per siliquas: malatha: porcorum* (SermDom. 1470, II. 574); *siliqua* – *vetemeni magoknak az toka* (Cal. 1585); *siliqua* – *vetemén magoknak tokja, babbór, borfohea, cicerpolyva* (MA 1604); *siliqua* – *vetemény magoknak tokja, borsó-héja, Szent János kenyér; ceratium* – *Szent János kenyere* (PPB 1767); *κερατίων* – *szarvacska, szentjánoskenyér* (SOLTÉSZ–SZINNYEI 1857); *siliqua* – 1) *hüvely a hüvelyes veteménynek, 2) névk. hüvelyes vetemény, 3) Szt.-Jánoskenyér* (FINÁLY 1884); *silica* – *maláta, törköly* (BARTAL 1901), *κερατίων* – *szarvacska, becő, hüvely (szentjánoskenyér)* (KISS SÁNDOR 1990, 128); *κερατίων* – *szarvacska, így nevezték a szentjánoskenyérfa termését is* (VARGA ZSIGMOND J. 1992); *κερατίων* – 1) *szarvacska, 3) szentjánoskenyérfa gyümölcse* (GYÖRKÖSSY–KAPITÁNY–TEGYEY 1990); *siliqua* – *hüvely, plur. hüvelyes vetemények* (GYÖRKÖSY ALAJOS 2001).

Az anyag alapján magyar elnevezésekben, ekvivalensekben többféle tendencia érvényesülését fedezhetjük fel: a görög mintájára a termést az alakjáról nevezik el – *κερατίων* (a *κέρας* szóból ‘szarv’), *szarvacska*; helyettesítik a fajtájának a nevével – *hüvely, becő*; helyettesítik egy hasonló ismert növényi termés nevével – *babbór, borfohea, cicerpolyva*; felváltják valami funkciójában hasonlóval – *maláta, törköly*; körülírást alkalmaznak – *vetemény magoknak tokja, hüvely a hüvelyes veteménynek*; nemzetközi mintát követve egy Keresztelő Szent Jánossal kapcsolatos legenda alapján adnak neki

nevet – *szentjánoskenyér* (vö. *Johannisbrot, Saint John's- bread*). E tarkaság láttán arra következtethetünk, hogy egységesen elfogadott ekvivalense nem alakult ki a szónak. A *szentjánoskenyér* alkalmazhatóságának kérdésére válaszolva pedig megállapíthatjuk, hogy 16. századi adatolhatósága ellenére a görög/latin lexéma fordítására sokáig nem használták, s csak Pápai Páriz munkájában tűnik fel, igaz ezt követően általában jelen van a szótárakban. Többé kevésbé elfogadott és következetesen alkalmazott megfelelővel, a *szentjánoskenyérrel* ezek szerint a 18. század második felétől számolhatunk. A 19. században pedig, mint látható társul mellé a *szarvacska* is.

Ezek után lássuk mit találunk *κερατίωι/siliqua* helyén a bibliafordításainkban időrendi sorrendben haladva közöttük.

MünchK. (1466): *malatacbol*; JordK. (1516): *az zyrokbol*; ÉrsK. (1531): *malatakbol*; Pesti: NTest. (1536): *a tewrkellyel*; Sylvester: UT. (1541): *az malātāual*; Heltai: UT. (1562): *à törkölyöckel*; Félegyházi: UT. (1586): *az korpakbol*; Károlyi: Bibl. (1590): *az mosléckal*; Káldi: Bibl. (1626): *a' malátával*; Medgyesi Pál: Préd. (1658): *a' difznók eledelével*; Komáromi: Bibl. (1675/1718): *a' korpákból*; Torkos: UT. (1736): *a' bürökkel*; Káldi-revízió (1834): *azon hüvelyes gyümöltsből*; Káldi-revízió (1865): *a moslékkal*; Kámory: Bibl. (1870): *azon beczővel*; Károlyi-revízió (1878): *a maghüvelylyel*; P. Sós: ÚSz. (1911): *a hüvelyekkel*; Czeglédy: ÚSz. (1924): *az eleséggel*; Masznyik: ÚT. (1925): *a disznók moslékával*; Raffay: ÚT. (1929): *a moslékból*; Káldi-revízió (1927): *a sertések eledelével*; Kecskeméthy: ÚT. (1931): *a becőkkel*; Farkas: ÚSz. (1938): *a moslékból*; Békés-Dalos: ÚSz. (1951): *a sertések eledelével*; Budai: ÚT. (1967): *az eleséggel*; Vida: ÚSz. (1971): *a szentjánoskenyér hüvelyekkel*; Új kat. ford. (1973): *az eledellel*; Új prot. ford. (1975): *az eleséggel*; Csia: ÚT. (1978): *a hüvelyekkel*; Káldi–Neo-Vulgata (1997): *a disznók eledelével*; Új világ ford. (2000): *a hüvelytermésekkel*; WBTC: ÚSz. (2003): *a disznók ételéből*.

Az anyagon végzett statisztikai elemzés az alábbi eredményeket adta. A különböző fordításszövegekben összesen 13 féle megoldás jelenik meg: *becő* 2, *bürök* 1, *eledel* 4, *eleség* 3, *étel* 1, *hüvely* 2, *hüvelytermés* 1, *hüvelyes gyümölcs* 1, *korpa* 2, *maláta* 4, *maghüvely* 1, *moslék* 5, *sertések eledele* 1, *szentjánoskenyér hüvely* 1, *törköly* 2, *zsír* 1. Ezek közül néhány csak a korai, 1700 előtti munkákban jelenik meg: *maláta*, *törköly*, *zsír*, *korpa*, mások viszont csak az újabb, 1900 utáni fordításokban: *hüvely*, *hüvelytermés*, *szentjánoskenyér hüvely*, *eleség*, *étel*, végül vannak korszakokon átívelők is: *moslék*, *eledel*. Domináló megoldásokat sem egészében sem koronként nem találunk, de efelé tendálókat igen: a *maláta* a korai, a *moslék* és az *eledel* a kései időszakban.

Végigtekintve a példaanyagon néhány konklúzió azonnal adódik. A szótárakban mutatkozó bizonytalanság a fordításokban is tapasztalható. A jó magyar ekvivalens hiánya ugyanis a szótárírókat és fordítókat egyaránt megfelelő eljárások alkalmazására kényszerítette. E téren a szótárak és fordítások között számos hasonlóságot találhatunk: generalizálás – *hüvely*, *becő*; teljes átalakítás – *maláta*, *törköly*; *borsó-héja*; felbontás – *szentjánoskenyérfa gyümölcse*, *hüvelyes vetemény*. A szótárok megoldásai közül néhány vissza is köszön a bibliákban, még a koronkénti megoszlás is többé-kevésbé azonos: a *maláta*, *törköly* a koraiakban, a *becő*, *hüvely* a maiakban. A fordításokban a kontextus hatására viszont megjelennek olyan elemek, amelyek a szótárakból értelemszerűen hiányoznak: *eledel*, *eleség*, *étel*, *zsír*, *moslék*, *korpa*. Ugyanakkor a szótárak körülírásait a fordítók nem alkalmazhatják. Végül pedig szótárakban a 18. századtól általánosan elfogadottá váló a *szentjánoskenyér* majd *szarvacska* a fordításokból szinte teljesen hiányzik, sőt az előbbi egyetlen előfordulása inkább kivételesnek számít. A *szarvacska* használata ellen talán az szól, hogy a vers kontextusában a mindennapi olvasó számára nehezen megfogható, félrevezető lenne, a *szentjánoskenyér* pedig Jézus szájába adva anakronizmus. Összességében tehát kijelenthetjük, hogy bár a szótáríróink és fordítóink előtt ugyanaz a probléma állt, és sok esetben azonos vagy hasonló megoldásra jutottak, a tékozló fiú példázatának kontextusa és beszédhelyzete mégsem tette lehetővé a fordítók számára, hogy a szótárak kínálta lehetőségekkel automatikusan élhessenek. Ilyenre inkább a korai fordítások és a modern munkák némelyikében láthatunk csak példát, s ezek közül is csupán a modernek némelyikénél merülhet fel a szótári helyettesítés gyanúja. A többi bibliánál szerintem a fordító részéről, teszi ezt akár tudatosan akár spontánul, egyértelműen valamilyen átváltási művelet elvégzésével van dolgunk.

Ezek után térjünk rá az egyes fordításokban felbukkanó megoldásoknak a fordítói eljárások szemszögéből történő vizsgálatára, csoportosítva azokat a fordításelmélet alkotta kategóriák szerint.

A legtöbb munkában a fordítók ún. lexikai generalizálást végeztek (KLAUDY i.m. 121–8), vagyis egy fölérendelt kategória nevével adták vissza görög/latin szót. Ez a reáliák tolmácsolásának eléggé elterjedt módja, s különösen akkor alkalmazható, ha a reáliának nincs az ilyen helyettesítést korlátozó, erőteljes funkciója a szövegben. Jelen esetben nincs ilyen, mert a mellékmondat világosan mutatja, itt olyan ételről van szó, amit a disznóknak szántak. Ezzel egyértelműen utal a fiatalabb fiú inséges helyzetére, és tisztátalanná válására. Lényegében majdnem mindegy, a disznók mit ettek. A korai bibliákban (MüncK., ÉrsK., Sylvester.: UT, Káldi: Bibl.) a jelentésbővítés példája a *maláta* szó használata lehet. A bemutatott szótári munkák közül az elsők szintén ezt a szót preferálták, s BARTAL ANTAL is ezt te-

kinti a *siliqua* magyar ekvivalensének. Generalizálásnak a *maláta* alkalmazását Sylvester vele kapcsolatos kijelentése alapján tekintem: „Malāta – ez f3oual ilik mikoron mās f3ot nem találrik. Jegez ez ighe minden āllatot / melluel dif3not tartanak / akar tōrkōl legen / akar borfeprŭ / akar fer feprŭ / akar felezet / akar mi egēb” (Sylvester: UT.: Az nehéz ighík...). E szerint a *maláta* fogalma magába sŭríti mindazon eledeleket, amelyekkel általában disznókat szoktat etetni. A JordK.-ban felbukkanó *zsír* szintén felfogható generalizálásként, a régiségben ugyanis e szónak volt egy általánosabb ’valaminek gyümölcse, terméke; Frucht, Ertrag’ (TESz.) jelentése is, pl.: „Feldnek mynden *syryath* eewek” (KulcsK. 42). E ’termés’ jelentésében vált a *zsír* alkalmassá a generalizálás műveletére. Ugyancsak a generalizálás esetének tekintem Torkos fordításában a *bürökkel* megoldást. Bár nem zárható ki, hogy itt egy *bürök* nevű növényről van szó, az általam a különféle lexikonokban, növényismertetőkből fellelt ilyen növényekről azonban kiderült, hogy mérgezőek, állati takarmányozásra alkalmatlanok. Ezért én a szóban inkább a *bŭr* ~ *bōr* tövet látom, melynek a régiségben volt egy ’termés burka’ jelentése is (vö. fentebb MA *babbōr*). Így tulajdonképpen a *hüvely* szinonimájával van dolgunk, egy termésfajta megnevezésével, amely hiperonimaként viselkedik maga alá vonva az olyan terméseket, melyeknek bőre, azaz hüvelye van. Jelentésbővítéssel oldották meg a problémát az újabb fordítók közül többen is: P. Sós, Csia – *hüvely*; Károlyi-revízió (1878) – *maghüvely*; Új világ ford. – *hüvelytermés*; Kámory, Kecskeméthy – *becő*. A szentjánoskenyérfa termése ugyanis besorolható e két botanikai fogalom (a hüvelytermés és a becőtermés) valamelyikébe. Szintén generalizálással van dolgunk azon esetekben ahol a fordítók egy általánosabb ’táplálék’ jelentésű szóval éltek: *eledel* (Medgyesi: Préd., Káldi-rev. 1927, Békés-Dalos: ÚSz., Új kat. ford., Káldi–Neo-Vulgata), *eleség* (Czeplédy: Úsz., Budai: ÚT., Új prot. ford.), *étel* (WBTC: Úsz.).

A második leggyakrabban alkalmazott transzformáció a teljes átalakítás volt. Ez azt jelenti, hogy a fordítók a forrásnyelvi jelentést olyan célnyelvi jelentéssel cserélik fel, amely látszólag semmiféle kapcsolatban nincs az eredetivel (KLAUDY i.m. 151–8). Erre példák a következő megoldások: *törköly* (Pesti: NTest., Heltai: Bibl.), *korpa* (Félegyházi: UT., Komáromi: Bibl.), *moslák* (Károlyi: Bibl., Káldi-revízió (1865), Masznyik: ÚT., Raffay: ÚT., Farkas: ÚSz.). Ezek látszólag valóban távol állnak a szentjánoskenyérfa termésétől, de csak látszólag, hiszen összekapcsolja őket a közös fölérendelt fogalom ‘a disznók eledele’ alá tartozás. Fordítóink tehát olyan szavakat kerestek, amelyek nálunk disznók etetésére szokásosan használt táplálékot jelöltek. Ezen jelentés révén bizonyulhattak csak alkalmasnak ezek a forrásnyelvi szó visszaadására. A TESz. *törköly*-t NádK.-ból hozza először

‘szőlő kisajtolása után visszamaradó mag, szőlőhéj’ jelentésben, de jelenthetett más növényi termékek kisajtolása után felmaradt részeket is. Az eredeti szóval több ponton érintkezik: növényi termés kisajtolása után fennmaradó salak, amit állatok, resp. sertések etetésére használtak. E kapcsolódási pontjai, s főleg a disznók takarmányaként funkcionálása által léphetett a *törköly* a görög/latin szó helyébe. A *korpa* szóról már 1138-ból van írásos forrásunk (TESz.), szláv eredetű és már átvételekor kialakulhatott a vizsgált szó fordítására alkalmas jelentése ‘a gabonaszem finomra őrölt héja, amelyet főleg takarmányozásra használnak’. Érintkezési pontjai az eredeti fogalommal a *törkölyé*-hez hasonlóak, s nála is domináns szerepe van a sertések etetésére használhatóságnak abban, hogy a bibliákban a vizsgált helyen megjelenhetett. A *moslék* szónak a TESz. a GyöngySzt.-ből már ma is használatos jelentését hozza ‘állatok, főként disznók etetésére való mosogatólé, ételmaredek stb. felhasználásával készült híg étel’. Később a szó jelentésbővülésen megy keresztül és ‘disznók eledel’ általános értéket vesz fel, ezért használata a *τῶν κερατίων / de siliquis* fordítására akár generalizálásként is felfogható. A *moslék*-nál azonban a ‘vízzel hígított állag’ alapvető tulajdonság, míg az eredetiben szárazeledel szerepel, emiatt tarozik véleményem szerint ez a művelet inkább a teljes átalakítás alá. A *malátát* is ide sorolhatjuk, amennyiben a fordítók nem a Sylvester által megadott tágabb jelentésében, hanem szűkebb értékében használták pl.: ‘,azon salak vagy seprű, mely a malátával élesztett, és kifőzött gabonából marad, valamint azon moslék is melyet belőle készítenek’ (CzF. *maláta* címszó, ritkítás tölem D.A.).

Jelentések felbontása az a technikai megoldás, amit a fennmaradó két fordító alkalmazott: Káldi-revizíó (1834): *hüvelyes gyümölsből*; Vida: ÚSz.: *szentjánoskenyér hüvelyekkel*. Ez lényegében a forrásnyelvi lexéma több célnyelvi szóval való visszaadását jelenti (vö KLAUDY i. m. 131–5). A felbontást mindketten úgy végezték el, hogy egy általánosabb jelentésű főnevet elláttak egy konkretizáló jelzővel. Az első esetben a kapott szerkezet még így is elég általános jelentésű maradt, olyannyira, hogy egyben generalizálásnak is felfogható, a másiknál azonban az eredmény a lehető legpontosabb fordítás lett.

Vessük most össze az egyes eljárásokat. Gyakoriságuk és időbeli eloszlásuk láthatóan nem egyenlő. Ritkán és csak az újabb időkben alkalmazzák a felbontás műveletét. Talán azért, mert szószaporítással jár, és nem visz közelebb az eredeti szó jelentéséhez, jelen helyen például egyszer túl általános, másszor túl pontos fordítást eredményezett. A teljes átalakítás inkább korai fordításokra jellemző, s ott elég gyakori (a *moslék*-ot a maiakban véleményem szerint, nem szabadon, hanem a Vizsolyi Biblia hatására használják). A technikák közül úgy tűnik a generalizálás volt a legkézenfekvőbb. Ez a leggyakoribb és minden korban alkalmazták. Ennek oka talán az, hogy több

oldalról közelítve lehetett az eredetiben levő szót e módszerrel átváltani: a funkciója felől (pl. *eledel, eleség, étel*), a minősége felől (*zsír* tkp. ‘termés’), a fajtája felől (*hüvely, becő*). Az újabb fordításokban ez a technika dominánssá vált, az 1900 után született 16 munkából 12-ben van jelen. Ez a tény kíváncsivá tett. Mennyire általános eljárása ez a vizsgált szó átültetésének? Ennek felderítésére megnéztem a példázat modern fordításait néhány más nyelvben: szlovák – *strukmi* tkp. ‘hüvelyekkel’, *šupiek* tkp. ‘héjakkal’, *odpadkami* tkp. ‘hulladékokkal’; cseh – *slupkami* tkp. ‘héjakkal’, *sladkých lusků* tkp. ‘édes héjakkal, hüvelyekkel’; német – *mit den Schoten* tkp. ‘becőkkel’, *von Schweinefutter* tkp. ‘disznótakarmányból’; angol – *with the pods* tkp. ‘hüvelyekkel’, *with the carob pods* tkp. ‘szentjánoskenyér hüvelyekkel’, *with husks* tkp. ‘héjakkal, hüvelyekkel’, *with the bean pods* tkp. ‘babhüvelyekkel’, *with the food* tkp. ‘eledellel, étellel’; orosz – *стручкаму* tkp. ‘hüvelyekkel’, ukrán – *стручкăму* tkp. ‘hüvelyekkel’, lengyel – *strąkami* tkp. ‘hüvelyekkel’. A látottak alapján a generalizálás a *κερατίον* fordításánál a mai időkben általánosan elterjedt eljárásnak tekinthető, s ebben teljes az összhang a magyar bibliafordítói gyakorlat és a nemzetközi trend között.

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy kérdéses szó fordítása, a vizsgált versben való megfelelő helyettesítése máig sincs megnyugtatóan megoldva (vö. VARGA ZSIGMOND i. m. 537. *κερατίον* szócik). Kérdés viszont, hogyan lehetne jól fordítani itt és az ehhez hasonló esetekben. E téren nyilván megoszlanak a vélemények, s jó magam nem is kívánok pro vagy kontra állást foglalni. A probléma így egy reália elemzése után nyilván nem is oldható meg. Nem biztos ugyanis, hogy az itt markánsan jelentkező és a 20. században szinte kizárólagossá váló eljárás más esetekre is alkalmazható lenne, s az is kérdéses, hogy a generalizálással létrejött megoldások valóban jó fordítások-e. Érdeemes lenne ezért több hasonló jellegű vizsgálatot elvégezni, hogy a bibliai reáliák fordításáról átfogóbb képet kaphassunk.

Irodalom, szótárak

- KLAUDY KINGA 1997. A fordítás elmélete és gyakorlata. Bp.
 HERBERT HAAG 1989. Bibliai lexikon. Szent István Társulat. Bp.
 KERESZTY ZOLTÁN 1998. „Nézzétek a mező liliomait...”. Bibliai növények a hit és a tudomány fényében. Bp.
 INCZE–HEREPI 1852. Az Újtestamentum a’ szentírás fejtegető és gyakorlati magyarázata. Kolozsvár.
 VÖRÖS ÉVA 1996. Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen.

- SchlSzj. 1405k. Schlägli Szójegyzék. Kiadva: Szamota István, A Schlägli magyar szójegyzék. Bp., 1894.
- SermDom. Sermones Dominicales. Bevezetessel és szótárral ellátta: Szilády Áron. I-II. Bp., 1910.
- Cal. 1585. Ambrosii Calepini Dictionarivm decem lingvarvm. Lvgdvni, 1585.: Calepius latin – magyar szótára 1585-ből. Szerk. MELICH JÁNOS. Bp., 1912.
- MA. Szenci Molnár Albert, Dictionarium Latinoungaricum. Nürnberg 1604. Közzéteszi: KŐSZEGHY IMRE. Bp., 1990.
- PPB. Pápai Páriz Ferenc, Dictionarium Latino-Hungaricum. 1767; hasonmás: gond. HARGITTAY EMIL – KECSKEMÉTHY GÁBOR – THIMÁR ATTILA. Bp., 1995
- SOLTÉSZ–SZINNYEI 1857. Görög-magyar szótár. Szerk. SOLTÉSZ FERENC–SZINNYEI ENDRE. Sárospatak, 1875. Reprint Bp., 1983
- FINÁLY 1884. Finály Henrik, A latin nyelv szótára. Bp., 1884. Reprint. 1991
- BARTAL 1901. A magyarországi latinság szótára. Szerk. BARTAL ANTAL. Bp., 1901
- KISS SÁNDOR 1990. Újszövetségi görög-magyar szómagyarázat. Bp.
- VARGA ZSIGMOND J. (szerk.) 1992. Görög-magyar szótár az Újszövetségi iratokhoz. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp.
- GYÖRKÖSSY–KAPITÁNY–TEGYEY 1990. Ógörög-magyar szótár. Szerk. Györkössy Alajos, Kapitánffy István, Tegyeey Imre. Bp.
- GYÖRKÖSY ALAJOS 2001. Latin-magyar szótár. Bp.
- CzF. A magyar nyelv szótára. Készítette: CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS. Bp., 1870

Bibliák

- Nestle-Aland. *Novum Testamentum*. Deutsche Bibelgesellschaft. Stuttgart 1991. 211–3.
- Vulgata. *Biblia Sacra*. Iuxta Vulgata versionem. Rec. ROBERTUS WEBER. Stuttgart. 1975.
- MünchK. *A Müncheneri Kódex 1466-ből*. Szerk. NYÍRI ANTAL. Bp., 1971. 299–300.
- JordK. Jordánszky-kódex. RMNy. V. 581–3.
- ÉrsK. Érsekújvári Kódex. Nyár. IX. 11–3.
- Pesti: NTest. *Nouum Testamentum*. Ford. Pesti Gábor. Bécs, 1536; új kiadás: gond. SZILÁGYI ÁRON. Bp., 1896. 156–9.
- Sylvester: ÚT. *Vy Testamentū magar nelwen*. Ford. Sylvester János. Sárovar-Újsziget, 1541; faksimile: gond. VARJAS BÉLA. Bp., 1960.
- Heltai: Bibl. *A JESVS Christvsnak wy testamentoma*. Ford. Heltai Gáspár és munkatársai. Kolozsvár, RMNy. 186.
- Félegyházi: ÚT. *Az mi VRONC Iesvs Christvsnac Vy Testamentoma*. Ford. Félegyházi Tamás. Debrecen, 1586.
- Károli: Bibl. *Szent Biblia*. Ford. Károlyi Gáspár és munkatársai. Vizsoly, 1590; faksimile: gond. SZÁNTÓ TIBOR. Bp., 1981.
- Káldi: Bibl. *Szent Biblia*. Ford. Káldi György. Bécs, 1626; faksimile: Bp., 2002.

- Medgyesi Pál: Préd. 1658. *Ketleg torkabol kihatlo lelkek*. Sárospatak, 1658. 7.
- Komáromi: Bibl. *Magyar Biblia*. Ford. Komáromi Csipkés György. Megjelent: Leyden, 1718; faksimile: gond. ÖTVÖS LÁSZLÓ. Debrecen, 2000.
- Torkos: ÚT. *A' mi urunk Jésus Kristusnak Uj Testamentoma...* Ford. Torkos András. Wittemberg, 1736
- Káldi-revizió (1834). *Szent Irás, vagyis az Új Szövetségnek Szent Könyvei*. Ford. Káldi György. Átdolgozták: Szepesy Ignácz felügyelete alatt. Pozsony.
- Káldi-revizió (1865). *Az Új Szövetség szent könyvei*. Ford. Káldi György. Átdolgozta: TÁRKÁNYI B. JÓZSEF. Eger.
- Kámory: Bibl. *Biblia az az Szentírás*. Ford. Kámory Sámuel. Pest, 1870.
- Károlyi-revizió (1878). *Új Testamentom*. Ford. Károli Gáspár. Átdolgozta: GYÖRYY VILMOS, MENYHÁRT JÁNOS, FILÓ LAJOS. Kiadja: A Brit és Külföldi Biblia-Társulat Bp.
- P. Sós: Úsz. *Új-Szövetségi Szentírás*. Ford. P. Sós István. Bp., 1911.
- Czegléd: Úsz. *Az Újszövetség könyvei*. Ford. Czegléd Sándor. Győr. 1924.
- Maszyk: ÚT. *Új Testamentom*. Ford. Maszyk Endre. Bp., 1925.
- Káldi-revizió (1927). *Újszövetségi Szentírás*. Ford. Káldi György. Átdolgozta: a Szent István-Társulat Szentírás-bizottsága. I. kötet. Bp.
- Raffay: ÚT. *Újtestamentom*. Ford. Raffay Sándor. Bp., 1929.
- Kecskeméthy: ÚT. *Új Testamentom*. Ford. Kecskeméthy István. Bp., 1931
- Farkas: Úsz. *Az Újszövetség történeti könyvei*. Ford. Farkas László. Debrecen, 1938.
- Békés-Dalos: Úsz. *Újszövetségi szentírás*. Ford. Békés Gellért –Dalos Patrik. Róma, 1951.
- Budai: ÚT. *Az Új Testamentom*. Ford. Budai Gergely. Bp., 1967.
- Vida: Úsz. *Újszövetségi Szentírás*. Ford. Vida Sándor. Bp., 1971.
- Ravasz: Úsz. *Az Újszövetség*. Ford. Ravasz László. Ligonier, Pennsylvania, U.S.A. 1971.
- Új kat. ford. *A Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. Szent István Társulat. Bp., 1973.
- Új prot. ford. *Biblia*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp., 1975.
- Csia: ÚT. *A puszta létnél többet...* Ford. Csia Lajos. Univerzális Bibliaiskola. 1978.
- Káldi-Neo-Vulgata. 1997. Ó- és Újszövetségi Szentírás. A Káldi-féle szentírásfordítás nyelvében megújítva, javítva a Neovulgáta alapján. Szent Jeromos Bibliatársulat. Bp.
- Új világ ford. *A keresztény görög iratok új világ fordítása*. Wachtower Bible and Tract Society. Róma, 2000.
- WBTC: Úsz. *Újszövetség*. Egyszerű fordítás. World Bible Translation Center. TBL Magyarország alapítvány. 2003.

A más nyelvű fordítások leőhelyei:
szlovák: www.avemaria.sk/biblia/biblia.html,
[www. biblia.sk](http://www.biblia.sk),
ww.ceif.sk/biblia.htm;
cseh: www.biblenet.cz/bible;
német és angol, orosz, ukrán, lengyel: www.bible.gospelcom.net

A nyelvek vonzásában

Köszöntő kötet Budai László 70. születésnapjára

A külső formájában is szép emlékkönyvben az ünnepeltet kollégái és tanítványai köszöntik 70. születésnapja alkalmából. Budai László professzor úr oktatói tevékenysége két intézményhez kapcsolódik, az egeri Eszterházy Károly Főiskolához és a Veszprémi Egyetemhez. Budai László nagyon sokoldalú munkásságot mondhat magáénak: tankönyveiből, nyelvkönyveiből egyetemi, főiskolai oktatói tevékenysége eredményeként több generáció ismerete meg, sajtótította el és hasznosítja az angol nyelvet.

A kötet az ünnepelt közel 50 éves eredményes, gazdag oktatói és tudományos munkásságának méltatásával kezdődik – Kurtán Zsuzsa és Zimányi Árpád (a kötet szerkesztői) állították össze –, és publikációs jegyzékével, valamint szerkesztői tevékenységének számbavételével fejeződik be.

A kötet 34 tanulmányt tartalmaz, négy témakör köré csoportosítva. A leggazdagabban képviselt tárgykör a Nyelvtudomány és alkalmazásai, ami nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy az ünnepelt fő kutatási területe is ez. Ebből a gazdag tartalmú kötetből az egeri kollégák cikkei közül választottam néhányat ismertetésemhez.

Domonkosi Ágnes A nyelvi attitűdök és a nyelvhasználat szabályozottsága című cikkében a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának a kodifikált nyelvi normával kapcsolatos vizsgálatáról számol be.

A nyelvi attitűdvizsgálat egyre jelentősebb kutatási területté válik, mivel a nyelvi attitűdök számos társadalmi jelenségre hatással lehetnek, többek között szerepet játszhatnak a nyelvi változásokban, befolyásolhatják az idegen nyelvek tanulásának hatékonyságát stb. Az intézet a nyelvhasználat szabályozottságához való viszonyt kutatta.

Felméréseikben direkt mérési technikákat alkalmaztak (kérdőíves felmérést és interjúkészítést).

Kiemelt jelentőségű kérdésként kezelték azt, mely nyelvi sajátosságok játsszák a legnagyobb szerepet az attitűdök kiválasztásában, milyen hiedelmek, népi magyarázatok élnek a nyelvvel kapcsolatban. A kérdőívek összeállításakor arra törekedtek, hogy megismerjék, feltárják az adatközlők egyéni nyelvhasználati tapasztalatait, vélekedését a nyelvről. Az ilyen jellegű vizsgálat eredményei segítenek megérteni a nyelvi viselkedést, hasznosíthatók a nyelvművelésben, nyelvi tervezésben.

Kalcsó Gyula Történeti igevalencia-vizsgálatok (lehetőségek és korlátok) című cikkében Budai László egyik fő kutatási területéhez, a valenciaelmélethez kapcsolódik.

A szerkezeti elemek közötti függőségi viszonyok történeti vizsgálatában még sok feladat áll a magyar kutatók előtt. A Forgács Tamás által elkezdett munkával mutat rokonságot a szerző cikke. Kalcsó Gyula Heltai Gáspár Száz fabula című művének alapján a *vesz* ige szócikkét állította össze igen nagy alaposággal. Megadja az alapige jelentéseit, a hozzá tartozó képletet, utal a szükséges szemantikai jegyekre. Felhívja a figyelmet a valenciá-elmélet történeti alkalmazásával kapcsolatosan felmerülő kérdésekre, problémákra.

Az ilyen jellegű vizsgálatokra szükség van a történeti nyelvészeti kutatásokban, mivel nagymértékben segíthetik a jelentésváltozások vizsgálatát, szélesítik a történeti mondatok kutatásának lehetőségeit, eredményeit.

Lőrincz Julianna A funkcióigés szerkezetek és a főnévi taggal azonos tövű igék varianciájának kérdéseivel foglalkozik írásában. A cikk első részében terminológiai kérdéseket tisztáz: elkülöníti az alakvariánsokat más szemantikai csoportoktól, szinonimáktól és alakpároktól. Rámutat az egyes változatok szemantikai különbségére, a pragmatikai jelentésbeli eltérésekre. Bemutatja a nyelvészeti szakirodalom több képviselőjének állásfoglalását a témával kapcsolatban.

A dolgozat második részében áttekinti a funkcióigék (orosz és magyar) szakirodalombeli meghatározását, kutatásai alapján arra hívja fel a figyelmet, hogy a funkcióigés szerkezetek és a szerkezetek főnévi részével egyező igék vizsgálata esetén egyes szerzők munkáiban gyakran előfordul a variativitás és szinonimitás fogalmának ekvivalens használata.

Vitatkozik Dobros Csilla PhD-dolgozatának az orosz jogi nyelvre vonatkozó megállapításaival, és magyar példákat is hoz a variativitás és szinonimitás fogalmának –általa korábban megfogalmazott – helytelen használatának bemutatására.

V. Raisz Rózsa Szövegszerkezeti egységek és a topik–comment-rendszer című tanulmányában egy Márai Sándor-részszöveget vizsgál. Jelen dolgozatának kiindulópontjául egy korábbi munkája szolgál, melyben a szöveg makro- és mezoszerkezeti egységeit tárgyalta. E tanulmányban meghatározza a mezoszerkezeti egységek integráló erejű mondatait, s a mikroszerkezeti egységekben, a mondatokban elemzi a szöveg felé mutató sajátosságokat, valamint utal a mikroszerkezeti egységek lényeges strukturális és kommunikatív szerepére.

A gazdag és változatos tartalmú kötet általam nem ismertett tanulmányaira is szeretném felhívni az érdeklődők figyelmét. Ezzel az ismertetéssel pedig csatlakozom a kötet szerzőiként szereplő ünneplőkhöz.

B. Szalai Edit

Társadalom – Tudomány

Tanulmányok a Mercurius Társadalomtudományi
Kutatócsoport műhelyéből

Szerkesztette: Gyurgyík László és Kocsis Aranka
Mercurius Könyvek c. sorozat, 13. kötet, Kalligram Könyvkiadó,
Pozsony, 2002, 164 oldal

1. A szerkesztők előszavukban a kötettel kapcsolatban több lényeges tudnivalóról tájékoztatják olvasóikat. Ismételten kiemelik, hogy a közölt dolgozatok a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport műhelyében készültek, amely éppen 2002-ben (volt) tízéves, s amely 1992-ben öntevékeny szerveződésként alakult. [„*A szerveződés célját tíz évvel ezelőtt az alapítók a társadalmi jelenségek, változások vizsgálatában jelölték meg, tevékenységük középpontjába az alapvető társadalomtudományi diszciplínák (közgazdaságtan, szociológia, demográfia) művelését, ill. az interdiszciplináris kutatásokat állították. Azokat a tudományokat, amelyek művelésére a szocializmus évei alatt a legkevesebb lehetőség volt, s amelyek alapinformációkat nyújtanak a társadalomban végbemenő mozgásokról. A társadalom pedig, amely e csoport figyelmének a középpontjában állt – s áll ma is –, a szlovákiai magyarok társadalmá.*” (8)] E kerek évforduló arra ösztönözte tagjait és a kötet szerkesztőit, hogy újabb munkáikról átfogó képet, legfrissebb kutatásaik eredményeiről tájékoztatást adjanak. Mivel azonban a csoport tagjai különböző szakterületen vizsgálódnak, így az elkészült tanulmányok is sokféle témájúak, vagyis a tanulmánygyűjteménynek az egyik szembeötlő jellemzője a sokszínűség lett. A témák jó része (az asszimiláció, az iskolaügy, a kétnyelvűség, az 1945–1948-as évek politikai eseményei mint a kisebbségben élő szlovákiai magyarság létének és önismeretének meghatározó jelenségei) szorosan kapcsolódik a sorozat korábbi köteteinek központi kérdéseéhez. Mindezek mellett a szerkesztők szerint a könyv egységét a közölt tanulmányok tárgyának az azonossága teremti meg, amely a szlovákiai magyar társadalom. Végigolvasván azonban az írásokat, azt kell mondanunk, hogy az utolsóként közreadott tanulmány csak igen-igen lazán kapcsolódik ehhez a tárgykörhöz. Ugyanitt kell említést tennünk a kiadvány főcíméről is, amely túlzottan általánosnak tűnik ehhez a tárgykörhöz, még az alcímmel együtt sem utal pontosan arra, illetőleg a sokféle, de mégiscsak körülhatárolható tematikára.

Mind a tartalomjegyzékből, mind az Előszóból kiderül az a tudatosan vállalt szerkesztői hozzáállás, amelynek megfelelően a könnyebb áttekinthető-

ség kedvéért a tanulmányokat két fő csoportba sorolták, ezáltal a kötetet két fő részre tagolták. Az elsőbe a szociológiai és a történetírás köréből, e tudományágak módszereivel készült munkák kerültek, a másodikba a nyelvészeti dolgozatok. Mindkét részben vannak elméleti és módszertani munkák, „*a többség azonban egy-egy konkrét kérdést megválaszolni igyekvő dolgozat, levéltári kutatás vagy akár éppen felmérés, terepkutatás eredményeinek az összefoglalása*” (7).

2. Az I. rész négy terjedelmes tanulmányt tartalmaz. Indító értekezését Gyurgyík László írta, *Az asszimilációs folyamatok elméleti és empirikus megközelítése a szlovákiai magyarság példáján* címmel (11–30). A szerző a nemzetváltási folyamatok tanulmányozásához egyféle, az amerikai megközelítésekhez közelebb álló módszert dolgozott ki, amely a Közép-Európában hagyományos történeti, történeti-demográfiai elemzésekkel szemben többdimenziós, főleg szociológiai és szociálpszichológiai ihletésű modell. Munkájában ezt adaptálja a magyar–szlovák interetnikus kapcsolatokra. Az amerikai modellek szerint a kisebbségi népcsoportok asszimilációjának mint folyamatnak a fokozatai, illetőleg típusai: a) a kulturális, b) a strukturális (a kiscsoportok betagozódása az államalkotó többség hasonló egységeibe), c) a (vegyes) házassági, d) az identifikációs (az eredeti entitás elvesztése, a többségi nemzethez tartozás érzésének a kialakulása) asszimiláció, e) az előítéletek megszűnése, f) a diszkrimináció megszűnése, g) az érték- és hatalmi konfliktusok megszűnése. Gyurgyík László Szlovákiában (12 településen 712 adatszolgáltatóval) végzett felmérésében tekintettel volt még a származásra mint a nemzeti hovatartozás alakulását befolyásoló tényezőre is. Végül az egyes dimenzióknak, azok kombinációinak a vizsgálata után arra a következtetésre jutott, hogy az ott élő magyarok egymást követő generációinak a szlovák irányban zajló nemzetváltási folyamataira nagyobb hatással van a kulturális asszimiláció nyelvi vetülete – a származás szerinti elsődleges nyelv vagy az anyanyelv tudásának háttérbe szorulása, a nyelvvesztés –, mint a többségi irányba zajló (strukturális) integráció. Más szóval ez azt jelenti, hogy térségünkben a kulturális hovatartozás, annak is elsősorban a nyelvi vonatkozásai (az anyanyelv megtartása vagy az iskolai szlováknyelvtanulás következtében történő visszaszorulása, esetleg elvesztése) nagyobb mértékben hatnak a nemzeti hovatartozás alakulására, mint a strukturális kötődések. A felmérés másik hozadéka szerint: „Az egyének nemzetváltását kevésbé befolyásolja a házastársuk nemzeti hovatartozása, mint származásuk etnikai homo-heterogenitása. A homogén származás viszonylag állandó hatása mellett a vegyes származás és a magyar házastársválasztás generációváltásról generációváltásra csökkenő mértékben járul hozzá az etnikai átörökítéshez” (27).

A tanulmány szerzője a vizsgált folyamatok összefüggéseit tekintve vég-eredményben arra a megállapításra jut, hogy a mai Szlovákiában a magyar nemzeti hovatartozás átörökítésében megtartotta vezető szerepét a homogén magyar származás, ezzel szemben a vegyes származás hatása generációvál-tásról generációváltásra igen nagy mértékben csökkent. Adatai alapján úgy látja, hogy a vegyes házasságoknak a nemzetváltásra gyakorolt hatása meg-közelíti a homogén szlovák házasságok hatását.

3. Kritikus történelmi időszak vizsgálatára vállalkozott Vadkerty Katalin *Tervek a nemzetiségi kérdés rendezésére Csehszlovákiában az 1938–1948-as években* című tanulmányában (31–7). Ebben a második világháború alatti és a háború után újjászülető csehszlovák kormánynak a nemzetiségi kérdés megoldására tett erőfeszítéseit taglalja, különös tekintettel az 1945–1947 kö-zött működő internálótáborokra. A szerző világosan meglátja azt a folya-matot, amelynek első, döntő mozzanata a Nyugaton tevékenykedő emigráns csehszlovák kormány elnökének, Eduard Benesnek az 1939. október 17-én tartott beszéde volt, benne lehetőségekkel a háború utáni új köztársaságbeli nemzetiségi jogoknak a kiszélesítéséről, a németek és a magyarok által lakott területek bizonyos hányadának az anyaországnak való átadásáról, a csehek-kel és a szlovákokkal egyenlő kisebbségi jogok biztosításának az ígéretével. Két éven belül, a Szovjetunió 1941-es német megtámadását követően lénye-gesen módosult ez az elképzelésük, s ekkortól az 1938 előtti határok meg-szerzésére összpontosítottak csupán, terveikben teljesen háttérbe szorult a két nagy ellenségnek kikiáltott (a német és a magyar) nemzetiség kérdése. „Az új elrendezés vezérmotívuma a bosszú, a gyűlölet lett, s ez motiválta a nemzetiségi kérdés 1942-ben megfogalmazott alapelveit és indoklásait” (32). A második világháború hadi eseményeit követően, az amerikai és a szovjet diplomácia álláspontjait figyelve, a londoni emigráns csehszlovák kormány a fő céljaként azt szerette volna elérni, hogy a nagyhatalmak jóváhagyják a német és a magyar nemzetiségűek tömeges kitelepítését. Miután a Szovjet-unió 1942-ben deklarálta, Anglia pedig elvileg jóváhagyta a Csehszlovák Köztársaság 1918-as határait, a német hadsereg 1943. évi sztálingrádi vere-ségét követően a Benes-féle kormányzat azonnal megfogalmazta a csehszlo-vákiai német és magyar nemzetiségű lakosság kollektív bűnösségéről és a büntetés jellegéről szóló téziseit. Ettől kezdve Benesék már elutasították a kisebbségi jogok megadásának még a gondolatát is. A csehszlovákiai német és magyar társadalmat már nem osztották antifasisztákra és fasisztákra, ha-nem egységes ellenséges tömegként (áruló szemétként) kezelték őket. 1944 augusztusának a végén pedig a moszkvai cseh emigráció vezetőivel egyetér-tésben megfogalmazták az új demokratikus szláv nemzetállam tervét, amelyben a demokratikus elvek csakis szlávokra vonatkoztak. Ennek az új államalakulatnak a polgárai között nem kívánták megtúrni sem a németeket,

sem a magyarokat. Terveik véghez viteléhez a nagyhatalmak beleegyezését kérték: egyrészt ahhoz, hogy a németek tömeges kitelepítésének engedélyezését a magyarokra is vonatkoztathassák, másrészt ahhoz is, hogy politikai meggyőződésre való tekintet nélkül, kizárólag etnikai alapon az összes magyart és németet megfoszthassák csehszlovák állampolgárságától.

Időközben a világháború eseményei kedvező helyzetet teremtettek az említett célok eléréséhez. „A front átvonulását követően a csehszlovák államigazgatási szervek minden nehézség és szinte pillanatnyi késlekedés nélkül vették át a hatalmat az 1938 őszi Magyarországhoz csatolt területeken is, ahol a magyar lakosság nem kis meglepetésére az új közigazgatás képviselői, a tisztségviselők, a hadsereg, a karhatalom tagjai és a kíséretükben érkező családtagok a magyarellenesség, a félelemkeltés és a nemzeti gyűlölködés megalapozói lettek” (33). 1945 tavaszától egymás után születnek az új kormányoknak, a végrehajtó testületeknek, a Szlovák Nemzeti Tanácsnak a rendelkezései, amelyekkel előírták, hogy Szlovákiában a kollektív bűnösség alapján minden német és magyar nemzetiségű személyt, állampolgárságra való tekintet nélkül, munkatáborba vigyenek. Ennek érdekében elrendelték, hogy minden járásban létre kell hozni legalább egy működő tábort. „Dél-Szlovákia elszlovákosításának nagy munkájához a fővárosban, Pozsonyban kezdtek hozzá, de 1945 májusában az ún. »ellenséges elemek«, valamint a németek és a magyarok összegyűjtését és táborokban való összpontosítását az egész országra kiterjedően megkezdték” (34).

A dolgozat szerzője a továbbiakban áttekinti, hogyan indult meg és hogyan zajlott (elsőként) Pozsonyból a magyar nemzetiségűeknek a kitelepítése a közeli Ligetfaluba, hogyan vesztették el a kilakoltatottak órák alatt életük munkájával szerzett ingó és ingatlan vagyonukat. 1946 májusára már több mint 1400 magyar élt ebben az internálótáborban. Az innen való szabadulásukat részben a reszlovakizálás lehetősége segítette elő.

A tanulmány végső, a magyarság számára fájdalmas tényeket közlő összegzésével is egyet kell értenünk: „A csehszlovák kormány és a Szlovák Nemzeti Tanács 1945–1948-ban hozott magyarellenes rendeletei és intézkedései elbizonytalanították a magyarokat. Az internálások, a kitelepítések, a lakosságcsere, a belső telepítések és a reszlovakizáció mind oda hatottak, hogy az addig zárt magyar etnikai tömbök felszakadoztak, felhígultak, s elkezdődött a magyarok asszimilációja” (36).

4. A kötet harmadik tanulmánya Popély Árpád munkája (38–60). Ennek címe: A reszlovakizáció területi vetületei. Alcíme: Adalékok a II. világháború utáni reszlovakizáció történetéhez. A szerző a reszlovakizáció néven ismert akció területi vetületeit vizsgálta meg levéltári források alapján, vagyis azt, hogy a második világháború utáni Csehszlovákia vezetői által kidolgozott (az elképzelt nemzetállamot megvalósítani, a magyar kisebbségtől meg-

szabadulni igyekvő) tervezetek mit tartalmaztak az egyes régiókra és az egyes községekre vonatkozóan konkrétan, és milyen volt a magyar lakosságnak a reszlovakizációs felhívásra adott válasza.

„A reszlovakizáció hivatalosan abból a feltételezésből indult ki, hogy a Szlovákiában élő magyarság nagy része az elmúlt évszázadokban, különösen pedig a 19. században elmagyarosított vagy elmagyarosodott szlovák, akiknek a reszlovakizáció útján lehetőséget adnak arra, hogy visszatérjenek »eredeti« szlovák nemzetiségükhöz” (38). A tervezett akció előkészítésére létrejött intézmény, a Szlovák Telepítési Hivatal előirányzata azonban már célirányosan, a népesség eredetét teljes mértékben figyelmen kívül hagyva a területi elvet helyezte előtérbe. Eszerint elsősorban a stratégiaileg fontosnak ítélt régiókat és településeket kívánta reszlovakizálni, amelyek szlovákká válását elengedhetetlennek tartotta Dél-Szlovákia sikeres elszlovákosításához. A legnagyobb hangsúlyt a Pozsony és Ipolyság közötti színtiszta magyar területsávra helyezte, ahol reszlovakizálni kívánta a csaknem kizárólag magyar lakosságú Csallóköz településeinek jelentős részét, gyakorlatilag a Pozsony és Ipolyság közötti egész magyar etnikai tömböt. Az Ipolyságtól keletre fekvő területsávon elsősorban a regionális központoknak számító városok, városi jellegű települések és az azokat körülvevő magyar falvak reszlovakizálásával számolt. Egészében tehát e hivatal legnagyobb jelentőséget a városok elszlovákosításának tulajdonított, épp ezért Fülek kivételével reszlovakizálni akarta a magyar etnikai terület valamennyi városát és városi jellegű települését. Losoncnak például a minden áron való elszlovákosítását sürgették.

A tervezet megvalósításához azt is kívánatosnak tartották, hogy a déli határvidékre „megbízható” szláv lakosságot kell telepíteni, az ott élő magyarságot pedig széttelapítani az ország egész területén. A magyarok erejének a gyengítéséhez, a gazdasági hatalom megszerzéséhez pedig a leghatékonyabb eszköznek azt ítélték, hogy Dél-Szlovákia földje szlovák kezekbe kerüljön. „Ennek érdekében a reszlovakizációból ki kell zárni a nagyobb földtulajdonnal rendelkezőket, a kereskedőket és iparosokat, liberálisabban kell viszont megítélni a földnélkülieket és a mezőgazdasági munkásokat” (44).

A reszlovakizációs tervezet eredményességét alapvetően két tényező határozta meg. Egyrészt az, hogy a Csehszlovákiában élő magyarság közel másfél éve már mindenféle üldöztetésnek ki volt téve, állampolgárságától és polgári jogaitól, egzisztenciájától s gyakran vagyontól is meg volt fosztva, a kitelepítéstől fenyegetett állapotban élt, segítséget pedig sehonnan sem remélhetett. Másrészt pedig az akció szervezői által nyíltan hangoztatott ígéretek sora, amelyek szerint azok, akik hajlandók „önként” szlováknak vallani magukat, visszakapják csehszlovák állampolgárságukat, mentesülnek a vagyonelkobzás, az át- és széttelapítás alól, s véget ér számukra a teljes létbizonytalanság állapota. Azoknak viszont, akik ezt nem hajlandók megtenni, s

kitartanak magyar nemzetiségük mellett, továbbra is számolniuk kell a hátrányos megkülönböztetéssel.

Mindezeket egybevetve tulajdonképpen a magyar családok jövője, további létük volt a tét az akciók folyamatában, s így egyértelműen az üldöztettek előli megmenekülés reményében kérte „visszaszlovákosítását” több mint 410 000 személy. Közülük mintegy 326 000-t el is ismertek a hatóságok szlovák nemzetiségűnek. Jellemző, hogy még a magyarországi Szabad Nép című újság is (1946-ban) az újkori történelem egyik legerőszakosabb elnemzetlenítési kísérletének nevezte ezt az akciót.

A szerző a továbbiakban járásoként veszi sorra, melyikben hány község lakói, milyen számban és százalékban voltak hajlandók (és kénytelenek) reszlovakizációjukat kérni. A településszintű kimutatások tanúsága szerint a reszlovakizáció két egymástól távol eső régióban, a Csallóközben és Gömörben ütközött a legnagyobb ellenállásba. Csallóköz színtiszta magyar településeinek a magyar lakosságnak általában legfeljebb 15–20%-a reszlovakizált, a Dunaszerdahelyi járás falvainak többségében ezek aránya még a 10%-ot sem érte el. Ugyanígy arány mutatkozik Gömörnek a Feledi járásában. A reszlovakizáció eredményei azt is igazolták, hogy a mindenkori államhatalomnak a vidéki lakosságnál jóval kiszolgáltatottabb, azonban gyakran valóban kétnyelvű, kettős identitású városi polgárság hajlamosabb a nemzetiségváltásra. Területileg tekintve jellemző módon Rimaszombat kivételével teljes egészében reszlovakizált a Nyitra–Érsekújvár–Párkány vonaltól keletre fekvő városok, kisvárosok magyar lakossága. Az átlagosnál nagyobb arányban reszlovakizált a magyar–szlovák nyelvhatáron, illetőleg annak közelében fekvő magyar többségű vagy vegyes etnikai összetételű települések lakosságának nagy része is.

5. Csámpai Ottó munkája, mely egyben a tanulmánygyűjtemény első részének negyedik dolgozata, egy szociológiai felmérés eredményeit foglalja össze (61–69). Címe: Az 1945–1949 közötti magyar iskolaköteles korosztály társadalmi mobilitása a Zoboralján. A felmérés a magyar tanítási alapiskolák megszűnésének, illetőleg hiányuknak a következményeit vizsgálta a Zoboralja falvaiban (kilenc településen) az érintett korosztály, azaz az 1945–1949-es években iskoláskorúak társadalmi mobilitása szempontjából.

Annak a korosztálynak az életútját tehát, amelynek kisiskolás kora az 1945–1949-es évekre esik, s amelynek tagjai így a magyar tanítási nyelvű iskolák megszűnése után Csehszlovákiában kényszerűségből kizárólag szlovák nyelvű oktatásban részesülhettek, az iskoláztatásuk hiányossága pedig jelentős mértékben hozzájárulhatott az érintett korosztály (az 1935–1942-es években születettek) alacsony szintű társadalmi mobilitásához. Közülük jelentéktelen százalékban jutottak el felsőfokú tanintézményekbe, csupán mintegy 20%-uk érettségizett, még a harmaduk sem végzett szakmunkás-

képzőt, s majdnem az 50%-uk csak alapfokú iskolába járt. A megkérdezetteknek több mint négyötöd része élete során semmikor sem töltött be magasabb munkakört, s nem volt vezető beosztásban.

A 125 személy által kitöltött kérdőíveknek és a 13 családdal készített mélyinterjúknak az elemzése alapján a szerző a következő összefüggéseket ismerte fel. A magyar tanítási nyelvű alapfokú oktatás megszüntetése a második világháborút követő években negatívan befolyásolta az iskolás korosztály tagjainak későbbi társadalmi mobilitását. Az iskolai végzettségéből származó szellemi tőke konvertálására nekik nem volt lehetőségük, szüleik társadalmi helyzete és a szakmai pályájuk aktív időszakára jellemző politikai és gazdasági viszonyok sem kedveztek e tekintetben. A korosztályból – részben a magyar származás miatti hátrányos megkülönböztetés, részben az anyanyelvi oktatás hiánya következtében – nem termelődött ki életképes értelmiségi réteg, amely hatékonyan befolyásolta volna környezetét. Sőt, a mai felnőtt generációk tagjaiban tovább él a félelem és az aggodás amiatt, hogy a vegyes lakosságú területeken a nemzeti kisebbséghez való tartozás és annak vállalása még sokáig akadály lesz a magasabb társadalmi státus elérésében, vagyis a származásuk, anyanyelvük vállalása, a többségi nemzet nyelvének hiányosabb ismerete hátrányos, kiszolgáltatott helyzetüket konzerválja.

6. A humán tudományok szlovákiai magyar kutatói nehezen kerülhetik el az anyanyelvüknek, annak használatának, használati lehetőségeinek és következményeinek a részletes vagy érintőleges bemutatását, vizsgálatát. Természetesen elsősorban a nyelvtudomány kutatói nyilatkoznak ezekről a kérdésekről, amint az ismertetésünk tárgyát képező kötet második része öt tanulmányának a szerzője is.

A második szerkezeti egység elején Lanstyák István dolgozata áll (73–95). Címe: A nyelvérintkezés szakszókincséről. Alcíme: Száz fogalom a kontaktológia tárgyköréből. A szlovákiai magyar nyelv változatainak a kutatója ezúttal mintegy példát mutat más szakmák, más tudományágak művelőinek saját szaktudománya, a nyelvtudomány (egy sajátos ága) fogalmainak tisztázásában, szókincsének a megalkotásában, az egyes szakszavak értelmezésében, kapcsolataik összefüggéseinek a megvilágításában. Alapozó jellegű munka tehát az övé, a nyelvérintkezés kutatásában a gazdag hagyományok ellenére máig hiányzó műszókincs megteremtésére tesz kísérletet azzal, hogy összegyűjtötte a leggyakoribb és legfontosabb terminusokat, és egységes koncepció alapján értelmezi azokat. Dolgozata fogalomtár jellegű, de bizonyos megfontolások miatt az egyes szócikkek nem betűrendben követik egymást, hanem az egymáshoz közel álló fogalmakat bemutató szócikkek egy-egy nagyobb egységbe vannak összevonva. A könnyebb kezelhetőség érdekében az egyes címszavakat a függelékében betűrendben is felsorolta.

Ragadjunk ki most a szlovákiai magyarságot súlyosan érintő fogalmak közül egy csokrot! „NYELVVISSZASZORULÁS. Az a folyamat, melynek során egy nyelv a nyelvhasználat egyes színterein, ill. egyes társadalmi rétegekben egyre ritkábban fordul elő, mert a beszélők (egy-egy csoportjai) a nyelvhasználat érintett színterein a másik nyelvet is egyre nagyobb mértékben kezdik használni, olyannyira, hogy a visszaszoruló nyelv idővel ezekről a színterekről, ill. a szóban forgó társadalmi rétegek kódkészletéből teljesen eltűnik” (89). „NYELVVESZTÉS. a) Az a folyamat, melynek során egy kétnyelvű beszélőnek az egyik nyelvében meggyöngül, majd pedig (szinte) teljesen megszűnik a nyelvi kompetenciája. b) A nyelvvesztés folyamatának végeredményeként beálló állapot. NYELVCSERE. a) Az a folyamat, melynek során egy kétnyelvű beszélőközösségben egyre több beszélő szocializálja gyermekeit másodnyelvén. b) A nyelvcsere folyamatának végeredményeként beálló állapot, a közösség eredeti első nyelvének anyanyelvként való megszűnése az egynyelvűsödött beszélőközösségben” (90).

7. A magyar nyelv szlovákiai változatával foglalkozó dolgozat Sándor Anna tanulmánya, mely egy általa készített nagyobb munka, a Nyitra vidéki magyar nyelvjárások atlasza kapcsán, mintegy az atlasz körül folyó munkálatok részeként, azt vizsgálta meg, hogy a földrajzi és a társadalmi közeg miként hatott a nyelvjárás csoport tájszóállományának alakulására (96–116). Erre a témára már a címevel is – A társadalmi tényezők szerepe a Nyitra-vidéki tájszóállomány alakításában – egyértelműen utal.

Kiinduló tétele a nyelvtudományban általánosan ismert és elfogadott megállapítás, az, hogy az egyes nyelvek, nyelvváltozatok szókészlete nemcsak követi a külső, a nyelven kívüli körülmények változását, hanem vissza is tükrözi a bennük zajló mozgást. Ez utóbbiból adódóan a nyelv/járás lexémaállományából következtetni lehet a nyelvet vagy a nyelvjárást életető közösségben végbemenő folyamatokra is. A nyelvjárásra ható földrajzi tényezők, a térbeliség vizsgálatára az ún. nyelv földrajzi módszer a legalkalmasabb azzal, hogy a nyelvi sokszínűség adatait térképekre kivetítve ábrázolja, s ezek térbeli összefüggéseiből vonja le a nyelvi és nyelven kívüli következtetéseit. Másrészt ez a módszer egyúttal alkalmas arra is, hogy a különböző nyelvek, nyelvváltozatok közötti érintkezés és kölcsönhatás problémáit feltárja. A szerző bizonyos fogalmak neveinek (‘fánk’, ‘büköny’, ‘gerezd’, ‘bábhüvely’ stb.) térképre vetítése nyomán levonja az egyik következtetését: „a szavak elterjedtsége messze túlmutat a nyelvterület határain, vagyis hogy az etnikai határok nem azonosak az egyes szavak izoglosszáival” (99). Majd pedig azt a megfigyelését említi, hogy a Nyitra-vidéki nyelvszigeten belül is tetten érhető a földrajzi fekvés hatása. A déli irányból észak felé terjedő nyelvi jelenségek és változások egy része nem érte el a nyelvsziget peremén fekvő, legészakibb pontokat, az északról beáramló szlovák kölcsönzések

némelyike pedig megrekedt itt, e néhány településen, vagyis az északi peremen lévő települések szókincsállományát jelentős mértékben befolyásolták a szlovák kölcsönzések, a délibbekben jóval ritkábbak az effélék. Mindezek a folyamatok pedig odavezettek, hogy a vizsgált terület nyelvváltozata némileg elkülönült, általa a régió nyelvjárási szókészletének a tagoltsága nagyobb mérvű lett.

A társadalmi tényezők közül a szlováksággal való szoros érintkezés, sőt együttélés (az interetnikus kapcsolatok) következtében a vizsgált térség magyarlakta települései a nyelvcsere különböző intenzitású állapotában vannak, így itt a kölcsönzők száma is jóval nagyobb, mint a tömbben élő magyar közösségekben. A vizsgálatok azt is igazolták viszont, hogy a magyar standard hatása ugyancsak jelentős a kutatott területen is, bár ez elsősorban a szavak ismeretére, nem pedig mindennapos használatára vonatkozik. Más magyar nyelvterületekhez hasonlóan általános igazságként értékelhető Sándor Annának a következő megállapítása: „A köznyelv hatására bekövetkezett nyelvjárási változások szoros összefüggésben vannak a hagyományos paraszti gazdálkodás és társadalom felbomlásával, az életmód és az életkörülmények megváltozásával, valamint a művelődési, iskoláztatási lehetőségek kiszélesedésével is” (101).

Végeredményben tehát e tanulmányban igazolódott, hogy a Nyitra-vidéki nyelvjárás szókészletének és tagoltságának kialakulására mind a földrajzi, mind a társadalmi tényezők erős hatással voltak.

8. Földrajzkönyveink nyelvezte AZ 1920-as években címmel Bergendi Mónika az első csehszlovák köztársaságbeli magyar nyelvű földrajzkönyvek nyelvezetét, bennük a hely- és földrajzi nevek használatát elemzi, elsősorban arra figyelve, hogy e szlovákból magyarra fordított könyvek nyelvhasználata milyen mértékben tér el a magyar standardtól (117–128). A korszakban a szlovákiai magyar tanítási nyelvű iskolák tankönyveinek a nyelvezetét több körülmény befolyásolta. Leginkább az, hogy ezek az iskolai segédeszközök az épp érvényben lévő tanterv alapján készült szlovák tankönyvek fordításai. A szövegek fordítói pedig szlovák nyelvű egyetemeken, főiskolákon végezték tanulmányaikat, s a magyar standard szaknyelvi terminológiát kevésbé ismerték. Tankönyvírással gyakran a szakmailag kevésbé alkalmas embereket bízták meg, így a kontaktusjelenségek megjelenése a könyvekben a fordítói munka gyenge minőségével is magyarázható. A földrajzi nevek és egyáltalán a tulajdonnevek használata ebben az időszakban nyelvpolitikai kérdés volt, a névhasználat a politikai széláramlatoktól függően számos változáson ment keresztül.

A tanulmány szerzője az említett korszakból öt tankönyvet vizsgált meg. Összevethető példák sokaságával igazolta a különböző típusú földrajzi objektumok (hegyek, vizek, települések, közigazgatási egységek) és irodalmi,

történelmi személyiségek névváltozatainak, illetőleg névhasználatának a tarkaságát: a szlovák és/vagy a magyar megfelelőnek a közlési kombinációit, az alaki, a helyesírásuk következetlenségeit. Példaként említsük *Csallóköz* (tankönyvekből vett) megfelelőit: *Velky-ostrov-zitny ~ Velky Zitny Ostrov ~ Velky-Zitny Ostrov ~ Zitny Ostrov ~ Zitny ostrov*.

Egyet kell értenünk a szerzőnek azzal a véleményével, hogy a hely- és személynevek használatán, illetőleg fordításukon keresztül nyomon követhető a kor nyelvpolitikája, az, ahogyan nyelvtörvényekkel próbálták korlátozni a Kárpát-medence történelmi neveinek használatát Szlovákiában a csehszlovák állam megalakulásának első évtizedében. „Tekintettel a tankönyvek nevelő szerepére, nyelvezetük közvetítő funkcióira, e korabeli kiadványok intő példák lehetnek a mai fordítói gyakorlat számára, de a zsákutcákat kerülni kívánó kisebbségpolitika számára is” (126).

9. Vančóné Kremmer Ildikó egy – a kétnyelvűsödés különböző fokain álló iskolások között végzett – felmérése alapján készítette el Magyar–szlovák kétnyelvű gyermekek beszédészlelése című dolgozatát (128–149). Elsődleges célja az volt, hogy képet kapjon a dél-szlovákiai magyar anyanyelvű gyerekek beszédfeldolgozásának szintjeiről.

A vizsgálat alanyai 11-12 éves párkányi, pozsonyi és (egynyelvű kontrollcsoportként) esztergomi diákok (együtt 144 fő) voltak. Összesen hat osztály tanulóit, többségük magyar tannyelvű iskolába jár (négy osztály), kettő pedig (párkányi) szlovák tanítási nyelvűbe. A szlovákiai gyerekek a kétnyelvűsödés különböző szintjein állnak.

Különböző módokon nehezített, így fokozott figyelmet kívánó magyar szavaknak, mondatoknak magnetofon-felvételekről való meghallgatása után kellett a gyerekeknek reprodukálniuk a hallott nyelvi jelenséget.

Az elemzés tanulságai közül szembevetendő, hogy a leggyöngébb eredményt minden esetben a pozsonyi magyar tanítási nyelvű és a párkányi szlovák tannyelvű iskolába járó csoportok érték el. De a szerző megjegyzi, hogy a párkányi szlovák tannyelvű osztályba járók átlagteljesítménye alig marad el a magyar iskolába járók átlagaitól. A pozsonyi csoport beszédészlelése minden esetben elmaradt a párkányi magyar iskolába járók beszédészlelésétől. Ennek egyik oka valószínűleg az, hogy a pozsonyi diákoknak más a nyelvi környezetük, mint a többen élő párkányiaknak.

A beszédészlelésben (minden csoportnál) mutatkozó hiányosságok, gyöngébb teljesítmények okai: az iskolai olvasáselsajátítás hangoztató szakasza rövid; a hangos olvasás nagyon kevés; a beszéd, a beszélés mennyisége az iskolában és otthon egyaránt lecsökkent; a családok hajszott életmódja és az otthoni beszélgetések hiánya; a televíziózás (olvasás helyett).

A kötet utolsó dolgozata Simon Szabolcsnak a Sport és nyelv című írása. Alcíme: A *sport* szó történetéhez a magyar nyelvben. Két megjegyzés min-

denképpen idekíváncozik a tanulmányról. Ez a munka az, amelyik a legkevésbé kapcsolódik a szerkesztők által megjelölt tárgyhoz, s amelynek alcíme kissé félrevezeti az olvasót. Valójában a magyar sportnyelv kialakulásáról, bizonyos sportágak műszavainak a gyarapodásáról, jelentéseik, stílusértékük változásáról szól a dolgozat, s csak az első két oldalon magának a *sport* szavunknak az elterjedéséről. Kiemelten tárgyalja a magyar sportnyelvújítási mozgalmat és annak eredményeit (mintegy 200 új magyar szót), gazdag példaanyaggal illusztrálva azt. Vagyis megláttatja azokat a belső magyar szóalkotási módokat, amelyek révén kiteljesedett sportnyelvünk szakszókincse; köztük a standard nyelvi alakoknak a sportnyelvben való meghonosodását, jelentésváltozásait (*rajt, szorító, edző, mez; labdarúgás, lábtenisz; csúcs* 'rekord', *fonák, lelátó, műlesiklás, váltó; cselez, fedezet, hátvéd, játszma, mérkőzés* stb.). De az is jellemző, hogy az újkori magyar sportok elmúlt századi elterjedése nyomán a sportnyelv szavainak a tömegei kerültek át a standardba, ún. állandósult szókapcsolatokban, és terjedtek el a köznyelv révén (*beállítja a rekordot; magasra állítja a mércét, rosszul veszi az akadályt; egy versenyfutás az élet; ugródeszkának használ; itt nem rúg más labdába; öngólt rúg magának; húzza az időt; nincsenek egy súlycsoportban; bedobta a törölközőt; megnyerte a játszmát* stb.). Összességében Simon Szabolcs áttekintése egy szűkebb szakterület nyelve, szókincse kialakulásának, gazdagodásának, változásának, más magyar nyelvváltozatokkal való kapcsolatának a bemutatásával jól szolgálja anyanyelvünknek és használati jellegzetességeinek a mind teljesebb megismerését.

A társadalom – tudomány című, a Mercurius könyvek 13 kötete egészéről általánosságban megállapíthatjuk, hogy színvonalas tanulmányaival sikerült bemutatnia a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport műhelyében folyó sokrétű, elsősorban szociológiai, történet- és nyelvtudományi vizsgálatokat, az azok eredményeként megszületett feltáró elemzéseket. Általuk pedig hozzájárul a szlovákiai magyarság (így közvetve az összmagyarság) önismeretének a kiteljesedéséhez, jövőbeli lehetőségeinek és teendőinek a meglátásához.

Bíró Ferenc

A Decade of Change

Reflections in Hungarian and Slavonic Languages, Literature and Cultures

Ed. Ravi Nagpal. University of Delhi South Campus, New Delhi.

2004. pp. 180

A változás évtizede – Reflexiók a magyar és a szláv nyelvekről, irodalmakról és kultúrákról címmel 2002 márciusában nagyszabású nemzetközi konferenciát tartottak a Delhi Egyetemen, amelyen 12 ország közel hatvan szakembere vett részt. A 180 oldalas konferenciakötetben 26 előadás szövege jelent meg. Mielőtt a nyelvészeti témájúakat bemutatnánk, érdemes megismerkednünk a rendező intézménnyel, hiszen jogosan vetődik föl a kérdés, vajon miért részesültek ilyen megkülönböztetett figyelemben Közép- és Kelet-Európa országai.

A mintegy 150 ezer hallgatót magában foglaló Delhi Egyetemen működik a Szláv és Finnugor Nyelvek Tanszéke, amely a konferencia kezdeményezője és a kötet gondozója. A tanszék jórészt a szláv nyelvek oktatását végzi a horvattól a fehéroroszig, a lengyeltől a bolgárig, de legmélyebben és legáltalánosabban az oroszra foglalkoznak. A tanszék indiai munkatársai közül is ezt beszélik és kutatják a legtöbben, természetesen az angol mellett. Számos vendégtanár és lektor tevékenykedik az egyetemen, közöttük a magyar nyelv oktatója, Helmich Zoltán középiskolai tanár 2000-től. Nem csodálkozhatunk azon, hogy kevesen választják nyelvünk tanulmányozását, s minden egyes hallgatónak örülni kell. De nyelvünk és kultúránk közvetítője szerencsére nincs egyedül: Delhiben található a Magyar Kulturális Központ, melynek gazdag programkínálatát jelzi, hogy csak a konferencia hetében három rangos eseménynek adott otthont. A Magyar Nagykövetség is hozzájárul a kulturális misszió teljesítéséhez, s további lehetőséget látnak az oktatási kapcsolatok kiterjesztésére, hallgatói-oktatói cserék formájában.

Ezek után a Ravi Nagpal tanszékvezető szerkesztette kötetéről. Az angol nyelvű tanulmányok irodalmi, kulturális, politikai és nyelvészeti vonatkozásúak; a továbbiakban az utóbbiakat tekintjük át. A meghirdetett téma – az 1990-es évek változásai – rendkívül időszerű, s egyben biztosítéka annak, hogy a legfrissebb kutatási eredményeket tárják elénk a szerzők. Ráadásul kiváló összevetésekre adnak alkalmat a különböző közép- és kelet-európai nyelvekről szóló beszámolók.

A horvát nyelv elmúlt évtizedének főbb változásaival két, tartalmában egymást erősítő és kiegészítő tanulmány foglalkozik. Albertina Josič szerint az 1990-es évek politikai és társadalmi változásai a horvát nyelv számára páratlan lehetőséget teremtettek, olyat, amilyenre eddigi történetében még nem

volt példa: államnyelvvé válhatott. Fontos leszögezni, hogy a horvát és a szerb két külön nyelv, még ha az utóbbi évtizedek jugoszláv gyakorlata ezt hatalmi szóval cáfolni igyekezett, ráadásul a különnyelvűség még nemzetközileg sem elég ismert. Az elmúlt évtized legfőbb nyelvi feladata a nyelvújítás és a nyelvtisztítás, az idegen szavak, az anglicizmusok és a szerb kifejezések horvát megfelelővel való helyettesítése. Az előbbieket elfogadottabbak, gyorsan terjednek, míg az utóbbiakat gyakran száműzik, és helyettük a nyelvújítók előszeretettel folyamodnak a régi horvát szavakhoz. Nemcsak a szókészlet módosult, átalakultak a megszólítási és üdvözlési formák, pl. a korábban általános *zdravo* köszönés helyett a kommunikációs helyzetet árnyaltabban tükröző alakok jelentek meg, mint a német *beugen*-ből eredő *bog* és *bok*, vagy az angol-amerikai *hi*. Megszólításként családnév helyett gyakori a keresztnév alkalmazása, valamint az *úr* és az *úrnő* horvát megfelelője. Befejezésül meg kell említeni a szóhangsúlyozásban, a morfológiában és a helyesírásban bekövetkezett változásokat. A szerző összegezőképpen megállapítja, hogy a horvát nyelv önállósága nagy fegyvertény, és büszkeséggel tölti el a polgárokat. – Az iméntiek folytatásaként Marko Samardzija a horvát sztenderd nyelvváltozatot elemzi. Huszadik századi történetéről elmondja, hogy 1918-tól kísérlet történt az ún. makrosztenderd kialakítására, amit magyarul szerb-horvát, majd 1984-től – kötőjel nélkül írva – szerbhorvát nyelvnek nevezünk. A gondokat jól szemlélteti, hogy már a nyelv hivatalos megnevezése sem volt egyértelmű: *srpskojrvatsko-slovenački*, *srpskohrvatsko-slovenački*, *jrvatsko-slovenački*, *srpskohrvatski*, *hrvatskosrpski*. Az első és második Jugoszlávia fennállása idején nem fordítottak figyelmet a szerb és a horvát nyelv különbségeire. De még ilyen körülmények közepette is voltak olyan szakmunkák, amelyek a két nyelv eltérő vonásait állapították meg: a harmincas évek végén két ún. különbségszótár készült. A folytatás csupán az 1990-es években következhetett. A fő gond, hogy nehéz meghúzni a határvonalat a két nyelv között, egyértelmű szabályok híján a nyelvészek szubjektív megítélése is belejátszik a nyelvi és szókészleti elemek besorolására. A mostani sztenderdizációt nehezíti, hogy központi horvát norma híján a 20. században sok esetben teret nyert a nyelvjárási ejtésváltozat. A feladat nagyságát jelzi, hogy 1990 és 2000 között nem kevesebb, mint 20 nyelvhasználati szótár, illetve kiadvány jelent meg. A nemzeti és a nyelvi öntudat vezérelte horvátosítás eredményeképpen a nyelvükben eddig használatos nemzetközi szavakat is számos esetben anyanyelvi megfelelővel helyettesítik, vagy visszatérnek a korábbi horvát szóhoz: *telegram* – *brzovav*, *funkcionar* – *duznosnik*, *ekonomija* – *gospodarstvo*, *system* – *sustav*. Jellemző az angol szavak lefordítása is: *printer* – *pisač*, *computer* – *računalo*, *offside* – *zalede*. A szókészlet átalakulása mellett számottevő módosulás figyelhető meg a

hangsúlyozásban és a kiejtésben, ám morfológiai és szintaktikai változásokról nem beszélhetünk.

Szintén ketten foglalkoznak a bolgár nyelvvel. Valentyina Sztojkova Todorova a bolgár nyelv kapcsán úgy fogalmazott, hogy nem egyszerűen idegen hatásokról beszélhetünk, hanem legfőbb tendencia a nyelvi nemzetköziesedés, a nyelvek internacionalizálódása. Ennek jelei a szókészlet bővülésében, a jelentésváltozásokban, az alakokban érhető tetten, de leginkább a bolgár szórend változásában, amelyet drasztikus mértékűnek nevezett. Bővebben a szókészlet sajátosságait bemutató példasorból idézünk. Másfél évtized alatt rengeteg angol elem, szakszó, szókapcsolat honosodott meg [itt az eredeti angol szó feltüntetésével]: *action, broker, business, chip, holding, media, promotion, rackets*. Szokatlanok és újszerűek az idegen nyelvi elemekből létrejött szóösszevonások, összetételek [itt a bolgár szó latin betűs átírásával]: *Mobitel, Mobikom, Radionet*. A cirill betűs írásmód ellenére az angolhoz és más nyelvekhez hasonlóan itt is megjelentek azok a sajátos nagybetűsítések, amikor az összetett szó (tulajdonnévi szóösszevonás) második-harmadik elemét is nagybetűvel írják [itt a bolgár szó latin betűs átírásával]: *SzoFiaTaxi, SzofiMel*. – A bolgár nyelvvel foglalkozó másik tanulmány szerzője, Galina Malhova szociolingvisztikai megközelítésben vizsgálta a szókészlet átalakulását, különös tekintettel a szlengre, az idegen elemekre és a belső fejleményekre. Az utóbbi évtized nyelvhasználata sokkal változatosabb, mint a korábbi fél évszázadé volt. Több nyelvváltozat jelenik a sajtóban és az elektronikus médiában, a stílus oldottabb, nagyobb szerep jut a nyelvi humornak és az iróniának. A tájnyelvi és a szleng elemek szélesebb körben használatosak, mint korábban. A stílusváltozásra két példa: a korábban szleng *csenge* ('zsaru') mára egyenértékű lett a korábbi *policáj* ('rendőr') főnévvel, hasonlóan elterjedt a szleng 'buli, összejövetel' értelmű *kupon*. Érdekes jelenség, hogy a bolgár szókészletben megújulnak bizonyos török szavak. Az ország ötszáz éven keresztül, egészen a 19. század végéig török uralom alatt állt, ám a 20. század folyamán a korábbi török kölcsönzők kikoptak a használatból, manapság viszont ismét előkerülnek.

Krysztof Stroński tanulmánya nem szűkül a lengyel szókészlet idegen elemeinek vizsgálatára, hanem szélesebb aspektusból általános következtetéseket von le. Az idegenszerűségek átvétele elkerülhetetlen, és a nyelvi kölcsönzés jelenti az első lépcsőt a kulturális egységesülés felé, s ez a folyamat egymástól távol eső nyelvek – például az angol, valamint Kelet-Közép-Európa országainak nyelvei – között is megvalósulhat. Huszonegy jelentéstani osztályba sorolva elemzi az ún. archelexémákat (azokat a szavakat, amelyek legalább három különböző nyelvcsalád nyelveiben használatosak, pl. *telefon, radio*). Konklúzióként megállapítja, hogy a további kutatásoknak ér-

demés föltárniuk azokat a mechanizmusokat, összefüggéseket, amelyek az újabb nemzetközi szók, archelexémák létrejöttében meghatározóak.

Richa Bhushan, a Delhi Egyetem oktatója az orosz üzletemberek és menedzserek (az ún. új oroszok vagy inkább újoroszok) rétegét sajátos rövid szövegelemzés segítségével mutatja be. A yuppiek és az újjgazdagok keverékének tekinthető újoroszokról számos vicc született, melyek beszédesen valának mentalitásukról, értékrendjükéről. – A tanulmányok döntő többsége a szókészleti elemek vizsgálatára összpontosított. Zimányi Árpád áttekintésében sorra veszi az angol nyelvnek a magyar kiejtésre, szóhasználatra, helyesírásra, névadásra, nyelvtani rendszerre, kommunikációnk nyelvi és nyelven kívüli eszközeire tett hatását, utal az EU-csatlakozás várható nyelvi következményeire, és bemutatja a gazdasági reklámokra, üzletfeliratokra és közérdekű közleményekre vonatkozó, 2001 decemberében elfogadott nyelvhasználati törvény lényegét. – Alena Korsuk a fehérorosz nyelvet vizsgálva, párhuzamba állítja a jelentésváltozásokat a kulturális átalakulással. 1986-ban és 1996-ban végzett kérdőíves felméréseinek, attitűdvizsgálatainak összehasonlításából két tanulságos megállapítást érdemes kiemelni. Az egyik az, hogy a fehérorosz nyelvbe bekerült angol szavak elfogadottsága a nyelvhasználók körében annál nagyobb, minél közelebb áll jelentésük a fehérorosz megfelelőhöz. A másik egy feltűnő adat. 1990 előtti évtizedekben negatív konnotációjú *biznesz*, *karrier*, *aktívnoszty* szavak [itt latin betűs átírással] mára pozitív értékkel jellemezhetővé váltak. A felmérésben kidolgozott elfogadottsági mutató szerint tíz év alatt ez az érték 35–66%-kal javult, megítélésük tehát sokkal kedvezőbb. Az életviszonyok átalakulása tehát elkerülhetetlen jelentésváltozásokhoz és a nyelvi norma változásához vezet, az utóbbiban azonban kimutatható a nyelvhasználók hozzáállása, értékítélete.

Érdekes így egyszerre áttekinteni térségünk nyelvi jelenségeit. Kellő rálátással ugyanis más megvilágításba helyeződnek a tények és a folyamatok. A tanulmányokból világosan kitűnik, hogy a különböző nyelvekben azonos módon, szinte törvényszerűen folyik a nyelvi globalizáció. Okai megegyeznek, de még következményei is nagyban hasonlítanak egymásra. További elemzést érdemelne, hogy a környező szláv nyelvekhez képest a felszíni jelenségeken kívül a mélyebb folyamatok is ugyanígy érvényesülnek-e nyelvünkben, vagy pedig az eltérő nyelvcsalád, az azonosságtudat képes-e módosítani az univerzális hatásokat.

Zimányi Árpád

Irodalmi és nyelvi interpretációk Literárne a jazykovú interpretácie

Szerk.: Alabán Ferenc és L. Erdélyi Margit
Banska Bystrica – Eger, 2004.

Aki mélyebb ismereteket kíván szerezni a XX. századi irodalmi és nyelvi interpretációkról és azok eredményeiről, annak érdemes elolvasnia a besztercebányai Bél Mátyás Tudományegyetem Hungarisztika Tanszékének és az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének közös kiadású tanulmánykötetét, amely a két intézmény kari együttműködésének keretében jelent meg, és a 2003. október 3-án megtartott ötödik nemzetközi tudományos konferencia anyagát tartalmazza. A Bevezetőben Alabán Ferenc megállapítja, hogy az irodalomnak a nyelvtudománnyal a legősibb a kapcsolata, ezért a nyelvi és irodalmi interpretáció is a legrégebbiek közé tartozik. Természetes felismerés, hogy a nyelv és az irodalom szétválaszthatatlan, fejlődésük fokozatai is feltételezik egymást, a nyelvi megújulás irodalmi megújulást is jelentett. Ez a tétel a gyakorlatban is érvényesül, és ebben a kötetben is megmutatkozik. A megjelölt tanulmányok szemléletalakító jellegűek, és ráirányítják a figyelmet az összefüggések feltárására, ennél fogva klasszikus típusú és kísérletező vizsgálatok számára is teret biztosítanak.

Hargittay Emil Retorikai megközelítés a régi magyarországi irodalomban címmel három műfajban vizsgálja a szónoki beszéd szerkezetének megjelenését. – Szentesi Zsolt hosszabb tanulmányának felhasználásával készítette Funkcionalitás és hálószerűség a műértelmezésben c munkáját. – L. Erdélyi Margit elemzése Sütő András Csillag a máglyán című drámájának interpretációja alapján a gondolat szabadságáról és veszélyeiről szól. – Alabán Ferenc Érték a sajátosságban címmel a kisebbségi magyar nemzeti irodalom értéklehetőségeinek kontextusát boncolgatja. – A kötet második felében következnek a nyelvészeti tárgyú tanulmányok, közülük az első kettő összevető jellegű: Vágási Margit a magyar és a francia névelők használatát elemezte. – Ugyancsak a kontrasztív megközelítést választotta Kovács Éva, aki a magyar igekötők és az angol igei partikulák szemantikai vizsgálatát végezte. – Mária Alabánová szlovák nyelvű munkájában (Kommunikatívna kompetencia v procese osvojovania si jazyka) a kommunikatív nyelvtanítás fontosságának alapelveit hangsúlyozza. – Lőrincz Julianna a műfordítás kérdései közül a norma, a variancia, az invariancia és az ekvivalencia problémakörét tárta fel. – Varga Gyula a lexikai szerepű prefixumokról készített áttekintést. – Zimányi Árpád a vonatkozó mellékmondatok sajátos típusával, a melléren-

delő értékű alárendeléseknek a fordításokban betöltött szerepével foglalkozott. – Nyelvtörténeti témájú kutatási eredményeit publikálta Bíró Ferenc és Kalcsó Gyula Az ő hang és korrelációs párjai Heltai Gáspár fabuláiban című munkájában.

A tíz előadó, illetőleg szerző a műfaj által kínált lehetőségeket kihasználva tekintélyes anyagot gyűjtött egybe, s kiválóan válogatta össze minden területről azokat az írásokat, amelyek segítségével átfogó képet nyerhetünk az igényes tudományos munkákról. Több szempontból is növeli a kötet jelentőségét a kétnyelvű közlés. A súlypontozás, a világos szerkezet olyan erénye e munkának, mint a legújabb magyar nyelv-, fordítás- és irodalomtudományi kutatásoknak, ahogy azt Görömbei András Irodalom és nemzeti önismeret című munkájában is megfogalmazta: „A művekben megnyilatkozó közösségi felelősség nem ütközik a művészet autonómiájával. Sőt egyenesen ... abból következik... A kisebbségi magyar irodalmak a magyar irodalom egységén belül magukon viselik a kisebbségi magyarság külön sorsának jegyeit. Ennek a külön sorsnak a drámaian bonyolult világát teszik a magyar nemzeti önismeret szerves részévé... A művek esztétikai és nemzeti önismereti értéke együtt mérendő.”

Összegezésként megállapíthatjuk, hogy a tanulmánykötet a szerzők dicséretes vállalkozása mellett elismerésre méltó dokumentuma a magyar és szlovák irodalomtudomány, illetőleg nyelvtudomány kultúraközi kapcsolatainak.

Horváthné Berlák Irén

Tartalom

Előszó	3
Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi kategorizáció kognitív nyelvészeti keretben	5
Budai László: Mondatelemzés prototipikus szófajokkal	21
Domonkosi Ágnes: Az empirikus nyelvészeti kutatások módszerei és feladatai	39
Domonkosi Ágnes: A szociolingvisztika szemlélete és a nyelvművelés	51
Eőry Vilma: A magyarba bekerülő angol szavak és az ún. reklámmelvi törvény ..	59
V. Raisz Rózsa: A közvetetese retorikai alakzatok fogalma és példatára (Előmunkálat lexikoncikkekhez)	67
Bíró Ferenc: Vízfolyásnevekből metonimikusan létrejött magyar településnevek ..	77
Kalcsó Gyula: A megszilárdulóban és a visszaszorulóban levő névszórágok Tinódi Hoffgreff-féle kiadásában	91
Zimányi Árpád: Mondatszerkezeti sajátosságok vizsgálata napilapok szövegei alapján	105
Bozsik Gabriella: Az intézménynévadás és -írás újabb jellemzői	125
Lőrincz Julianna: Gondolatok a fordításelmélet kérdéseiről	137
Csikány Andrea: Fordító- és tolmácsjelöltek szóhasználata a kódváltás tükrében	151
Demjén Albert: Egy bibliai reália átváltásának a magyar fordításokban mutatózó gyakorlatáról	159
 Könyvismertetések	
A nyelvek vonzásában Köszöntő kötet Budai László 70. születésnapjára <i>Ismerteti: B. Szalai Edit</i>	169
Társadalom – Tudomány Tanulmányok a Mercurius Társadalom-tudományi Kutatócsoport műhelyéből. <i>Ismerteti: Bíró Ferenc</i>	171
A Decade of Change Reflections in Hungarian and Slavonic Languages, Literature and Cultures. <i>Ismerteti: Zimányi Árpád</i>	182
Irodalmi és nyelvi interpretációk Literárne a jazykové interpretácie. <i>Ismerteti: Horváthné Berlák Irén</i>	186